

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ο ΤΥΠΟΣ ΣΤΗΝ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ 1967-1974: Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ
ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΑΘΕΣΤΩΤΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΠΑΡΑΝΟΜΟ ΤΥΠΟ.

THE PRESS DURING THE DICTATORSHIP 1967–1974: THE
REGIME’S IMAGE THROUGH THE OFFICIAL AND THE
UNDERGROUND PRESS.

ΚΟΛΛΙΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ

A.M: 1123M011

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΔΕΣΠΟΙΝΑ

ΑΘΗΝΑ 2025

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	3
Abstract.....	4
Εισαγωγή.....	5

1. Η προδικτατορική περίοδος.

1.1 Η Μεταπολεμική περίοδος.....	7
1.2 Τα γεγονότα στο δρόμο προς την Χούντα.....	11
1.3 Η ελληνική κοινωνία του 1960.....	20

2. Η δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου.

2.1 Η επταετής δικτατορία 1967-1974.....	25
2.2 Η λογοκρισία της Χούντας.....	31
2.3 Οι ελληνοαμερικανικές σχέσεις κατά την επταετία.....	34
2.4 Η βία του καθεστώτος: Συλλήψεις, βασανισμοί και εξορίες.....	38
2.5 Η αντίσταση κατά του καθεστώτος και η άνθηση του αντιδικτατορικού κινήματος.....	43

3. Ο Τύπος κατά την επταετία 1967-1974.

3.1 Ο Τύπος υπό τη σκιά του καθεστώτος.....	48
3.2 Η οργάνωση του Ρήγα Φεραίου και ο <i>Θούριος</i>	51
3.3. Η ΚΝΕ και το έντυπο του <i>Οδηγητή</i>	59
3.4. Η Αντι-ΕΦΕΕ και το έντυπο της <i>Πανσπουδαστικής</i>	67
3.5. Η εικόνα του καθεστώτος μέσα από τον καθεστωτικό Τύπο: Η περίπτωση της <i>Νέας Πολιτείας</i> , του <i>Ελεύθερου Κόσμου</i> και της <i>Εστίας</i>	75
Συμπεράσματα.....	89
Παράρτημα Φωτογραφιών.....	92
Βιβλιογραφία.....	105
Περιοδικά.....	106
Ιστότοποι – Διαδικτυακές Πηγές.....	107
Εφημερίδες.....	109
Φωτογραφίες.....	111

Πρόλογος

Το παρακάτω πόνημα αποτελεί διπλωματική εργασία στο πλαίσιο του «ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας» του Παντείου Πανεπιστημίου με ειδίκευση τη «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία». Επιβλέπουσα καθηγήτρια στην προσπάθεια μου αυτή είναι η κ. Δέσποινα Παπαδημητρίου.

Στην εργασία αυτή θα προσπαθήσω να παραθέσω μια ευρύτερη εικόνα της δεκαετίας του 1960 αλλά και της εποχής της δικτατορίας 1967-1974. Έτσι, η εργασία αποτελείται από τρία μέρη. Το πρώτο αφορά την προδικτατορική περίοδο, ώστε ο αναγνώστης να έχει την δυνατότητα να αντιληφθεί την κοινωνία του 1960 αλλά και τα γεγονότα στην πορεία προς την δικτατορία των συνταγματαρχών. Το δεύτερο μέρος αφορά την επταετία 1967-1974, ώστε να παρατεθεί μια ευρύτερη εικόνα των συνθηκών που επικρατούσαν στην Ελλάδα την περίοδο αυτή. Και το τρίτο μέρος αφορά τον Τύπο και την απεικόνιση του καθεστώτος μέσα από τον καθεστωτικό και τον παράνομο Τύπο.

Πως το καθεστώς της λογοκρισίας επηρέασε την κυκλοφορία του Τύπου κατά την επταετία και πως ο παράνομος Τύπος κατάφερε να αναδυθεί και να επιβιώσει μέσα στις αποτρεπτικές συνθήκες της δικτατορίας; Ποια ήταν η συμβολή του αντιδικτατορικού Τύπου στον αγώνα ενάντια στην δικτατορία και κατά πόσο τελικά οι αντιδικτατορικές οργανώσεις και ο παράνομος Τύπος συνέβαλαν στην κατάρρευση της δικτατορίας; Και τέλος, ο καθεστωτικός Τύπος προσπάθησε να κρατήσει ή να κρατηθεί από το δικτατορικό καθεστώς; Όλα τα παραπάνω αποτελούν μερικά από τα ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν στην παρακάτω εργασία.

Για την πρώτη περίπτωση, δηλαδή αυτή του καθεστωτικού τύπου, θα μελετήσω τις εφημερίδες του *Ελεύθερου Κόσμου*, της *Νέας Πολιτείας* και της *Εστίας*, πληροφορίες για τις οποίες διατίθενται στην βιβλιογραφία αλλά και στην γενική συλλογή της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Από την άλλη πλευρά, για τον παράνομο Τύπο, θα μελετήσω την ίδρυση και την πορεία των οργανώσεων του Ρήγα Φεραίου, της ΚΝΕ και της Αντι-ΕΦΕΕ και θα ασχοληθώ με τα έντυπα τους αντίστοιχα, αυτά του *Θούριου*, του *Οδηγητή* και της *Πανσπουδαστικής*, τα οποία είναι διαθέσιμα στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας. Έτσι, λαμβάνοντας υπόψη τις πληροφορίες από τα έντυπα αυτά αλλά και από την πρόσθετη βιβλιογραφία, θα προσπαθήσω να αποδώσω όσο το δυνατόν καλύτερα την εικόνα της εποχής αυτής και να απαντήσω στα παραπάνω ερωτήματα.

Abstract

The following study constitutes a Master's thesis submitted within the framework of the MA Program in Political Science and History at Panteion University, with a specialization in Modern and Contemporary History. My academic supervisor for this work is Professor Despina Papadimitriou.

In this thesis, I will attempt to present a broader picture of the 1960s as well as the period of the dictatorship from 1967 to 1974. The work is divided into three parts. The first part concerns the pre-dictatorship period, so that the reader can gain an understanding of Greek society in the 1960s and of the events that led to the military dictatorship of the colonels. The second part focuses on the seven-year period from 1967 to 1974, aiming to provide a comprehensive overview of the conditions prevailing in Greece during that time. The third part examines the press and how the regime was portrayed both through the official and the underground press.

How did the regime of censorship affect the circulation and content of the press during the dictatorship? How did the underground press manage to emerge and survive under the repressive conditions imposed by the junta? What was the contribution of the anti-dictatorship press to the resistance against the regime, and to what extent did anti-dictatorship organizations and the underground press play a role in the collapse of the dictatorship? Lastly, did the official press seek to support and uphold the regime, or did it simply try to survive within the framework it imposed? These are some of the key questions this thesis seeks to explore.

For the first case, that of the official press, I will study the newspapers *Eleftheros Kosmos*, *Nea Politeia*, and *Estia*, for which relevant information is available in the academic literature as well as in the general collection of the National Library of Greece. On the other hand, regarding the underground press, I will focus on the foundation and activities of the youth organizations Rigas Feraios, KNE, and Anti-EFEE, and I will examine their respective publications: *Thourios*, *Odigitis*, and *Panspoudastiki*. These sources are accessible through the Archives of Contemporary Social History (ASKI).

By utilizing information from these publications, along with secondary literature, I aim to offer as complete a portrayal as possible of this historical period and to address the aforementioned research questions.

Εισαγωγή

«Εξερράγη Στρατιωτικών Κίνημα. Συνελήφθησαν πολιτικοί άνδρες». Αυτός ήταν ο τίτλος της εφημερίδας *Καθημερινή* στην έκδοση της 21^{ης} Απριλίου 1967, με τον οποίο γνωστοποιούσε την επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος που επικράτησε στην Ελλάδα μέχρι το 1974.¹ Στο διάστημα αυτό, η Χούντα επέβαλε τον στρατιωτικό νόμο και πέρασε μεγάλο αριθμό νόμων και νομοθετικών διαταγμάτων, όπως την προληπτική λογοκρισία, την κατάργηση των πολιτικών κομμάτων αλλά και την αναστολή ατομικών και συλλογικών ελευθεριών και δικαιωμάτων που άλλαξαν ριζικά την πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας.

Επίσης, το Γενικό Επιτελείο Στρατού εξέδωσε νομοθετικά διατάγματα που αφορούσαν την διάλυση των μέχρι τότε φοιτητικών οργανώσεων, όπως την Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη (ΔΝΛ), την Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδος (ΕΦΕΕ), την Ελληνική Δημοκρατική Νεολαία (ΕΔΗΝ), την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση Νέων (ΕΡΕΝ) και άλλων και εύλογα οδήγησε στο νέκρωμα του φοιτητικού κινήματος και οποιασδήποτε αντίδρασης απέναντι στο στρατιωτικό καθεστώς. Στόχος ήταν ο πλήρης έλεγχος του φοιτητικού και εργατικού κόσμου, καθώς από την δεκαετία του 1960 είχε αποτελέσει φορέα αντίδρασης απέναντι στο πολιτικό καθεστώς.² Έτσι, η πολιτική αυτή αφορούσε μια σειρά νομοθετικών διαταγμάτων, όπως του Νομοθετικού Διατάγματος 93 του 1969 (Ν.Δ 93/1969), που αφορούσε την κατάργηση κάθε συνδικαλιστικής δραστηριότητας, ή του Νομοθετικού Διατάγματος 180 του 1970 (Ν.Δ 180/1970), «Περί κυβερνητικών επιτροπών» στα πανεπιστήμια και άλλων που απέβλεπαν στον πλήρη έλεγχο τόσο εντός όσο και εκτός του πανεπιστημιακού χώρου.

Παρόλα αυτά, η αντίδραση των νέων δεν άργησε να γίνει αισθητή και έτσι από την πρώτη κιόλας περίοδο ιδρυθήκαν οι πρώτες φοιτητικές οργανώσεις όπως ο Ρήγας Φεραίος³ (ΡΦ), το Πανελλήνιο Αντιδικτατορικό Μέτωπο Νέων (ΠΑΜ Νέων) και η Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδος (ΚΝΕ). Τα επόμενα χρόνια ιδρύθηκαν και άλλες αντιδικτατορικές φοιτητικές οργανώσεις όπως η Αντιδικτατορική Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδος (Αντι-ΕΦΕΕ), τον Ιούλιο του 1972 η οποία αποτέλεσε ίσως την

¹Παπαδημητρίου Δέσποινα, «Αντιδικτατορικές κινήσεις και οργανώσεις: ο συντηρητικός χώρος», *Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα, Η Στρατιωτική Δικτατορία 1967-1974*, ειδική έκδοση για την εφημερίδα «Τα Νέα», 2010, σ.135.

²Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Η αντίσταση των νέων εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος», *Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα, Η Στρατιωτική Δικτατορία 1967-1974*, ειδική έκδοση για την εφημερίδα «Τα Νέα», 2010, σ.161.

μεγαλύτερη οργάνωση του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος κατά τα έτη 1972-1973.³

Κατά την επταετία, όπως έχει χαρακτηριστεί η περίοδος της δικτατορίας, οι οργανώσεις αυτές προσπάθησαν να αντισταθούν στο καταπιεστικό και αν μη τι άλλο αντιδημοκρατικό καθεστώς που είχε περιέλθει στην εξουσία. Επίσης προσπάθησαν να ασκήσουν πίεση στο καθεστώς αυτό μέσω διαμαρτυριών και διαδηλώσεων που κατά την διετία 1972-1973 κορυφώθηκαν με την κατάληψη της Νομικής Σχολής, τον Φεβρουάριο, έως και την εξέγερση του Πολυτεχνείου, τον Νοέμβριο του 1973.

Στο ίδιο πλαίσιο, ο Τύπος μετά την 21^η Απριλίου λειτούργησε υπό σκληρές συνθήκες λογοκρισίας. Εφημερίδες, όπως η *Καθημερινή*, διέκοψαν την λειτουργία τους ενώ άλλες συνέχισαν να κυκλοφορούν υπό το καθεστώς της προληπτικής λογοκρισίας. Ακόμα όμως, υπήρξαν και εφημερίδες οι οποίες τάχθηκαν υπέρ του καθεστώτος, προωθώντας συστηματικά την προπαγάνδα του.

Στην εργασία αυτή θα γίνει προσπάθεια να αποδοθεί με σαφήνεια τόσο η εικόνα της εποχής μετά την επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος, όσο και οι συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα την επταετία αυτή καθώς η εικόνα της δικτατορίας μέσα από τον καθεστωτικό αλλά και από τον παράνομο τύπο.

³Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Η αντίσταση των νέων εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος», *Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα*, σ.162-163.

1. Η προδικτατορική περίοδος.

1.1. Η μεταπολεμική περίοδος.

Το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου τάραξε τα δεδομένα τόσο στη πολιτική όσο και στη κοινωνική ζωή της χώρας. Ωστόσο, το καθεστώς των συνταγματαρχών δεν ήταν «κεραυνός εν αιθρία». Αντίθετα, αποτελούσε μια λογική εξέλιξη του συσχετισμού των πολιτικών δυνάμεων στο μετεμφυλιακό πλαίσιο εξουσίας.

Έπειτα από σχεδόν δέκα χρόνια πολέμου, η φοβερή δεκαετία του 1940 έφτασε στο τέλος της. Ο εμφύλιος πόλεμος έληξε με την νίκη της δεξιάς και του εθνικού στρατού με αποτέλεσμα η μοίρα της Ελλάδας να είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το δυτικό μπλοκ. Από την μια πλευρά, το ΚΚΕ είχε καταστεί παράνομο ήδη από το 1947. Χιλιάδες είχαν συλληφθεί και σταλθεί σε έρημα νησιά ενώ άλλοι είχαν δικαστεί από στρατοδικεία. Πολλοί από αυτούς είχαν φυλακιστεί χωρίς να τους βαρύνει κάποια κατηγορία ενώ άλλοι αντιμετώπιζαν κατασκευασμένες κατηγορίες, με τις συλλήψεις και τις φυλακίσεις να συνεχίζονται ακόμα και μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου.⁴

Από την άλλη πλευρά, η επικράτηση του Ελληνικού Συναγερμού, υπό τον Αλέξανδρο Παπάγο, στις εκλογές του Νοεμβρίου 1952 με ποσοστό 49,22% και 247 από τις 300 έδρες, άνοιγε ένα νέο κεφάλαιο στη νεότερη ελληνική ιστορία. Πιο συγκεκριμένα, η κυριαρχία του Παπάγου σήμανε την έναρξη μιας μακράς επικράτησης του συντηρητικού χώρου, που διήρκησε κάτι περισσότερο από μια δεκαετία. Το πολιτικό και ιδεολογικό στίγμα της παράταξης του Αλέξανδρου Παπάγου είχε δυο χαρακτηριστικά. Το πρώτο αφορούσε τον έντονα φιλοδυτικό και αντικομμουνιστικό προσανατολισμό της παράταξης και το δεύτερο αφορούσε την επίτευξη του αναπτυξιακού στόχου, δηλαδή της εξόδου της Ελλάδος από την φτώχεια.

Ακόμα, αξιοσημείωτο γεγονός της κυβέρνησης Παπάγου ήταν η οργάνωση μιας νέας γραφειοκρατικής δομής «Εθνικής Ασφάλειας» με την σύσταση νέων υπηρεσιών ασφάλειας και πληροφοριών, όπως η σύσταση της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (ΚΥΠ) το 1953. Η υπηρεσία αυτή οργάνωθηκε κατά το πρότυπο της

⁴Gallant Thomas W, *Νεότερη Ελλάδα*, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2017, σ. 386-388.

αμερικάνικης CIA ενώ ο πρώτος διοικητής της ορίστηκε ο τότε συνταγματάρχης και αργότερα αντιστράτηγος, Αλέξανδρος Νάτσινας.⁵

Επίσης, από το 1952, με τη παγίωση του αστικού καθεστώτος και τη ψήφιση του Συντάγματος του 1952, είχε δημιουργηθεί ένα τρίγωνο εξουσίας, στο οποίο συμμετείχε ο Στρατός, η Κυβέρνηση και το Παλάτι. Ο ισχυρότερος πόλος εξουσίας ήταν φαινομενικά το Στέμμα, η παλινόρθωση του οποίου είχε συντελεστεί από τον Σεπτέμβριο του 1946, ενώ ο στρατός είχε διατηρήσει αλλά και ενισχύσει τον έλεγχο εξουσίας, προωθώντας σε θέσεις κλειδιά αξιωματικούς που ήταν μέλη του ΙΔΕΑ. Πρόκειται για μια οργάνωση «μυστική» η οποία είχε ιδρυθεί ήδη από το 1944 και μετρούσε περίπου 2.500 μέλη. Η οργάνωση αυτή αφορούσε στρατιωτικούς οι οποίοι κατείχαν μέχρι τον βαθμό του συνταγματάρχη και οι οποίοι ήταν δύσπιστοι τόσο ως προς τους πολιτικούς όσο και προς το Παλάτι. Στόχος της οργάνωσης ήταν η γενική πειθάρχηση και οργάνωση της κοινωνίας με στρατιωτικό πνεύμα, ενώ το ιδεολογικό της προφίλ ήταν έντονα αντικομμουνιστικό.⁶

Μάλιστα, το 1955 όταν η υγεία του Παπάγου είχε κλονιστεί και η κυβέρνηση είχε παύσει να λειτουργεί κανονικά, ο ΙΔΕΑ είχε κυριαρχήσει σε ορισμένους τομείς του κρατικού μηχανισμού. Πιο συγκεκριμένα, έλεγχε τον στρατό σε σημαντικό βαθμό ενώ επηρέαζε το υπουργικό συμβούλιο και επιδίωκε να καθοδηγήσει το Στέμμα. Έτσι, ο στρατός, υπό την ηγεσία του ΙΔΕΑ, δεν ήταν διατεθειμένος να επιτρέψει τον σχηματισμό μιας κυβέρνησης υπό την επιρροή της Αριστεράς, μετά το τέλος του Αλέξανδρου Παπάγου.

Το ζήτημα της διαδοχής απασχολούσε σημαντικά τόσο το Παλάτι όσο και τον αμερικανικό παράγοντα. Ως καταλληλότερος κρίθηκε από τους δυο παραπάνω ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο οποίος επρόκειτο να κυριαρχήσει στη μεταπολεμική ζωή της χώρας. Ήταν έντονα αντικομμουνιστής ενώ στη συντηρητική κυβέρνηση του Παπάγου την περίοδο 1952-1955 είχε αναλάβει το Υπουργείο των Δημοσίων Έργων. Έτσι, μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου Παπάγου στις 4 Οκτωβρίου 1955, ο 48 ετών πολιτικός ορκίστηκε πρωθυπουργός από τον βασιλιά Παύλο, αναδόμησε τον Ελληνικό

⁵Ριζάς Σωτήρης, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, Εκδόσεις Ιδεολόγιο, Αθήνα 2008, σ. 130-133.

⁶Σακελλαρόπουλος Σπύρος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος. 1949-1967 Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς την δικτατορία*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 1998, σ. 257.

Συναγερμό δίνοντας στο κόμμα το όνομα «Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση» (ΕΡΕ) και ανέπτυξε ένα πολιτικό μηχανισμό που παρέμεινε στην εξουσία μέχρι το 1963.

Κατά την πρωθυπουργία του Κωνσταντίνου Καραμανλή, η οικονομία συνέχισε να αναπτύσσεται χωρίς να εκσυγχρονιστεί πλήρως ενώ θεαματική αύξηση παρουσίασε η βιομηχανική παραγωγή. Αύξηση παρουσίασε και ο κατασκευαστικός τομέας ενώ αξιοσημείωτη ήταν η προσέλκυση τουριστών, οι οποίοι επισκέπτονταν τη χώρα και μετέτρεψαν τον τουριστικό κλάδο σε μια σημαντική βιομηχανία της Ελλάδος.

Ως προς την εξωτερική πολιτική ο Καραμανλής είχε να αντιμετωπίσει δυο κρίσιμα ζητήματα. Τον Ψυχρό Πόλεμο και το Κυπριακό. Η Ελλάδα είχε ενταχθεί ήδη από το 1952 στον Οργανισμό Βορειοατλαντικού Συμφώνου (ΝΑΤΟ), γεγονός που ο Καραμανλής έβλεπε ως μέσο για την καλύτερη επίλυση του Κυπριακού. Ακόμα, άσκησε πιέσεις για την ανάπτυξη σχέσεων με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) και κέρδισε για τη χώρα το καθεστώς του «συνδεδεμένου» μέλους από το 1962 με την υπόσχεση πλήρους ένταξης το 1984. Το άλλο ζήτημα ήταν το Κυπριακό. Στις αρχές Απριλίου του 1955, η οργάνωση ΕΟΚΑ, υπό τον συνταγματάρχη Γεώργιο Γρίβα, ξεκίνησε μια εκστρατεία βίαιων επιθέσεων στη Κύπρο με στόχο την ανατροπή της Αγγλοκρατίας.⁷

Η βρετανική κυβέρνηση κάλεσε τόσο την Ελλάδα όσο και την Τουρκία στο Λονδίνο σε διάσκεψη η οποία ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1955. Κατά την διάρκεια της Τριμερούς Διάσκεψης, με την συναίνεση της τουρκικής κυβέρνησης, έγιναν επιθέσεις στις ελληνικές κοινότητες της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης. Οι συνομιλίες διακόπηκαν ενώ οι ελληνοκύπριοι με επικεφαλής τον Αρχιεπίσκοπο Μακάριο παρέπεμψαν το ζήτημα στον ΟΗΕ. Τελικά, μετά από πολυετείς συγκρούσεις, η συμφωνία επιτεύχθηκε το 1959, με τις Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου. Η Κύπρος θα ήταν ανεξάρτητη και θα την κυβερνούσε μια ελληνοτουρκική κυβέρνηση βασισμένη σε αναλογία στο μέγεθος των πληθυσμιακών ομάδων. Η Βρετανία, η Τουρκία και η Ελλάδα θα ήταν από κοινού οι τρεις εγγυήτριες δυνάμεις για την ασφάλεια του νησιού, η τουρκική μειονότητα θα είχε το δικαίωμα της αρνησικυρίας ενώ οι βρετανοί θα διατηρούσαν τις στρατιωτικές βάσεις.⁸

⁷Gallant Thomas W., *Νεότερη Ελλάδα*, σ. 401-405.

⁸Στο ίδιο, σ. 405-406.

Η ισορροπία του τριγώνου εξουσίας που αναφέρθηκε παραπάνω αρχικά δεν διαταράχθηκε από την τοποθέτηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή στη θέση του πρωθυπουργού, καθώς είχε επιλεγεί από τον βασιλιά Παύλο ως απόλυτα έμπιστο πρόσωπο με φιλοβασιλικούς και αντικομμουνιστικούς προσανατολισμούς. Ωστόσο, η συνέχεια αποδείχθηκε διαφορετική. Ο Καραμανλής σταδιακά αυτονομήθηκε και ακολούθησε την ιδέα ενός σχεδίου αυταρχικού εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος, που έμεινε στην ιστορία ως η «Βαθεία Τομή». Η ιδέα αυτή αφορούσε την αναθεώρηση του Συντάγματος και αποσκοπούσε στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας σε βάρος των δυο άλλων πόλων εξουσίας, του Παλατιού και του Στρατού, στην υποβάθμιση του ρόλου των βουλευτών προς όφελος των εξουσιών του πρωθυπουργού και στον περιορισμό της δράσης των αριστερών κομμάτων.⁹

Η προσπάθεια του Καραμανλή να περιορίσει την εξουσία του Παλατιού αλλά και η αδυναμία του να ελέγξει τη δράση του Στέμματος και του Στρατού οδήγησαν σε γεγονότα που τάραξαν την πολιτική και κοινωνική κατάσταση της χώρας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960.

⁹Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2010, σ. 385-395.

1.2. Τα γεγονότα στο δρόμο προς τη Χούντα

Ξημερώματα της 21^{ης} Απριλίου 1967 τα τανκς βγήκαν στους δρόμους της Αθήνας. Η Ελλάδα της δημοκρατίας έγινε η Ελλάδα της δικτατορίας. Το καθεστώς των συνταγματαρχών ήρθε στο προσκήνιο με έναν αντικομμουνιστικό λόγο. Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος δήλωνε: «Η κατάσταση αυτή προστιθέμενη εις μίαν αναρχικήν αντίληψην, είχε δημιουργήσει τον έσχατον κίνδυνο να αλωθεί η χώρα από τον κομμουνισμό».

Η αναζήτηση των αιτιών του πραξικοπήματος οδηγεί στην διερεύνηση της πολιτικής και κοινωνικής αναταραχής που είχε δημιουργηθεί από μια σειρά γεγονότων που συνέβησαν την δεκαετία του 1960. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ανέλαβε το αξίωμα του πρωθυπουργού το 1955 μετά την ανάθεση που έλαβε από τον βασιλιά Παύλο. Λίγα χρόνια αργότερα, στις εκλογές του 1958 η ΕΡΕ που εκπροσωπούσε τον συντηρητικό κόσμο κέρδισε τις εκλογές του 1958 ενώ δεύτερο κόμμα αναδείχθηκε η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) η οποία αποτελούσε συνασπισμό αριστερών κομμάτων και είχε δημιουργηθεί με πρωτοβουλία του ΚΚΕ. Η ΕΔΑ εξέλεξε 78 βουλευτές και άσκησε το έργο της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Η άνοδος της αριστεράς αν μη τι άλλο αναθέρμανε τον αντικομμουνισμό ως ιδεολογία και δημιούργησε έναν προβληματισμό τόσο στο Παλάτι και τους Αμερικανούς όσο και στον στρατό και στον συντηρητικό χώρο. Μάλιστα, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής το 1958 δημιούργησε Επιτροπή για την αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου, μέλος και γραμματέας της οποίας υπήρξε και ο Γεώργιος Παπαδόπουλος.¹⁰

Στις 19 Σεπτεμβρίου του 1961, λίγες μέρες πριν από τις εκλογές, ιδρύθηκε η Ένωση Κέντρου, υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου, ως αντίπαλο δέος του ανερχόμενου κομμουνισμού. Οι εκλογές πραγματοποιήθηκαν στις 29 Οκτωβρίου του 1961, οι οποίες όπως ανέφεραν τα επίκαιρα της εποχής, διεξήχθησαν «με απόλυτον ηρεμία και παραδειγματικήν τάξιν». Αντίθετα όμως, ο πολιτικός κόσμος κατήγγειλε ότι ασκήθηκε βία στο εκλογικό σώμα και ότι έγινε νοθεία του αποτελέσματος.¹¹ Ο στρατός εφάρμοσε το σχέδιο «Περικλής», το οποίο αποτελούσε σχέδιο ανάληψης στρατιωτικών επιχειρήσεων με την συνεπικουρία της αστυνομίας και κάποιων παρακρατικών

¹⁰Νικολακόπουλος Ηλίας, «Η ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή και οι εκλογές του 1958», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος 36, Εκδόσεις Παραπολιτικά Α.Ε, Αθήνα 2015, σ.197-199.

¹¹Gallant Thomas W., *Νεότερη Ελλάδα*, σ. 406.

οργανώσεων και είχε απώτερο σκοπό την ποδηγέτηση των βουλευτικών εκλογών υπέρ της ΕΡΕ του Κωνσταντίνου Καραμανλή.

Μετά το πέρας των εκλογών, ο Γεώργιος Παπανδρέου κατήγγειλε τις εκλογές ως προϊόν βίας και νοθείας και κήρυξε τον λεγόμενο «ανένδοτο αγώνα». Σε ομιλία του ο Γεώργιος Παπανδρέου δήλωνε: «Ο ανένδοτος αγών αποτελεί πλέον υπέρτατον χρέος και ήμεθα βέβαιοι ότι ο αγών θα αχθεί εις αίσιον πέρας. Ο αγών θα ευοδωθεί. Οι ένοχοι θα τιμωρηθούν. Η Δημοκρατία θα νικήσει». Στόχος του ανένδοτου αγώνα ήταν να πιέσει τόσο την ΕΡΕ και τον Κωνσταντίνο Καραμανλή όσο και το Παλάτι, ώστε να επέλθει πολιτική αλλαγή.¹²

Την ίδια περίοδο, στους δρόμους της Αθήνας ακούστηκε ένα σύνθημα που πέρασε στην ιστορία. Το 1-1-4. Πρόκειται για ένα σύνθημα που χρησιμοποίησε η κεντρώα και κεντροαριστερή νεολαία κατά της κυβέρνησης της ΕΡΕ του Κωνσταντίνου Καραμανλή και αφορούσε το άρθρο 114 του Συντάγματος του 1952 κατά το οποίο «η τήρησης του παρόντος Συντάγματος αφιερούται εις τον πατριωτισμό των Ελλήνων». Η χρήση του συνθήματος έγινε ώστε να προασπίσει τα δημοκρατικά δικαιώματα και την ελευθερία ψήφου κατά τις υπάρχουσες προβλέψεις του Συντάγματος, ιδιαίτερα μετά τις εκλογές του 1961 που έγιναν γνωστές ως εκλογές βίας και νοθείας. Στην Αθήνα γίνονταν καθημερινά απεργίες και δυναμικές κινητοποιήσεις, οι οποίες έφεραν τα χαρακτηριστικά ενός κοινωνικού και ριζοσπαστικού κινήματος.¹³

Από την άλλη πλευρά, το 1961 αποτελεί έτος κατά το οποίο η πριγκίπισσα Σοφία αρραβωνιάστηκε τον διάδοχο της Ισπανίας Χουάν Κάρλος. Είναι η περίοδος που χιλιάδες Έλληνες μετανάστευσαν στην Αμερική και στη Γερμανία, αφήνοντας πίσω τους την Ελλάδα για ένα καλύτερο μέλλον. Για αυτόν τον λόγο θεωρήθηκε τεράστια πρόκληση η απαίτηση του Παλατιού να πληρώσει το κράτος την προίκα της πριγκίπισσας Σοφίας, η οποία έφτανε το εξωφρενικό για την εποχή ποσό των 9 εκατομμυρίων δραχμών. Συγχρόνως, η βασίλισσα Φρειδερίκη πίεζε συνεχώς την κυβέρνηση να αυξήσει τη βασιλική χορηγία, δηλαδή την οικονομική ενίσχυση των βασιλέων. Η πολιτική ένταση αυξήθηκε και ο λαός απάντησε με καθημερινές διαδηλώσεις.

¹²Για την ομιλία βλ. Μηχανή του Χρόνου, *Από την Δημοκρατία στη Χούντα της 21^{ης} Απριλίου*, ΕΡΤ, 2011-2012, <https://www.youtube.com/watch?v=UQcrKplNJTM>

¹³Κατσάπης Κώστας, *Το Πρόβλημα Νεολαία, Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Εκδόσεις Απρόβλεπτες, Αθήνα 2013, σ.31.

Οι φοιτητές ξεκίνησαν διαδηλώσεις με αίτημα το 15% του κρατικού προϋπολογισμού να δίνεται στη παιδεία. Έτσι, η προίκα της Σοφίας δεν άργησε να γίνει λογοπαίγνιο για τους διαμαρτυρόμενους φοιτητές με το σύνθημα «Προίκα στη παιδεία και όχι στη Σοφία». Οι αρραβώνες της πριγκίπισσας Σοφίας ανακοινωθήκαν επισήμα στις 13 Σεπτεμβρίου 1961 και σύμφωνα με την βασιλική παράδοση, η πριγκίπισσα έπρεπε να δώσει μια γενναία προίκα. Στην περίπτωση της Σοφίας, την προίκα κλήθηκε να πληρώσει η Ελληνική Πολιτεία, η οποία είχε σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Έτσι, η κυβέρνηση Καραμανλή έπρεπε να διαχειριστεί άλλη μια κρίση, μετά τις κατηγορίες που την βάριαν σχετικά με τις εκλογές του 1961. Στις 19 Φεβρουαρίου 1962 κατατέθηκε στη βουλή το σχετικό νομοσχέδιο με την μορφή κατ' επείγοντος ενώ ο γάμος πραγματοποιήθηκε στις 14 Μαΐου 1962 στην Αθήνα.¹⁴

Οι οικονομικές απαιτήσεις της βασίλισσας Φρειδερίκης δεν περιορίζονταν μόνο στη προίκα της πριγκίπισσας Σοφίας αλλά ακόμα απαιτούσε κρατικά χρήματα για το φιλανθρωπικό έργο του Παλατιού. Οι πιέσεις της βασίλισσας για την αύξηση της βασιλικής χορηγίας έπιασαν τόπο, καθώς ο Κωνσταντίνος Καραμανλής τελικά υποχώρησε και αποφάσισε την αύξηση της βασιλικής χορηγίας καθώς και της χορηγίας του διαδόχου Κωνσταντίνου. Η βασιλική χορηγία αυξήθηκε κατά 48% φθάνοντας τα 17 εκατομμύρια δραχμές ενώ η χορηγία του διαδόχου Κωνσταντίνου κατά 175% ανερχόμενη στα 2,5 εκατομμύρια ετησίως. Το πολιτικό κλίμα εντάθηκε καθώς η Ένωση Κέντρου κατήγγειλε το νομοσχέδιο και αποχώρησε από τη βουλή. Οι κοινωνικές αναταραχές προβλημάτισαν τον Κωνσταντίνο Καραμανλή ο οποίος αποφάσισε να προτείνει την αναθεώρηση του Συντάγματος για να περιορίσει τις αρμοδιότητες του Παλατιού. Το Παλάτι αρνήθηκε την πρόταση, με την σύγκρουση των δυο πόλων εξουσίας να είναι προ των πυλών.¹⁵

Η βασίλισσα Φρειδερίκη ήταν μια έντονη προσωπικότητα και βρισκόταν συχνά και ποικιλοτρόπως στο προσκήνιο της πολιτικής σκηνής. Στις 20 Απριλίου 1963 η βασίλισσα Φρειδερίκη βρέθηκε στο Λονδίνο για να παραστεί στους γάμους της

¹⁴Μηχανή του Χρόνου, *Όταν ο Ωνάσης έστειλε επιταγή για την προίκα της πριγκίπισσας Σοφίας, ως ανώνυμος δωρητής. Η απάντηση του Καραμανλή. Το σύνθημα «Προίκα στην παιδεία και όχι στη Σοφία»*, <https://www.mixanitouxronou.gr/otan-o-onasis-esteile-epitagi-gia-tin-proika-tis-prigkipissas-sofias-os-anonymos-doritis-i-apantisi-toy-karamanli/>

¹⁵Για την ομιλία βλ. Μηχανή του Χρόνου, *Από την Δημοκρατία στη Χούντα της 21ης Απριλίου*, ΕΡΤ, 2011-2012, <https://www.youtube.com/watch?v=UQcrKplNJTM>

πριγκίπισσας Αλεξάνδρας του Κεντ. Εκεί όμως μια ομάδα 12 ελληνοκυπρίων διαδήλωσαν έξω από το ξενοδοχείο, ζητώντας την αποφυλάκιση των πολιτικών κρατουμένων στην Ελλάδα. Επικεφαλής της διαμαρτυρίας αυτής ήταν η Μπέτυ Αμπατιέλου, της οποίας ο σύζυγος, Αντώνης Αμπατιέλου βρισκόταν στην εξορία. Στην Ελλάδα ο Τύπος έγραφε πως η Αμπατιέλου χαστούκισε την Φρειδερίκη.¹⁶ Αντίθετα, η Μπέτυ Αμπατιέλου συνέχισε τις κινητοποιήσεις τις επόμενες ημέρες έξω από το ξενοδοχείο της βασίλισσας. Μάλιστα, η βασίλισσα Ελισάβετ δέχθηκε να δει την Αμπατιέλου στο Μπάκιγχαμ. Την ίδια ώρα, τα επεισόδια στο Λονδίνο αλλά και η απαγόρευση της μαραθώνιας πορείας ειρήνης δημιουργούσαν οξεία αντιπαράθεση.

Πιο συγκεκριμένα, μια μέρα μετά το επεισόδιο ανάμεσα στη Μπέτυ Αμπατιέλου και τη βασίλισσα Φρειδερίκη, ο βουλευτής της ΕΔΑ Γρηγόριος Λαμπράκης, αδιαφορώντας για την απαγόρευση της αστυνομίας, πραγματοποίησε μόνος του συμβολικά την πρώτη μαραθώνια πορεία ειρήνης. Ο Γρηγόριος Λαμπράκης είχε υπάρξει αντιπρόεδρος της ελληνικής επιτροπής για τη διεθνή ύφεση και ειρήνη, ένα κίνημα που είχε αναπτυχθεί σε όλη την Ευρώπη. Ακόμα, είχε πρωτοστατήσει στις διαδηλώσεις για τους πολιτικούς κρατούμενους. Μάλιστα, στις 29 Απριλίου 1963 ο Λαμπράκης μετέβη στο Λονδίνο προκειμένου να συμπαρασταθεί στην Αμπατιέλου ενώ μεταξύ άλλων δήλωνε: «Την Ελλάδα κυβερνά η βασίλισσα, όχι ο Βασιλεύς ή η Κυβέρνησις». Λίγες ημέρες μετά, στις 22 Μαΐου 1963 κατά τη διάρκεια συγκέντρωσης του στη Θεσσαλονίκη, ο Γρηγόριος Λαμπράκης δέχθηκε δολοφονική επίθεση από παρακρατικούς. Τέσσερις ημέρες μετά την επίθεση ο Γρηγόριος Λαμπράκης, στις 26 Μαΐου 1963, υπέκυψε στα τραύματα του ενώ η κηδεία του έγινε στις 28 Μαΐου με το πλήθος να παρίσταται μαζικά σε αυτή. Μάλιστα, η είδηση του θανάτου του Λαμπράκη, λέγεται πως έκανε τον Καραμανλή να αναρωτηθεί «Ποιος κυβερνά αυτόν τον τόπο;».¹⁷

Τον Ιούνιο του 1963 ο Καραμανλής έπρεπε να διαχειριστεί τις σκιές που είχε αφήσει η δολοφονία Λαμπράκη αλλά και το επίσημο προγραμματισμένο ταξίδι του βασιλικού ζεύγους στο Λονδίνο. Ο Καραμανλής αντιτάχθηκε στο ταξίδι αυτό, προβάλλοντας τον

¹⁶Μηχανή του Χρόνου, «Είμαι η βασίλισσα της Ελλάδας και με κυνηγούν! Σας παρακαλώ, αφήστε με να μπω». Ο πανικός της Φρειδερίκης μετά το χαστούκι από την Αμπατιέλου, <https://www.mixanitouxronou.gr/ime-i-vasilissa-tis-elladas-ke-me-kinigoun-sas-parakalo-afiste-me-na-bo-o-panikos-tis-friderikis-meta-to-chastouki-apo-tin-ampatielou/>

¹⁷Νικολόπουλος Ηλίας, *Ο «ανένδοτος αγώνας» και η σύγκρουση Καραμανλή – Ανακτόρων, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 36*, Εκδόσεις Παραπολιτικά Α.Ε, Αθήνα 2015, σ.205-206.

κίνδυνο νέου κύκλου επεισοδίων. Στις 11 Ιουνίου, μετά από προσπάθειες του να ματαιώσει το ταξίδι, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής υπέβαλε την παραίτηση του ενώ ο βασιλιάς Παύλος σε διάγγελμα του ανέφερε: «Κρίνων από της θέσεως μου, πιστεύω ότι, το γεν νυν έχον, το συμφέρον της χώρας επιτάσσει όπως η επίσκεψις αυτή πραγματοποιηθή» ενώ στη συνέχεια σημείωνε: «η αναβολή ή η ματαίωσης αυτής εξυπηρετεί τους σκοπούς των επιβουλευόμενων την ασφάλειαν της Ελλάδος».¹⁸ Στις 18 Ιουνίου ο Κωνσταντίνος Καραμανλής αναχώρησε για τη Ζυρίχη όπου και παρέμεινε έως τον Σεπτέμβριο του 1963, οπότε επανήλθε στην Ελλάδα για να ηγηθεί του προεκλογικού αγώνα της ΕΡΕ, ενόψει των εκλογών της 3^{ης} Νοεμβρίου 1963. Στο μεταξύ πρωθυπουργός είχε οριστεί ο Παναγιώτης Πιπινέλης. Το ταξίδι του βασιλικού ζεύγους στο Λονδίνο πραγματοποιήθηκε στις 9 Ιουλίου ενώ ένας νέος κύκλος επεισοδίων και διαδηλώσεων στην πόλη ήταν γεγονός.¹⁹

Στις εκλογές της 3^{ης} Νοεμβρίου, νικητής των εκλογών αναδείχθηκε η Ένωση Κέντρου, χωρίς όμως να καταφέρει να συγκεντρώσει την απαραίτητη πλειοψηφία για να σχηματίσει κυβέρνηση. Η ΕΚ συγκέντρωσε ποσοστό 42,04% και 138 έδρες, η ΕΡΕ 39,37% και 132 έδρες και η ΕΔΑ 14,34% και 28 έδρες. Ο Καραμανλής αρνούμενος να δεχτεί την εκλογική του ήττα, αποχώρησε από την Ελλάδα και εγκαταστάθηκε στο Παρίσι, ορίζοντας ως διάδοχος του στην ΕΡΕ τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Από την άλλη πλευρά, ο Γεώργιος Παπανδρέου αρνήθηκε την συνεργασία με την ΕΔΑ και προκήρυξε νέες εκλογές με στόχο τη δική του αυτοδυναμία.²⁰

Λίγες μέρες πριν από τις εκλογές του 1964, στις 7 Φεβρουαρίου έφυγε από την ζωή ο Σοφοκλής Βενιζέλος, ο οποίος μετά τις εκλογές του 1963 είχε διατελέσει αντιπρόεδρος της κυβέρνησης και Υπουργός Εξωτερικών και ήταν ο δεύτερος σε εξουσία μετά τον Γεώργιο Παπανδρέου στις τάξεις της ΕΚ. Έτσι, ο Παπανδρέου έγινε ο κυρίαρχος της ΕΚ, γεγονός που δεν άρεσε στους πολιτικούς του ανταγωνιστές μέσα στο ίδιο του το κόμμα. Τον ανταγωνισμό αυτό ενέτεινε ακόμα περισσότερο το μήνυμα της καθόδου

¹⁸Για την δήλωση του βασιλιά Παύλου βλ. Μηχανή του Χρόνου, *Από την Δημοκρατία στη Χούντα της 21^{ης} Απριλίου*, ΕΡΤ, 2011-2012, <https://www.youtube.com/watch?v=UQcrKplNJTM>

¹⁹Χριστόπουλος Γεώργιος Α., *Η κυβέρνηση Πιπινέλη, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 37*, Εκδόσεις Παραπολιτικά Α.Ε, Αθήνα 2015, σ. 9.

²⁰Σακελλαρόπουλος Σπύρος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος. 1949-1967 Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς την δικτατορία*, Εκδοτικός Οίκος Λιβάνη, Αθήνα 1998, σ. 214-215.

του Ανδρέα Παπανδρέου, γιο του Γεώργιου Παπανδρέου, στις εκλογές ως υποψηφίου στον Νομό Αχαΐας.

Στις εκλογές αυτές της 16^{ης} Φεβρουαρίου 1964, η ΕΚ εξασφάλισε την αυτοδυναμία κερδίζοντας την εκλογική μάχη με ποσοστό 52,7%. Η νίκη της ΕΚ αν μη τι άλλο ήταν ένα γεγονός που θορύβησε τόσο τον στρατό όσο και τους Αμερικανούς που παρακολουθούσαν τις εξελίξεις στην Ελλάδα. Από την άλλη πλευρά, το παλάτι απαίτησε από τη κυβέρνηση να ελέγχει συγκεκριμένα υπουργεία, όπως το Υπουργείο Άμυνας και Δημοσίας Τάξεως, διορίζοντας υπουργούς της αρέσκειας τους.²¹

Ο Γεώργιος Παπανδρέου στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας τοποθέτησε τον Πέτρο Γαρουφαλιά ενώ η γενικότερη εφορία της νίκης υποσκιάστηκε από τις διαμάχες των μελών της ΕΚ για τα υπουργεία. Η υπουργοποίηση του Ανδρέα Παπανδρέου όξυνε το κλίμα ενώ οι διαμάχες του Γεώργιου Παπανδρέου με τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη δημιούργησαν μια ακόμα κρίση. Λίγες ημέρες μετά ο Ανδρέας Παπανδρέου παραιτήθηκε από τη κυβέρνηση.

Στις 6 Μαρτίου 1964 έφυγε από τη ζωή ο βασιλιάς Παύλος και έτσι νέος βασιλιάς στέφθηκε ο τότε 20 χρονών Κωνσταντίνος. Η πρώτη κρίση ανάμεσα στον Κωνσταντίνο και τον Γεώργιο Παπανδρέου αφορούσε την επιθυμία του Παπανδρέου να αντικαταστήσει τον Πέτρο Γαρουφαλιά. Το παλάτι αρνήθηκε κατηγορηματικά ενώ τη πολιτική και κοινωνική κρίση επιδείνωσε η κατάσταση που επικρατούσε στη Κύπρο. Πιο συγκεκριμένα, οι συγκρούσεις ελληνοκυπρίων και τουρκοκυπρίων φούντωναν ενώ η Τουρκία απειλούσε πως θα εισέβαλε στη Κύπρο. Στις 23 Ιουνίου ο Γεώργιος Παπανδρέου ταξίδεψε επίσημα στις ΗΠΑ για συνομιλίες με τον Πρόεδρο Τζόνσον που αφορούσαν το Κυπριακό. Για τους Αμερικανούς η Κύπρος αποτελούσε μια σημαντική βάση για τη Μέση Ανατολή. Στις συνομιλίες αυτές οι Αμερικανοί πρότειναν στον Παπανδρέου να δεχθεί μια συνάντηση με τον Τούρκο πρωθυπουργό Εμινονού και να παραχωρήσει ένα νησί στη Τουρκία ώστε να λυθεί το Κυπριακό. Ο Γεώργιος Παπανδρέου δήλωσε δημόσια ότι διαφωνούσε με τον Πρόεδρο Τζόνσον και αρνήθηκε την πρόταση του.²²

²¹Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Εκδοτικός Οίκος Λιβάνη, Αθήνα 2006, σ. 204-209.

²²Βαληνάκης Γιάννης Γ., *Εισαγωγή στην ελληνική εξωτερική πολιτική 1949-1988*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 99-105.

Στις 19 Φεβρουαρίου 1965 ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, αρχηγός της ΕΡΕ μετά τη φυγή του Κωνσταντίνου Καραμανλή, έκανε μια δήλωση σε συγκέντρωση του στην οποία ανέφερε ότι θα στήριζε μια κυβέρνηση από στελέχη της ΕΚ με την προϋπόθεση ότι δεν θα συμμετείχε σε αυτή ο Γεώργιος Παπανδρέου. Από την άλλη πλευρά, ο Γεώργιος Παπανδρέου από το βήμα της Βουλής αποκάλυψε το σχέδιο «Περικλής» που αφορούσε την άσκηση βίας κατά τις εκλογές του 1961. Η πολιτική κατάσταση της χώρας οξύνθηκε και η σχέση του Γεωργίου Παπανδρέου και του Παλατιού διαταράχθηκε για ακόμα μια φορά. Αυτό συνέβη καθώς ο βασιλιάς αντί για την τιμωρία των στρατιωτικών που συμμετείχαν στο σχέδιο «Περικλής», απαίτησε την αποστρατεία όσων το αποκάλυψαν.²³

Σαν να μην έφτανε αυτό, τρεις μήνες μετά, τον Μάιο του 1965, ο στρατηγός Γρίβας, ο οποίος επί κατοχής ήταν αρχηγός της αντικομμουνιστικής ομάδας Χ, χωρίς να ενημερώσει τον πρωθυπουργό αποκάλυψε στον Υπουργό Άμυνας Πέτρο Γαρουφαλλιά την ύπαρξη μυστικής στρατιωτικής οργάνωσης με το όνομα «ΑΣΠΙΔΑ». Τον επόμενο μήνα, τον Ιούνιο του 1965, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος έστειλε επιστολή στον Γεώργιο Παπανδρέου, όπου ζητούσε να τιμωρηθούν με αποστράτευση οι ένοχοι της υπόθεσης «ΑΣΠΙΔΑ».

Την ίδια ώρα στον Έβρο ο συνταγματάρχης Γεώργιος Παπαδόπουλος ισχυρίστηκε ότι ανακάλυψε ομάδα αριστερών στρατιωτών που επιχείρησαν σαμποτάζ στην μονάδα του. Πρόκειται για ένα κατασκευασμένο επεισόδιο που είχε οργανώσει ο Γεώργιος Παπανδρέου προκειμένου να αποδείξει την ύπαρξη του κομμουνιστικού κινδύνου. Έτσι, στις αρχές Ιουλίου 1965 ο Γεώργιος Παπανδρέου αποφάσισε να αναλάβει ο ίδιος το Υπουργείο Άμυνας, ζητώντας από τον Υπουργό Άμυνας Πέτρο Γαρουφαλλιά να παραιτηθεί. Ο Γαρουφαλλιάς αρνήθηκε να παραιτηθεί και έτσι ουσιαστικά ξεκίνησε μια διαπραγμάτευση του Γεωργίου Παπανδρέου με τον βασιλιά που κράτησε για 15 μέρες. Ακολούθησε η ανταλλαγή επιστολών ανάμεσα στους δυο πόλους εξουσίας με τον βασιλιά να δηλώνει σε μια από αυτές: «Εν μέσω της βαρείας ατμόσφαιρας, ην αφήσατε να δημιουργηθή, θεωρώ ότι αποτελεί υποχρέωσιν σας, η άμεσος και άνευ δισταγμού πραγματοποίησις των όσων σας ζητώ».²⁴

²³Μηχανή του Χρόνου, *Από την Δημοκρατία στη Χούντα της 21^{ης} Απρίλιου*, ΕΡΤ, 2011-2012.

²⁴Καλλιβρετάκης Λεωνίδα, *«Το Σαμποτάζ του Έβρου»*, Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα: Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974, ειδική έκδοση για την εφημερίδα «Τα Νέα», 2010, σ. 44-48.

Στις 15 Ιουλίου ο Γεώργιος Παπανδρέου επισκέφθηκε τον βασιλιά Κωνσταντίνο που μόλις είχε επιστρέψει από την Κέρκυρα. Βγαίνοντας από τα ανάκτορα, ο Γεώργιος Παπανδρέου δήλωνε: «Επήλθε διαφωνία. Αύριον θα υποβάλω την παραίτησιν της Κυβερνήσεως και θα προβώ εις ανακοινώσεις». Ο βασιλιάς όμως δεν περίμενε την επόμενη ημέρα καθώς είχε έτοιμη τη νέα κυβέρνηση. Έτσι, όρισε πρωθυπουργό τον Γεώργιο Αθανασιάδη-Νόβα, καθώς και δυο υπουργούς, τον Ιωάννη Τούμπα στο Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως και τον Σταύρο Κωστόπουλο στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας. Ο Γεώργιος Παπανδρέου έκανε λόγο για παραβίαση του πολιτεύματος ενώ ο λαός για μια ακόμα φορά κατέβηκε στους δρόμους.²⁵

Η παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου προκάλεσε την λαϊκή οργή με τους δρόμους της Αθήνας και όχι μόνο να γεμίζουν για μήνες με διαδηλωτές, ενώ ο Παπανδρέου έγινε σύμβολο αντίστασης κατά του Παλατιού. Τα συνθήματα των διαδηλωτών αφορούσαν τόσο τον πρωθυπουργό Νόβα όσο και το Παλάτι ενώ οι συγκρούσεις με την αστυνομία ήταν καθημερινές. Στις 21 Ιουλίου η Φοιτητική Ένωση Ελλάδος (ΕΦΕΕ) διοργάνωσε συγκέντρωση στα προπύλαια στην οποία κατήγγειλε την πολιτική εκτροπή και τον ρόλο του Παλατιού. Στην συγκέντρωση αυτή έγιναν αιματηρές συγκρούσεις ενώ ο Σωτήρης Πέτρουλας, συνδικαλιστής και μέλος της αριστεράς, έπεσε νεκρός. Η κηδεία του έγινε στις 23 Ιουλίου και μετετράπηκε σε μαζική διαδήλωση.²⁶

Η κυβέρνηση Νόβα έμεινε στην εξουσία μόλις 19 μέρες και προκάλεσε τεράστια κοινωνική και πολιτική αναταραχή. Τέσσερεις ημέρες μετά ο βασιλιάς Κωνσταντίνος έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Ηλία Τσιριμώκο, κεντρώο στέλεχος ο οποίος υπήρξε στο παρελθόν και μέλος της κυβέρνησης του βουνού (ΠΕΕΑ). Στις 28 Αυγούστου πραγματοποιήθηκε η ψηφοφορία για την εμπιστοσύνη της Βουλής, στην οποία η κυβέρνηση Τσιριμώκου καταψηφίστηκε. Στις 17 Σεπτεμβρίου ορκίστηκε πρωθυπουργός ο Στέφανος Στεφανόπουλος. Ήταν η τρίτη κυβέρνηση των Αποστατών, η οποία έλαβε τελικά ψήφο εμπιστοσύνης με 152 ψήφους υπέρ και 148 κατά. Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου άντεξε μέχρι τα τέλη του 1966.

²⁵Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, σ. 287-291.

²⁶Μπουτζουβή Αλέκα, «Μηχανισμοί και φορείς κατασκευής της επιλεκτικής μνήμης. Η περίπτωση του Σωτήρη Πέτρουλα», *Η ελληνική νεολαία στον 20^ο αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σ.100-107.

Στις 22 Δεκεμβρίου έκανε την εμφάνιση της μια τέταρτη υπηρεσιακή κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον τραπεζίτη Ιωάννη Παρασκευόπουλο, ο οποίος ήταν διοικητής της Εθνικής Τράπεζας. Στο μεταξύ είχε προηγηθεί το «Μνημόνιο», το οποίο αποτελούσε συμφωνία ανάμεσα στον αρχηγό της ΕΡΕ Παναγιώτη Κανελλόπουλο, τον Γεώργιο Παπανδρέου και τον βασιλιά, η οποία αφορούσε την ανατροπή της κυβέρνησης των αποστατών και τη διεξαγωγή εκλογών. Στις 30 Μαρτίου του 1967 η ΕΡΕ απέσυρε την εμπιστοσύνη από την κυβέρνηση και έτσι ορκίστηκε νέος πρωθυπουργός ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο οποίος προκήρυξε εκλογές για τον Μάιο του 1967.²⁷

Οι εκλογές αυτές δεν έγιναν ποτέ καθώς οι συνταγματάρχες κατέλυσαν την δημοκρατία και κατέλαβαν την εξουσία τα ξημερώματα της 21^{ης} Απριλίου 1967. Έτσι, η Ελλάδα της δημοκρατίας έγινε η Ελλάδα της δικτατορίας με πρόσχημα τον κομμουνιστικό κίνδυνο.

²⁷Τσουνάκος Όθων, «Οι κυβερνήσεις της Αποστασίας» 1965-1966, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Τόμος 37, Εκδόσεις Παραπολιτικά Α.Ε, Αθήνα 2015, σ. 20-24.

1.3. Η ελληνική κοινωνία του 1960.

Στο εσωτερικό της χώρας κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960 σημειώθηκαν σημαντικές αλλαγές στην κοινωνία. Οι αλλαγές αυτές αφορούσαν από τη μια πλευρά τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα στις αγροτικές περιοχές και οδήγησαν αφενός στην αστικοποίηση και αφετέρου στη μετανάστευση ενός σημαντικού μέρους του πληθυσμού, το οποίο εγκατέλειψε την ύπαιθρο και αναζήτησε ένα καλύτερο μέλλον στη πόλη. Από την άλλη πλευρά, η νεανική αμφισβήτηση της εποχής οδήγησε στην ανάδυση μια κουλτούρας και έναν τρόπο ζωής που έκανε αίσθηση και έδειχνε να ενοχλούσε τον «κόσμο των μεγαλύτερων» καθώς απέκλινε κατά πολύ από τις προσδοκίες που είχαν οι γονείς τους γι' αυτούς. Πρόκειται για την νεολαία της πολιτικής αμφισβήτησης αλλά και της αμφισβήτησης της καθημερινότητας, μιας νεολαίας που τάραξε ακόμα περισσότερο τα ήδη ταραγμένα νερά της εποχής.

Μετά το τέλος των πολέμων και της δύσκολης δεκαετίας του 1940 πολλά χωριά της υπαίθρου είχαν ισοπεδωθεί. Ένα σημαντικό ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού έπασχε από ελονοσία ενώ μεγάλες εκτάσεις είχαν μείνει ακαλλιέργητες. Έτσι, για την ανασυγκρότηση της υπαίθρου και την ανάκαμψη της αγροτικής οικονομίας, ήταν αναγκαία όχι μόνο η αναδόμηση των σπιτιών που είχαν διαλυθεί αλλά και η παροχή βοήθειας προς τους αγρότες προκειμένου να βελτιώσουν τις σοδειές τους. Ο ρυθμός και το μέγεθος της βοήθειας δεν ανταποκρίθηκε σε πολλές περιπτώσεις στις προσδοκίες των ανθρώπων της υπαίθρου, ιδίως των νεότερων, για την βελτίωση του τρόπου ζωής τους. Για αυτόν τον λόγο, ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού άρχισε να εγκαταλείπει την ύπαιθρο και να μετακινείται προς τις πόλεις.²⁸

Η πόλη με τον μεγαλύτερο αριθμό αρίξεων εντός του ελλαδικού χώρου ήταν η Αθήνα ενώ ένα άλλο κύμα μετανάστευσε σε πιο μακρινούς τόπους, όπως τον Καναδά και την Αυστραλία. Άλλοι μετακινήθηκαν προς το εξωτερικό ως «επισκέπτες εργάτες» (Gastarbeiter) με στόχο να δουλέψουν στις περισσότερο εκβιομηχανισμένες χώρες της Ευρώπης, να μαζέψουν χρήματα και να επιστρέψουν στην Ελλάδα. Τέτοιες χώρες ήταν η Ιταλία, το Βέλγιο, η Σουηδία καθώς και η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας.²⁹

²⁸Gallant Thomas W., *Νεότερη Ελλάδα*, σ. 391-393.

²⁹Στο ίδιο, σ. 396-401.

Η Αθήνα άρχισε να μοιάζει με ένα απέραντο εργοτάξιο, καθώς χιλιάδες νέοι και νέες συνέρρεαν στη πόλη σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 και στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Σε πολλές περιπτώσεις η αλυσιδωτή μετανάστευση συνέδεε τις οικογένειες στη πόλη με εκείνες που είχαν μείνει πίσω στο χωριό. Πιο συγκεκριμένα, δεν ήταν λίγες οι φορές που όταν κάποιος τακτοποιούταν, βοηθούσε και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας που είχαν μείνει στην ύπαιθρο να μεταναστεύσουν στη πόλη. Η Αθήνα σε αντίθεση με την ύπαιθρο ικανοποιούσε τις προσδοκίες των ανθρώπων για μια καλύτερη ζωή και προσέφερε μεγαλύτερες πιθανότητες ώστε να πραγματοποιήσουν τα όνειρά τους.³⁰

Ακόμα, η μετανάστευση στη πόλη εγκαινίασε μια μεταβατική διαδικασία όσον αφορά τον ρόλο των γυναικών και τις έμφυλες σχέσεις στην ελληνική κοινωνία. Ο αριθμός των γυναικών που συνέρρεαν στην Αθήνα ήταν πολύ μεγάλος και περιλάμβανε τόσο νέες και ανύπαντρες γυναίκες όσο και παντρεμένες, οι οποίες έρχονταν στην Αθήνα μαζί με τον σύζυγο τους. Πολλές από τις γυναίκες αυτές δεν περιορίζονταν στην ενασχόληση τους με τα οικιακά αλλά αντίθετα εργάζονταν τόσο ως υπηρέτριες όσο και ως εργάτριες στις βιοτεχνίες, όπως στην κλωστοϋφαντουργία και στην εστίαση. Έτσι, κατά τις δεκαετίες του 50' και του 60' παρατηρείται μια μετάβαση στον ρόλο των φύλων καθώς πάρα το γεγονός πως οι παλαιότερες πτυχές δεν παύουν να λειτουργούν, εισάγονται και νέες πτυχές που απουσίαζαν στο παρελθόν.³¹

Μια άλλη ενδιαφέρουσα αλλαγή της δεκαετίας του 60' ήταν η ανάδειξη της χώρας σε δημοφιλή τουριστικό προορισμό. Πέρα από τον τουρισμό πολυτελείας, αρκετά νησιά, όπως η Σαμοθράκη η Μύκονος και η Κρήτη αποτέλεσαν πόλο έλξης για εναλλακτικούς τουρίστες, όπως τους Χίπις, όπου εκδηλώνονταν ανοιχτά ελευθέρη ήθη στη σεξουαλική συμπεριφορά και στο ντύσιμο. Ο τουρισμός της Ελλάδας αυξήθηκε κατακόρυφα στα χρόνια της δικτατορίας, με τις αφίξεις των τουριστών να είναι πολλαπλάσιες αυτών της αρχής της δεκαετίας του 1960.³²

Σημαντικές αλλαγές πραγματοποιήθηκαν στην κοινωνία και στον νεανικό κόσμο, οι οποίες κορυφώθηκαν κατά την δεκαετία του 1960. Πρόκειται για μια νεολαία, η οποία σε πολλές περιπτώσεις χαρακτηρίστηκε ως πρόβλημα από τους μεγαλύτερους εξαιτίας της απείθαρχης συμπεριφοράς που επιδείκνυε στη καθημερινότητα της. Οι νέοι αυτοί

³⁰Στο ίδιο, σ. 397.

³¹Στο ίδιο, σ. 398.

³²Κορνέτης Κωστής, *Τα παιδιά της δικτατορίας*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2015, σ. 44-45.

έδειχναν έντονη δυσφορία απέναντι στον τρόπο ζωής των γονιών τους, απέρριπταν την ελληνορθόδοξη παράδοση και απέκλιναν κατά πολύ από τις προσδοκίες που είχαν οι γονείς τους για αυτούς.

Ήδη από την δεκαετία του 1950 έκανε την εμφάνιση της μια νεολαία, η οποία αμφισβήτησε τον τρόπο ζωής των ενηλίκων, επεδίωκε την διασκέδαση, τον έρωτα και την ομορφιά της ζωής. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση των «Ανεύθυνων». Οι νέοι αυτοί σύχναζαν σε πατάρια καφενείων, κάπνιζαν ενώ οι νεαρές γυναίκες φορούσαν τολμηρά για την εποχή σορτσάκια αδιαφορώντας για τα επικριτικά βλέμματα των υπολοίπων. Την σκυτάλη από τους «Ανεύθυνους» πήραν οι «Υπαρξιστές». Με αρχικό πυρήνα τρεις νέους, τους φοιτητές Κυριακό Χατζηγεωργίου και Φώτη Μπάλλη και τον τσαγκάρη Σίμο Τσαπνίδη, οι νέοι αυτοί σύχναζαν σε καφενεία και συζητούσαν φιλοσοφικά ενώ από το εργαστήρι του Τσαπνίδη τύπωναν μια εφημερίδα την οποία διένεμαν οι ίδιοι. Στη «βάση» αυτών των νέων, στην λεγομένη «ιπτάμενη παράγκα», οι υπαρξιστές έκαναν δυο πάρτι το 1953, τα οποία έκαναν αίσθηση και έγιναν γνωστά στον αθηναϊκό Τύπο. Μάλιστα, οι υπαρξιστές οργανώθηκαν και σε σύλλογο με το όνομα «Εθνικός Σύλλογος Ελλήνων Υπαρξιστών ο Διογένης» προκαλώντας έτσι την «ανησυχία» της ελληνικής κοινωνίας.³³

Από το 1957 η εμφάνιση των ταινιών Ροκ εν Ρολ έφεραν στην Ελλάδα την νέα αυτή μουσική τρέλα που οδήγησε στην ανάδυση μιας νεολαίας, των λεγόμενων «τεντιμπόηδων», η οποία χαρακτηρίστηκε επικίνδυνη από τη κυβέρνηση Καραμανλή το 1958 λόγω της προκλητικής της συμπεριφοράς. Περιπτώσεις νεανικής παραβατικότητας, όπως για παράδειγμα μικροκλοπές για πλάκα, γιαουρτώματα καθηγητών ή εκπροσώπων της καλής κοινωνίας, οδήγησαν τη κυβέρνηση στη θέσπιση του νομοθετικού διατάγματος 4000 του 1958, τον λεγόμενο «Νόμο 4000», για την αντιμετώπιση των αναιδών αυτών νέων.³⁴

Επίσης, ιδιαίτερη επίδραση στη νεανική κουλτούρα της εποχής άσκησε η εμφάνιση της Ροκ μουσικής. Η «Μπιτλομανία», όπως ονομάστηκε η επιρροή που άσκησε το βρετανικό μουσικό συγκρότημα των Μπιτλς στους νέους, εμφανίστηκε στην Ελλάδα και τον υπόλοιπο κόσμο από το 1964 και έφερε τα πάνω κάτω στις τάξεις της νεολαίας. Το στυλ και η κουλτούρα που το φαινόμενο αυτό ανέδειξε, έτεινε να απομακρύνει τους

³³Κατσάπης Κώστας, *Το Πρόβλημα Νεολαία, Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα*, σ. 26-28.

³⁴Κορνέτης Κωστής, *Τα παιδιά της δικτατορίας*, σ. 52-54.

νέους από τη κοσμιότητα και τη «σωστή συμπεριφορά». Η μουσική «γιέγιε», όπως ονομάστηκε, έκανε θραύση στην Ελλάδα δημιουργώντας αλλαγές στην εμφάνιση των νέων, όπως η μακριά κόμη που υιοθέτησαν οι νέοι από το χαρακτηριστικό χτένισμα των Μπιτλς αλλά και αλλαγές στο ντύσιμο, όπως τα παντελόνια «καμπάνα» για τους άνδρες και οι μίνι φούστες για τις γυναίκες. Η διάχυση του φαινομένου αυτού ήταν έκδηλη και γινόταν αντιληπτή τόσο από τις ερασιτεχνικές μουσικές μπάντες που δημιουργήθηκαν στην Αθήνα όσο και από τα περιοδικά που κυκλοφορούσαν και από τις εκπομπές που γίνονταν για χάρη των «γιεγιέδων». Ωστόσο, και στον καλλιτεχνικό χώρο, όπως και στο εξωτερικό έτσι και στην Ελλάδα, εμφανίστηκαν καλλιτέχνες, όπως ο Διονύσης Σαββόπουλος, που εξέφρασαν με την μουσική τους τις ανησυχίες και τα αιτήματα της νεολαίας.³⁵

Εκτός όμως από την νεανική κουλτούρα που εμφανίστηκε την περίοδο αυτή και αφορούσε καθημερινές πρακτικές και συνήθειες, αίσθηση έκανε και η πολιτική ριζοσπαστικοποίηση της νεολαίας. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 έγιναν προσπάθειες για την ενοποίηση του φοιτητικού κόσμου. Από την 1949 είχε ήδη συσταθεί η Διοικούσα Επιτροπή Συλλόγων του Πανεπιστημίου Αθηνών (ΔΕΣΠΑ) ενώ το 1950 συγκροτήθηκε η Πανσπουδαστική Επιτροπή Κυπριακού Αγώνα (ΠΕΚΑ). Επίσης, η παράνομη ΕΠΟΝ συνέχιζε τη δράση της μέχρι το 1958 ενώ το 1951 ιδρύθηκε η Ενιαία Δημοκρατική Νεολαία Ελλάδος (ΕΔΝΕ). Το 1962 η πολιτική ριζοσπαστικοποίηση των νέων έκανε αισθητή την παρουσία της με το κίνημα 1-1-4 και το 15% για την παιδεία (και όχι προίκα για την Σοφία) ενοποιώντας έτσι τον φοιτητικό και εργατικό κόσμο για την ικανοποίηση αιτημάτων που αφορούσαν και διαφύλαξη των δημοκρατικών αξιών μετά τις εκλογές του 1961 αλλά και εκπαιδευτικών αιτημάτων.³⁶

Το 1963 συστάθηκε η Δημοκρατική Κίνηση Νέων Γρηγόριος Λαμπράκης, μετά την δολοφονία του Γρηγορίου Λαμπράκη στην Θεσσαλονίκη, η οποία το 1964 συγχωνεύθηκε με την νεολαία της ΕΔΑ, δημιουργώντας έτσι τις συνθήκες για τη συγκρότηση μιας αριστερής νεολαίας. Η νεολαία αυτή έκανε αισθητή την παρουσία της στο παλατιανό πραξικόπημα του Ιουλίου του 1965 εκφράζοντας την αντίθεση της με το πολιτικό κατεστημένο της εποχής. Με την εκδήλωση του πραξικοπήματος της

³⁵Κατσάπης Κώστας, *Το Πρόβλημα Νεολαία, Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα*, σ. 33-35.

³⁶Σεφεριάδης Σεραφείμ, *Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: Η «σύντομη» δεκαετία του 60 ως «συγκρουσιακός κύκλος», Η «σύντομη» δεκαετία του 60*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2008, σ. 65-70.

21^{ης} Απριλίου 1967 οι αριστερές αυτές οργανώσεις κηρύχθηκαν παράνομες οδηγώντας έτσι σε μια πρόσκαιρη σιωπή από την πολιτικοποιημένη νεολαία. Ωστόσο, οι συνθήκες που επικράτησαν την εποχή αυτή, δηλαδή οι στερήσεις δικαιωμάτων αλλά και το κλίμα του εκτεταμένου ελέγχου που υπήρχε στα πανεπιστήμια, με την παρουσία του Σπουδαστικού της Ασφάλειας και οργανώσεων, όπως αυτής της ΕΚΟΦ, αλλά και έξω από αυτό, οδήγησαν στην έκρηξη του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος, το οποίο διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην έκβαση των γεγονότων που οδήγησαν στη πτώση του δικτατορικού καθεστώτος.

2. Η δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου.

2.1 Η επταετής δικτατορία 1967-1974.

Την 21^η Απριλίου η Ελλάδα της Δημοκρατίας έγινε η Ελλάδα της Δικτατορίας. Τις πρώτες πρωινές ώρες της 21^{ης} Απριλίου τεθωρακισμένα άρματα υπό τις εντολές των πραξικοπηματιών, εκτελώντας το σχέδιο «Προμηθεύς», κατέλαβαν νευραλγικά σημεία της χώρας αλλά και την εξουσία. Το καθεστώς των συνταγματαρχών ήταν πια γεγονός. Στο διάστημα του στρατιωτικού αυτού καθεστώτος η χούντα επέβαλε τον στρατιωτικό νόμο και πέρασε μεγάλο αριθμό νόμων και νομοθετικών διαταγμάτων, όπως την προληπτική λογοκρισία, την κατάργηση των πολιτικών κομμάτων αλλά και την αναστολή ατομικών και συλλογικών ελευθεριών και δικαιωμάτων που άλλαξαν ριζικά την πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας.

Από τις πρώτες κιόλας ώρες του πραξικοπήματος συνελήφθησαν οι περισσότερες πολιτικές προσωπικότητες ολόκληρου του φάσματος του πολιτικού κόσμου αλλά και πλήθος γνωστών αριστερών, οι οποίοι κρίνονταν ως επικίνδυνοι για το καθεστώς. Από την άλλη πλευρά, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος συμφώνησε επιφυλακτικά να συνεργαστεί με τους κινηματίες, ενδεχομένως προσβλέποντας να ανακτήσει ο ίδιος τον έλεγχο της κατάστασης. Έτσι, το απόγευμα της 21^{ης} Απριλίου ο βασιλιάς Κωνσταντίνος δέχθηκε να ορκίσει της «επαναστατική κυβέρνηση». Πρωθυπουργός ορίστηκε ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Κωνσταντίνος Κόλλιας ενώ αντιπρόεδρος της κυβέρνησης και Υπουργός Εθνικής Άμυνας ο στρατηγός Σπαντιδάκης. Οι τρεις ηγέτες του απριλιανού καθεστώτος, ο Γεώργιος Παπαδόπουλος, ο Στυλιανός Πατακός και ο Νικόλαος Μακαρέζος, τοποθετήθηκαν ως Υπουργοί Προεδρίας, Εσωτερικού και Συντονισμού αντίστοιχα. Ακόμα, στην επαναστατική κυβέρνηση συμμετείχε ένας ακόμα στρατιωτικός, ο στρατηγός Ζωιτάκης, ο οποίος ορίστηκε Υφυπουργός Άμυνας.³⁷

Από την αρχή του καθεστώτος έγιναν σαφείς οι μέθοδοι με τις οποίες θα ασκούσε την εξουσία η τριανδρία των συνταγματαρχών. Από την μια πλευρά, χιλιάδες αντιφρονούντες, αριστεροί κυρίως, στάλθηκαν εξόριστοι στα ξερονήσια που είχαν χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν, όπως η Γυάρος, ενώ απαγορεύθηκαν οι συναθροίσεις άνω των πέντε ατόμων. Επιπλέον το καθεστώς επέβαλε προληπτική λογοκρισία στο Τύπο ενώ ακόμα έγιναν μαζικές εκκαθαρίσεις στις Ένοπλες Δυνάμεις, στην Εκπαίδευση, τη Δημοσία Διοίκηση και τη Δικαιοσύνη.

Οι εκκαθαρίσεις των Ενόπλων Δυνάμεων έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στο αντικίνημα του Κωνσταντίνου τον Δεκέμβριο του 1967. Πιο συγκεκριμένα, ο βασιλιάς αντιμετώπιζε με δυσφορία τη νέα πολιτική κατάσταση της χώρας ενώ θεωρούσε πως πάρα τις εκκαθαρίσεις, είχε την δύναμη να την ανατρέψει. Η τελική σύγκρουση του Στέμματος με το καθεστώς επήλθε στις 13 Δεκεμβρίου 1967. Ο Κωνσταντίνος επιχείρησε το λεγόμενο «αντικίνημα» θεωρώντας δεδομένη την πιστή των Ενόπλων Δυνάμεων σε αυτόν, όμως βρέθηκε αντιμέτωπος με μια κατάσταση στην οποία όλες οι νευραλγικές επιτελικές θέσεις και διοικήσεις του στρατού είχαν στελεχωθεί από αξιωματικούς προσκείμενους στο δικτατορικό καθεστώς. Οι εκκαθαρίσεις στις Ένοπλες Δυνάμεις είχαν κάνει την δουλειά τους οδηγώντας το αντικίνημα σε παταγώδη

³⁷ Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Το κίνημα της 21^{ης} Απριλίου, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 37*, Εκδόσεις Παραπολιτικά Α.Ε, Αθήνα 2015, σ. 69-72.

αποτυχία. Ο βασιλιάς εγκατέλειψε την Ελλάδα και κατέφυγε στη Ρώμη με την οικογένειά του.³⁸

Μετά την φυγή του Κωνσταντίνου η «επαναστατική επιτροπή» αποφάσισε να αναλάβει τον ρόλο του αντιβασιλέα ο στρατηγός Ζωιτάκης και ανέθεσε την πρωθυπουργία στον Γεώργιο Παπαδόπουλο. Οι επιδιώξεις του καθεστώτος ήταν ένα μείγμα λαϊκίστικων μεταρρυθμίσεων και πατερναλιστικού αυταρχισμού, τα οποία υποστηρίζονταν από την τρομοκρατία και την προπαγάνδα. Στόχος των συνταγματαρχών ήταν να καθάρσει η ελληνική κοινωνία από την νοσηρότητα των προηγούμενων χρόνων και από την εξάπλωση του υποτιθέμενου κομμουνισμού αλλά και να δημιουργήσει μια νέα κοινωνία βασισμένη στην ελληνοχριστιανική παράδοση. Μερικά από τα πιο γελοία μέτρα που έλαβε το καθεστώς ήταν η απαγόρευση της μίνι φούστας για τις γυναίκες αλλά και η επιβολή υποχρεωτικού μήκους μαλλιών στους άνδρες. Ωστόσο, τα περισσότερα μέτρα αποσκοπούσαν στην εξάλειψη οποιουδήποτε δημιουργούσε υποψίες ως προς την αφοσίωση του στο καθεστώς. Μεταρρυθμίσεις έγιναν και στον τομέα της εκπαίδευσης. Πιο συγκεκριμένα, πέρα από την απόλυση των δασκάλων και των καθηγητών που δεν συμμορφώνονταν με το καθεστώς, ολόκληρο το πρόγραμμα σπουδών και τα βιβλία άλλαξαν, ώστε να αντιπροσωπεύουν την πολιτικά ορθή άποψη του καθεστώτος για το παρελθόν της Ελλάδος.³⁹

Η δικτατορία κυβερνούσε με συντακτικές πράξεις και αναγκαστικούς νόμους. Έτσι, λίγο μετά την επιβολή του πραξικοπήματος, η δικτατορική κυβέρνηση εξέδωσε την Α' Συντακτική πράξη με την οποία μεταξύ άλλων, εξήγγειλε την κατάρτιση νέου Συντάγματος το 1968 που θα το υπέβαλλε στην έγκριση του λαού με δημοψήφισμα. Το Σύνταγμα υποβλήθηκε σε δημοψήφισμα στις 29 Σεπτεμβρίου και υπερψηφίστηκε από το 91,87%, σε καθεστώς βίας και νοθείας.⁴⁰ Μάλιστα, δικαίωμα ψήφου δεν είχαν οι πολιτικοί κρατούμενοι οι οποίοι είχαν συλληφθεί και εκτοπιστεί από τον Απρίλιο του 1967. Το δικτατορικό Σύνταγμα τέθηκε σε ισχύ στις 15 Νοεμβρίου 1968 και ήταν το πρώτο από τα δυο που κατάρτισε το δικτατορικό καθεστώς.⁴¹

Η χούντα από την πρώτη κιόλας περίοδο της εξουσίας της είχε βρεθεί απομονωμένη από τα ευρωπαϊκά κράτη. Πιο συγκεκριμένα, μια ομάδα βορειοευρωπαϊκών κρατών, η Δανία, η Σουηδία, η Νορβηγία και η Ολλανδία, υπέβαλλε διαμαρτυρία στο Συμβούλιο της Ευρώπης καταγγέλλοντας τη χρήση βασανιστηρίων αλλά και την ανεξέλεγκτη καταπάτηση των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών που επικρατούσαν στην Ελλάδα. Ωστόσο, λίγες μέρες πριν ο Οργανισμός αποβάλει τη χώρα, σε ψήφισμα που εξέτασε για την Ελλάδα η Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης στις 12 Δεκεμβρίου 1969, ο υπουργός εξωτερικών Παναγιώτης Πιπινέλης κατήγγειλε τον οργανισμό και εξήγγειλε την αποχώρηση της Ελλάδος.⁴²

³⁸Σκοτεινή Επταετία 1967-1974: η δικτατορία των συνταγματαρχών, έντυπο της ομώνυμης έκθεσης του ιδρύματος της Βουλής, 2016, σ. 24.

³⁹Gallant Thomas W., *Νεότερη Ελλάδα*, σ. 418.

⁴⁰Βλαχόπουλος Σπύρος κ.ά., *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών. Ανατομία μιας επταετίας*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σ. 46-48.

⁴¹Καλτσώνης Δημήτρης, *Ελληνική συνταγματική ιστορία. Τόμος II: 1941-2001*, Εκδόσεις Ξιφαράς, Αθήνα 2010, σ. 125-128.

⁴²Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Προσωποκεντρισμός και αποσάθρωση, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 37*, Εκδόσεις Παραπολιτικά Α.Ε, σ. 76-77.

Από την άλλη πλευρά, οι σχέσεις της Ελλάδος με τις ΗΠΑ και το NATO αποτελούσε διαφορετική περίπτωση. Αφενός οι ΗΠΑ ήταν η πρώτη χώρα που αναγνώρισε επίσημα την κυβέρνηση των συνταγματαρχών. Αφετέρου πάρα το γεγονός πως ο Πρόεδρος Λίντον Τζόνσον εξέφραζε τις ανησυχίες του για το καθεστώς, οι σχέσεις των δυο χωρών έγιναν πιο στενές όταν τον Τζόνσον διαδέχθηκε ο Ρίτσαρντ Νίξον στις αρχές του 1969. Αυτό οφειλόταν, από την μια πλευρά, σε προσωπικούς παράγοντες, όπως η φιλία του Αντιπροέδρου των ΗΠΑ Σπύρου Άγκνιου με πολλά εξέχοντα μέλη της ελληνοαμερικάνικης εμπορικής κοινότητας, η οποία υποστήριζε τη δικτατορία, και από την άλλη πλευρά, σε γεωστρατηγικούς λόγους. Ειδικότερα, η άνοδος στην εξουσία του Μουαμάρ Καντάφι στη Λιβύη αλλά και η εκλογή του Ντομ Μιντόφ στη Μάλτα είχαν στερήσει από τις ΗΠΑ και το NATO καίριες ναυτικές βάσεις. Αυτό σε συνδυασμό με την συνεχιζόμενη αραβοϊσραηλινή σύγκρουση και την αυξανόμενη σοβιετική ναυτική παρουσία στην περιοχή ώθησαν το NATO να ενισχύσει τις δυνάμεις του στη περιοχή. Έτσι, η Ελλάδα αποτελούσε σημείο στρατηγικής σημασίας στα πλαίσια του Ψυχρού Πολέμου.⁴³

Στο εσωτερικό της χώρας το δικτατορικό καθεστώς δεν απέκτησε ποτέ την υποστήριξη του λαού και παρέμεινε στην εξουσία ασκώντας την μέσω της τρομοκρατίας και του εκφοβισμού. Καθόλη τη διάρκεια της δικτατορίας υπήρξαν συστηματικές διώξεις των αριστερών αλλά και όποιων κινούσαν υποψίες ότι ήταν αντίθετοι στο καθεστώς. Οι παραβιάσεις των ατομικών δικαιωμάτων και τα βασανιστήρια ήταν καθημερινό φαινόμενο πάρα τις καταγγελίες από Διεθνείς Οργανισμούς, όπως η Διεθνής Αμνηστία.

Ωστόσο, παρά την καταπίεση της δικτατορίας, οι αντιδράσεις του λαού τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο εξωτερικό δεν άργησαν να φανούν.⁴⁴ Ήδη από το 1967 οι αντιδράσεις ξεκίνησαν από άτομα που προέρχονταν από τον αριστερό χώρο και είχαν διαφύγει της σύλληψης, έστω προσωρινά. Τέτοια άτομα ήταν ο Μίκης Θεοδωράκης, ο Χρόνης Μίσσιος και ο Αριστείδης Μανωλάκος, τα οποία ίδρυσαν το Πατριωτικό Μέτωπο (ΠΜ) το οποίο αργότερα μετονομάστηκε σε Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο (ΠΑΜ). Παρόμοιες οργανώσεις ήταν η Δημοκρατική Άμυνα, οι Δημοκρατικές Επιτροπές Αντιστάσεως και οι Δημοκρατικοί Σύνδεσμοι, ενώ δημιουργήθηκαν και οργανώσεις που αφορούσαν τον νεανικό κόσμο, όπως η οργάνωση του Ρήγα Φεραίου και της ΚΝΕ. Ακόμα, οργανώσεις δημιουργήθηκαν και από απότακτους στρατιωτικούς του ελληνικού στρατού, όπως η Ένωση Εθνικής Σωτήριας και η οργάνωση ΑΑΑ αλλά και στο εξωτερικό, όπως το Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΠΑΜ) στη Στοκχόλμη της Σουηδίας με επικεφαλής τον Ανδρέα Παπανδρέου. Οι οργανώσεις του εξωτερικού συνέβαλαν τα μέγιστα ώστε να το ζήτημα της χούντας και των πράξεων της να διατηρηθούν στη διεθνή επικαιρότητα. Το αντιδικτατορικό κίνημα κορυφώθηκε κατά την διετία 1972-1973 και έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των γεγονότων.⁴⁵

Η πορεία της φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος, όπως η κατάργηση της προληπτικής λογοκρισίας τον Οκτώβριο του 1969, η απελευθέρωση 500 πολιτικών κρατουμένων τον Αύγουστο του 1970 αλλά και το κλίμα σχετικής ανοχής στη δημοσία

⁴³Gallant Thomas W., *Νεότερη Ελλάδα*, σ. 419-420.

⁴⁴Στο ίδιο, σ. 420-421.

⁴⁵Καραμανωλάκης Βαγγέλης, *Ο κόσμος της αντίστασης, Η Στρατιωτική Δικτατορία 1967-1974. Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα*, ειδική έκδοση για την εφημερίδα «Τα Νέα», 2010, σ.131-132.

προβολή αντιπολιτευτικών απόψεων που υπήρχε από το 1971, έπεφτε πολλές φορές στο κενό εξαιτίας των εσωτερικών αντινομιών που υπήρχαν στις τάξεις του καθεστώτος. Για παράδειγμα, πάρα την άρση της προληπτικής λογοκρισίας και το κλίμα που επικράτησε από το 1971, τον Μάιο του 1972 διαλύθηκε ένα νόμιμο σωματείο, η Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων και τα μέλη του εξορίστηκαν εξαιτίας του αντιπολιτευτικού λόγου που άρθρωναν απέναντι στο καθεστώς.⁴⁶ Ακόμα, παρόμοια κατάσταση επικρατούσε και στο χώρο του πανεπιστήμιου. Πιο συγκεκριμένα, τον Νοέμβριο του 1972 είχαν προκηρυχθεί εκλογές στα πανεπιστήμια, στα πλαίσια της φιλελευθεροποίησης, για εκλογή φοιτητικών εκπροσώπων. Στις εκλογές αυτές η καταφανής παρέμβαση των μηχανισμών του καθεστώτος για νόθευση της διαδικασίας και εκλογή στα διοικητικά συμβούλια φοιτητών προσκείμενων στη δικτατορία, οδήγησε στην ενίσχυση της αμφισβήτησης του καθεστώτος στο χώρο του πανεπιστήμιου και στη κορύφωση του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος.

Στις 22 Φεβρουαρίου του 1973 πραγματοποιήθηκε κατάληψη στη Νομική Σχολή Αθηνών με την αντιδικτατορική φόρτιση των καταληψιών να είναι εντονότατη. Μάλιστα, εντυπωσιακή για την εποχή υπήρξε και η λαϊκή ανταπόκριση σε αυτή μαζική αντιδικτατορική διαδήλωση κατά την οποία πολυάριθμοι πολίτες συγκεντρώθηκαν γύρω από τη σχολή εκφράζοντας την συμπαράσταση τους στους καταληψίες και υπέστησαν την βανυσότητα της αστυνομικής βίας. Κατά τη διάρκεια της άνοιξης του 1973 πραγματοποιήθηκαν διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας, οι οποίες αντιμετώπιζονταν με αστυνομική βία, με συνθήματα που αφορούσαν το δικτατορικό καθεστώς αλλά και την οικονομική κατάσταση της χώρας με την πετρελαϊκή κρίση του 1973.⁴⁷

Ένα ακόμα πλήγμα στις τάξεις του δικτατορικού καθεστώτος που μαρτυρούσε την φθορά της χούντας και το επερχόμενο τέλος της ήταν το κίνημα στο Ναυτικό στις 23 Μαΐου του 1973. Μεγάλος αριθμός αξιωματικών αποφάσισε να κινηθεί εναντίον του καθεστώτος και φαίνεται πως είχε εξασφαλίσει την συγκατάθεση του εξόριστου Κωνσταντίνου. Ακόμα, οι αξιωματικοί που συμμετείχαν στο κίνημα είχαν έρθει σε επαφές με αντιδικτατορικούς πολιτικούς του συντηρητικού χώρου, όπως τον Πέτρο Γαρουφαλιά και τον Ευάγγελο Αβέρωφ, προκειμένου να λάβουν την πολιτική στήριξη ενώ επίσης είχαν απευθυνθεί σε εφοπλιστές και ιδιοκτήτες πετρελαίου, όπως οι Αδελφοί Βαρδινογιάννη και ο Νικήτας Βενιζέλος, για την διασφάλιση των κεφαλαίων που ήταν αναγκαία για τα καύσιμα του Στόλου αλλά και για τη συντήρηση των οικογενειών των εμπλεκόμενων σε περίπτωση αποτυχίας του κινήματος. Ωστόσο, το πρωί της 22^{ης} Μαΐου και ενώ όλα ήταν έτοιμα, την τελευταία στιγμή πριν τον απόπλου του Στόλου με προορισμό τη Σύρο, τα σχέδια διέρρευσαν. Το αποτέλεσμα ήταν η σύλληψη των εμπλεκόμενων αξιωματικών και η μετάταξη τους στο ΕΑΤ/ΕΣΑ. Το κίνημα απέτυχε, ωστόσο μαρτυρούσε το ρήγμα που είχε προκληθεί ακόμα και στο εσωτερικό των Ενόπλων Δυνάμεων.⁴⁸

⁴⁶Σαμίου Δήμητρα, *Η εταιρεία μελέτης ελληνικών προβλημάτων και η ιδιαίτερη συμβολή της στον αντιδικτατορικό αγώνα 1970-1972*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2017, σ. 319-331.

⁴⁷Διαμαντόπουλος Θανάσης, *«Αποτυχημένη πολιτικοποίηση και πτώση»*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος 37, Εκδόσεις Παραπολιτικά Α.Ε, Αθήνα 2015, σ. 78-79.

⁴⁸Στο ίδιο, σ. 79-81.

Το δικτατορικό καθεστώς προσπάθησε να υποβαθμίσει την έκταση της συνωμοσίας. Όμως οι συλλήψεις των αξιωματικών σε συνδυασμό με την απόφαση του πληρώματος και του Νίκου Παππά, κυβερνήτη του αντιτορπιλικού «Βέλους», να καταπλεύσουν προς την Ιταλία και να ζητήσουν πολιτικό άσυλο προκάλεσε την προσοχή της διεθνούς γνώμης. Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος κατήγγειλε το κίνημα ενώ στις αρχές Ιουνίου ανακοίνωσε την εγκαθίδρυση του πολιτεύματος της Αβασίλευτης Δημοκρατίας και την ανάληψη από τον ίδιο του αξιώματος του Προέδρου της Δημοκρατίας. Μάλιστα εξήγγειλε τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την έγκριση από τον λαό της πολιτειακής αυτής αλλαγής και διαμήνυσε ότι το νέο Σύνταγμα θα εκτίθετο σε πλήρη ισχύ μέσα στο 1974, έτος μέσα στο οποίο δεσμεύτηκε ότι θα γίνονταν εκλογές. Το δημοψήφισμα διεξήχθη στις 29 Ιουλίου και υπερψήφισε την εγκαθίδρυση του νέου πολιτεύματος με ποσοστό 78,4%.⁴⁹

Στο διάστημα μετά το δημοψήφισμα, τον Αύγουστο του 1973, ο Γεώργιος Παπαδόπουλος ανακοίνωσε την πλήρη άρση του στρατιωτικού νόμου και τη γενική αμνηστία πολιτικών κρατουμένων. Μάλιστα, αποδόθηκε χάρη στον Αλέξανδρο Παναγούλη, ο οποίος στις 13 Αυγούστου 1968 είχε επιχειρήσει να δολοφονήσει τον Γεώργιο Παπαδόπουλο. Τα μέτρα αυτά δεν έμειναν χωρίς ανταπόκριση. Από τη μια πλευρά επέτρεπαν την επιστροφή στην Ελλάδα αντικαθεστωτικών πολιτικών που είχαν διαφύγει στο εξωτερικό, από την άλλη πλευρά όμως ενέτειναν την δυσφορία των σκληροπυρηνικών αξιωματικών, χαμηλόβαθμων ως επί το πλείστον, οι οποίοι συσπειρώθηκαν γύρω από τον ταξίαρχο Δημήτρη Ιωαννίδη. Παράλληλα, κάποιοι από τους πρωτεργάτες του πραξικοπήματος, όπως ο Νικόλαος Μακαρέζος ή ο Κωνσταντίνος Ασλανίδης παραιτήθηκαν από τη κυβέρνηση ενώ χαρακτηριστική υπήρξε η περίπτωση του Ιωάννη Λαδά, ο οποίος κατά την παράδοση του υπουργείου του, υπαινίχθηκε διαφθορά παραγόντων του καθεστώτος.⁵⁰

Στις 8 Οκτωβρίου 1973 πρωθυπουργός ορκίστηκε ο Σπύρος Markeζίνης, ο οποίος έπρεπε να πείσει τόσο το εσωτερικό όσο και το εξωτερικό για τη ρήξη της κυβέρνησης του με το στρατιωτικό καθεστώς αλλά και να διευρύνει την αυτονομία του έναντι της προκατόχου καταστάσεως. Ωστόσο, οι ελευθερίες της κυβέρνησης Markeζίνη, στο πλαίσιο της φιλελευθεροποίησης του δικτατορικού καθεστώτος, οδήγησαν σε ογκώδεις διαδηλώσεις. Στις 4 Νοεμβρίου 1973 το μνημόσυνο του Γεωργίου Παπανδρέου μετετράπηκε σε μαζική και μαχητική διαδήλωση ενάντια του καθεστώτος. Ακόμα, η κυβερνητική απόφαση για διεξαγωγή «ελεύθερων εκλογών» στα πανεπιστήμια τον Φεβρουάριο του 1974 έγινε αντικείμενο ρήξης με το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα που ζητούσε την άμεση διεξαγωγή τους. Αρκετές εκατοντάδες οργανωμένων φοιτητών κατέλαβαν τον Πολυτεχνείο στις 14 Νοεμβρίου 1973 και ξεκίνησαν να εκπέμπουν από παράνομο ραδιοφωνικό σταθμό, καλώντας για ευρύτερη συμμετοχή στη κατάληψη του Πολυτεχνείου.

Η εκτράχυνση της κατάστασης έφτασε στην κορύφωση της το βράδυ της 16^{ης} Νοεμβρίου. Το κτίριο περικυκλώθηκε από τεθωρακισμένα άρματα και δόθηκε προθεσμία στους φοιτητές προκειμένου να εγκαταλείψουν το κτίριο. Ωστόσο, παρά

⁴⁹Καλτσώνης Δημήτρης, *Ελληνική συνταγματική ιστορία. Τόμος II: 1941-2001*, σ. 128-133.

⁵⁰Διαμαντόπουλος Θανάσης, «Αποτυχημένη πολιτικοποίηση και πτώση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 37*, σ. 80-81.

την προθεσμία που είχε δοθεί και ενώ καταβαλλόταν προσπάθεια από τους φοιτητές να απομακρύνουν τα οδοφράγματα που είχαν τοποθετήσει μπροστά στις πύλες, ένα τανκ παραβίασε τις πρώτες πρωινές ώρες της 17^{ης} Νοεμβρίου την κεντρική είσοδο του ιδρύματος. Κατά την εκκένωση του κτιρίου έγιναν πάνω από 1000 συλλήψεις και υπήρξε εκτεταμένη βία στις γύρω περιοχές. Ο απολογισμός της εξέγερσης ήταν 23 νεκροί. Μετά το τέλος της εξέγερσης η μοίρα του «παπαδοπουλικού» καθεστώτος είχε ουσιαστικά κριθεί καθώς είχε αποτύχει στο βασικότερο εγχείρημα κάθε στρατιωτικού καθεστώτος που είναι η διατήρηση της τάξης.⁵¹

Στις 25 Νοεμβρίου 1973 ο Γεώργιος Παπαδόπουλος ανετράπη με αιφνίδιο πραξικόπημα από τον ταξίαρχο και πρώην διοικητή της ΕΣΑ Δημήτρη Ιωαννίδη. Για την δικαιολόγηση της κίνησης τους οι νέοι πραξικοπηματίες επικαλέστηκαν την διασάλευση της τάξης αλλά εκτός από αυτό, όπως δήλωνε ο νέος Πρόεδρος της Δημοκρατίας Φαίδων Γκιζίκης: «Η χώρα παραδίδετο εις τα αυτά σχήματα και υπετάσσετο εις τας αυτάς συνήθειας κατά των οποίων εξεγέρθηκαν αι Ένοπλαι Δυνάμεις του Έθνους την 21^η Απριλίου 1967». Το καθεστώς Ιωαννίδη εξήγγειλε την ηθικοποίηση του δημόσιου βίου, η οποία υπήρξε και η βασική δικαιολογία για την ανατροπή των «διεφθαρμένων» πολιτικών. Μάλιστα, προέβη σε εκκαθαρίσεις στις τάξεις των Ενόπλων Δυνάμεων από αξιωματικούς που υποστήριζαν τον Γεώργιο Παπαδόπουλο και υποτίθεται ότι είχαν βλάψει την υπόληψη των Ενόπλων Δυνάμεων. Ακόμα, παρέμβαση έγινε και στις τάξεις της Εκκλησίας καθώς ο «παπαδοπουλικός» Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος αντικαταστάθηκε από τον τότε Μητροπολίτη Ιωαννίνων Σεραφείμ, ο οποίος είχε δεχθεί να ορκίσει τον Γκιζίκη και το νέο κυβερνητικό σχήμα.⁵²

Ωστόσο, ο διακαής πόθος του νέου καθεστώτος ήταν η προσάρτηση της Κύπρου στην Ελλάδα. Ο Ιωαννίδης βασιζόταν σε διαβεβαιώσεις, που ισχυρίστηκε μετέπειτα πως είχε λάβει από τον Αμερικανό υφυπουργό εξωτερικών Τζόζεφ Σίσκο, πως η Τουρκία δεν θα αντιδρούσε σε ένα τέτοια ενδεχόμενο. Οι δικτάτορες οργάνωσαν τον Ιούλιο του 1974 την ανατροπή του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου στη Κύπρο με πραξικόπημα και προωθήσαν την εγκατάσταση μιας φιλοχουντικής κυβέρνησης. Το εγχείρημα αυτό προκάλεσε την εισβολή της Τουρκίας στις 20 Ιουλίου με την οποία ο τουρκικός στρατός σάρωσε το βόρειο τμήμα του νησιού. Ο Ιωαννίδης κάλεσε σε γενική επιστράτευση αλλά το καθεστώς είχε χάσει και τη λίγη υποστήριξη που λάμβανε ως τότε.⁵³ Έτσι, η διεθνής κατακραυγή εναντίον του καθεστώτος, η διπλωματική της απομόνωση, η αποτυχία της κυβέρνησης να διαχειριστεί τη κρίση αλλά και η αποτυχημένη προσπάθεια γενικής επιστράτευσης οδήγησαν τους στρατιωτικούς στις 23 Ιουλίου 1974 να καλέσουν τους παλιούς πολιτικούς να αναλάβουν ξανά την εξουσία. Η αρχική σκέψη ήταν για κυβέρνηση εθνικής ενότητας υπό τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, τελικά όμως αυτός που κλήθηκε από το Παρίσι ήταν ο Κωνσταντίνος Καραμανλής. Τη νύχτα της 23^{ης} προς 24^{ης} Ιουλίου 1974 ο Καραμανλής ορκίστηκε πρωθυπουργός δίνοντας τέλος στην επταετία της δικτατορίας και σηματοδοτώντας την έναρξη της Μεταπολίτευσης.

⁵¹Gallant Thomas W., *Νεότερη Ελλάδα*, σ. 421-422.

⁵²Διαμαντόπουλος Θανάσης, «Το καθεστώς Ιωαννίδη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος 37, Εκδόσεις Παραπολιτικά Α.Ε, Αθήνα 2015, σ. 84-85.

⁵³Στο ίδιο, σ. 84-85.

2.2. Η λογοκρισία της χούντας.

Ένα από τα σημαντικότερα όπλα της δικτατορίας ήταν η λογοκρισία που επέβαλε ώστε να ελέγχει να δημοσιεύματα αφενός αλλά και οτιδήποτε άλλο μπορούσε να φανεί επικίνδυνο ή αντίθετο προς το καθεστώς. Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος δήλωνε πως επιτρεπόταν η κριτική και οι εισηγήσεις επί εθνικών θεμάτων αλλά όχι η δημαγωγία. Ωστόσο, το καθεστώς της λογοκρισίας υπαγόρευε αφενός και απαγόρευε αφετέρου οτιδήποτε μεμπτό, ώστε στη δημοσιότητα να έλθουν ειδήσεις φιλτραρισμένες από το καθεστώς.

Μια από τις πρώτες κινήσεις του Παπαδοπούλου ήταν να αναστείλει το άρθρο 14 που αφορούσε την ελευθεροτυπία της χώρας. Όπως δήλωνε ο ίδιος: «Η δημοσιογραφία εις την χώραν είχε μεταβληθή από λειτούργημα εις κακούργημα. Δεν είναι λογοπαίγνιο. Περί κυριολεξίας πρόκειται. Και το κακούργημα αυτό, συνίστατο εις την χρησιμοποίησιν του ψεύδους, του πάθους, του φανατισμού, της συκοφαντίας, της σπλώσεως υπολήψεων, εις τον μηδενισμόν προσώπων, πραγμάτων, θεσμών και θεσμίων. Ο Τύπος είχε καταστή, κατά την αγγλικήν ορολογίαν, ‘υπέρ – Τύπος’. Είχεν δηλαδή κυριαχήση εις την μεγίστην πλειοψηφία ο κιτρινισμός. Κιτρινισμός εις όλα τα θέματα: τα πολιτικά, τα κοινωνικά και τα εθνικά. Το χρώμα της ασθενείας και της κακότητας, μετουσιώνετο εις όπιον, το οποίον προσεφέρετο εις τον λαόν υπό μορφήν ψυχαγωγίας, είτε θεραπειάς παθών, είτε κολακείας αδυναμιών».⁵⁴

Δεν είναι λίγες οι φορές στις οποίες δημοσιογράφοι επιπλήττονταν και απειλούνταν με το ενδεχόμενο της εξορίας για τα δημοσιεύματα τους. Από την άλλη πλευρά σε πολλές περιπτώσεις το καθεστώς υπαγόρευε ποια θέματα θα έπαιζαν στη τηλεόραση και ποια όχι, επιθυμώντας τον απόλυτο έλεγχο της κατάστασης. Για παράδειγμα, στις 3 Νοεμβρίου 1968 πραγματοποιήθηκε η κηδεία του «Γέρου της Δημοκρατίας», του Γεωργίου Παπανδρέου. Η συμμετοχή του κόσμου ήταν μαζική με την κηδεία να μετατρέπεται σε λαϊκή διαδήλωση κατά της δικτατορίας και του νοθευμένου δημοψηφίσματος, το οποίο αφορούσε το Σύνταγμα του 1968. Το καθεστώς της χούντας επέτρεψε την προβολή της κηδείας στις εφημερίδες, όμως δεν έγινε καμία αναφορά στα κινηματογραφικά επίκαιρα της εποχής. Μάλιστα, η μαζική λαϊκή διαδήλωση στις εφημερίδες μεταφραζόταν ως εξής: «Ευάριθμοι ταραξίαι προκάλεσαν ασχημίας λέγει η αστυνομία». Οι διαδηλωτές κατά της δικτατορίας είχαν μετατραπεί σε ταραξίες αλλά στην πραγματικότητα το πλήθος είχε μιλήσει με την παρουσία του και τα συνθήματα του, όπως το «Θέλουμε Δημοκρατία».⁵⁵

Το καθεστώς από την πρώτη στιγμή, για να πέτυχει τους στόχους του και να ελέγξει την κατάσταση προσέλαβε σκληρούς λογοκριτές. Μερικοί από αυτούς ήταν δημοσιογράφοι, οι οποίοι έπαιζαν έναν υποστηρικτικό ρόλο υπέρ των λογοκριτών. Ωστόσο, οι βασικοί λογοκριτές ήταν στρατιωτικοί. Μερικές από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις ήταν αυτές των συνταγματαρχών Βρυώνη και Καρύδα και των ταγματάρχων Ξεφτίλη και Μελίστα. Ακόμα, σημαντικό ρόλο για την

⁵⁴Μαυρίκου Ουρανία, *Η λογοκρισία στον ελληνικό τύπο (1936-1974): Δικτατορίες και «ελεγχόμενη δημοκρατία»*, Διπλωματική Εργασία στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος του Τμήματος Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2018, σ.73-74.

⁵⁵Μηχανή του Χρόνου, *Η λογοκρισία στη χούντα*, ΕΡΤ 2009, https://www.youtube.com/watch?v=70_HHUUWwbRQ

προπαγάνδα του καθεστώτος διαδραμάτισε ο υφυπουργός πάρα τω πρωθυπουργώ και «θεωρητικός της χούντας», Γεώργιος Γεωργαλάς. Ο Γεωργαλάς διατηρούσε τηλεοπτική εκπομπή μέσα από την οποία διατυμπάνιζε το ιδεολογικό αφήγημα του καθεστώτος ενώ οι ομιλίες του ήταν συχνές και στα σχολεία και στα πανεπιστήμια της χώρας. Έτσι, κύριο μέλημα του Γεωργαλά ήταν να μεταφέρει τα μηνύματα της χούντας σε κάθε άκρη της Ελλάδος. Το παράδοξο είναι πως ο Γεώργιος Γεωργαλάς είχε ξεκινήσει την πολιτική του σταδιοδρομία στην κομμουνιστική αριστερά και μάλιστα στη σκληρή μετεμφυλιακή περίοδο. Η συνέχεια όμως ήταν διαφορετική. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 εξέδιδε το περιοδικό «Σοβιετολογία» ενώ λίγο μετά την εφηβεία πέρασε από το σχολείο προπαγάνδας για να γίνει καθοδηγητής και χρησιμοποίησε τις γνώσεις του σε βάρος των πρώην συντρόφων του.⁵⁶

Τον Οκτώβριο του 1969, το καθεστώς αντικατέστησε την προληπτική λογοκρισία με κατασταλτική. Αυτό σήμαινε πως δεν υπήρχε έλεγχος του περιεχομένου πριν τη δημοσίευση, αλλά οι συνέπειες έρχονταν μετά, αν κάτι θεωρούνταν παράνομο. Παρ' όλα αυτά, οι εφημερίδες συνέχισαν να δημοσιεύουν πάνω-κάτω τα ίδια πράγματα και είχαν μετατραπεί όλες σε πρόθυμα φιλοκυβερνητικά μέσα. Μάλιστα, για ένα διάστημα, η κατάργηση της προληπτικής λογοκρισίας έκανε την κατάσταση ακόμα πιο πιεστική για τους εκδότες απ' ό,τι πριν. Αυτό συνέβη γιατί οι νόμοι παρέμειναν αυστηροί και η ευθύνη της εφαρμογής τους πέρασε πια στους ίδιους τους εκδότες αντί να βασίζονται στον λογοκριτή. Αν και υπήρχαν ορισμένα σημάδια ότι τα πράγματα ίσως χαλάρωναν, αυτά δεν αρκούσαν για να αποδείξουν ότι είχε αλλάξει πραγματικά κάτι.⁵⁷

Εκτός από τον χώρο της ενημέρωσης το καθεστώς επεδίωξε να ελέγξει στο έπακρο και τον τομέα της τέχνης. Έτσι, η μουσική και οι στίχοι των τραγουδιών βρέθηκαν στο μικροσκόπιο των συνταγματαρχών, οι οποίοι επιτηρούσαν τους συνθέτες και τους στιχουργούς. Οι δίσκοι που δεν υμνούσαν την «επανάσταση» λογοκρίνονταν, ακόμα όμως κι αν κυκλοφορούσαν, φρόντιζαν να τους κολλάνε τσιρότα πάνω στο βινύλιο για να μην παίζουν στο πικάπ. Από τους πιο δημοφιλείς της λογοκρισίας κομμένους συνθέτες ήταν ο Μίκης Θεοδωράκης. Ακόμα και σε νυκτερινό κέντρο να έπαιζε κάποιος τραγούδια που Θεοδωράκη, λογοδοτούσε στο ΕΑΤ/ΕΣΑ. Την τύχη αυτή είχαν η Βίκυ Μοσχολιού και ο συνθέτης και μουσικός Θανάσης Πολυκανδρότης, οι οποίοι σε μια εμφάνιση τους συμπεριέλαβαν το τραγούδι του Μίκη Θεοδωράκη «Στρώσε το στρώμα σου».

Μια άλλη τεχνική ψαλιδίσματος για να μην ακουστούν ενοχλητικά ή επικίνδυνα τραγούδια από έναν δίσκο ήταν η εικονική καταστροφή του ή αλλιώς το «φουρκέτισμα». Ο Μίμης Πλέσσας υπήρξε ο δημιουργός με τους περισσότερους λογοκριμένους δίσκους. Τους λογοκριτές ερέθιζαν λέξεις όπως η δημοκρατία, η ελευθερία ή ο αγώνας. Έτσι, εύκολα λογοκρίνονταν τραγούδια τα οποία περιείχαν ή υπαινίσσονταν λέξεις όπως οι παραπάνω. Αντίθετα όμως, υπήρχαν και περιπτώσεις όπου τραγούδια που περιείχαν στίχους με αντιδικτατορικό περιεχόμενο ξεπέρασαν το

⁵⁶El.Wikipedia.org, Γεώργιος Γεωργαλάς, [https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CE%B5%CF%8E%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CE%93%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B3%CE%B1%CE%BB%CE%AC%CF%82_\(%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%83%CE%B9%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%AC%CF%86%CE%BF%CF%82\)](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CE%B5%CF%8E%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CE%93%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B3%CE%B1%CE%BB%CE%AC%CF%82_(%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%83%CE%B9%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%AC%CF%86%CE%BF%CF%82))

⁵⁷Μαυρίκου Ουρανία, *Η λογοκρισία στον ελληνικό τύπο (1936-1974): Δικτατορίες και «ελεγχόμενη δημοκρατία»*, σ. 79-80.

καθεστώς της λογοκρισίας καθώς το περιεχόμενο και ο συμβολισμός τους δεν έγινε αντιληπτός. Τέτοιες περιπτώσεις ήταν το τραγούδι του Γιώργου Νταλάρα «Αχ χελιδόνι μου» αλλά και «Ο δραγουμάνος του βεζίρη» του Λουκιανού Κηλαηδόνη. Ωστόσο, παρά το γεγονός πως κάποια τραγούδια ξεπέρασαν το καθεστώς της λογοκρισίας, ο αριθμός των τραγουδιών που λογοκρίθηκαν και απαγορεύθηκαν ήταν πολύ μεγάλος.⁵⁸

Τέλος, στο αυστηρότατο καθεστώς της λογοκρισίας της χούντας μια από τις ισχυρότερες μορφές αντίστασης ήταν τα σκίτσα. Οι Έλληνες σκιτσογράφοι απέδιδαν με μια εικόνα όσα δεν μπορούσαν να γράψουν οι δημοσιογράφοι. Δεν ήταν λίγα τα σκίτσα που λογοκρίθηκαν για το αινιγματικό τους περιεχόμενο αλλά υπήρξαν και άλλα τα οποία έμειναν στην ιστορία, όπως το σκίτσο με το μικρό Θεοδωράκη, του Κώστα Μητρόπουλου στην εφημερίδα *Τα Νέα* στις 9/11/1967, το οποίο παρέπεμπε στην απελευθέρωση του απαγορευμένου μουσικοσυνθέτη Μίκη Θεοδωράκη.⁵⁹ Όμως, παρά τις όποιες αντιστασιακές ενέργειες που έγιναν εις βάρος του καθεστώτος, το καθεστώς της λογοκρισίας υπήρξε ισχυρότατο και δημιούργησε ασφυξία στην ελευθερία έκφρασης, ειδικότερα τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας.

⁵⁸Μηχανή του Χρόνου, *Η λογοκρισία στη χούντα*, ΕΡΤ 2009, https://www.youtube.com/watch?v=70_HHUWwbRQ

⁵⁹Διαμαντής Γιάννης Θ., *Κώστας Μητρόπουλος – Η χούντα και το σκίτσο του, που προκάλεσε πάταγο*, in.gr, <https://www.in.gr/2021/11/19/istoriko-arxeio/kostas-mitropoulos-xounta-kai-skitso-tou-pou-prokalese-patago/>

2.3. Οι ελληνοαμερικανικές σχέσεις κατά την επταετία.

Η επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος στην Ελλάδα έγινε δεκτή με στάση αναμονής από τα επίσημα κυβερνητικά κλιμάκια των ΗΠΑ. Η κυβέρνηση Τζόνσον προχώρησε σε κάποιες υποτυπώδεις πράξεις, όπως ήταν η διακοπή προμήθειας όπλων προς την Ελλάδα. Οι πιέσεις της εσωτερικής και διεθνούς κοινής γνώμης για επίδειξη κάποιας «δημοκρατικής ευαισθησίας» ανάγκασε τις ΗΠΑ σε μια επιφυλακτική τοποθέτηση προς το καθεστώς. Ωστόσο, η έκρηξη του αραβοϊσραηλινού πολέμου τον Ιούνιο του 1967 προσδιόρισε σε σημαντικό βαθμό την εξέλιξη των σχέσεων των δυο χωρών. Η στάση της αμερικανικής πολιτικής ήταν φιλική ή ανεκτική προς τη στρατιωτική δικτατορία, στην εγκαθίδρυση της οποίας κάποιο ρόλο είχαν παίξει και ορισμένα τμήματα των αμερικανικών μυστικών υπηρεσιών με τα οποία ο Παπαδόπουλος βρισκόταν σε επαφή.⁶⁰

Οι σχέσεις των δυο χωρών έγιναν ακόμα στενότερες όταν τον Λίντον Τζόνσον διαδέχθηκε ο Ρίτσαρντ Νίξον τον Ιανουάριο του 1969. Ωστόσο, ακόμα και με την προηγούμενη κυβέρνηση υπήρχαν διθυραμβικά κατά καιρούς σχόλια προς το καθεστώς, όπως στην περίπτωση του εν ενεργεία πρεσβευτή των ΗΠΑ στην Αθήνα κατά την έκρηξη του πραξικοπήματος Φίλιπς Τάλμποτ, ο οποίος κατά την αποχαιρετιστήρια ομιλία του στις 16 Ιανουαρίου 1969 στο ξενοδοχείο Χίλτον, μίλησε με θερμά και ευνοϊκά λόγια προς τους στρατιωτικούς. Όπως ο Τάλμποτ έτσι και ο αντικαταστάτης του, Χένρι Τάσκα, αποδείχθηκε φιλικά προσκείμενος στο δικτατορικό καθεστώς, ο οποίος διατηρούσε σχέσεις και με τον φιλοκαθεστωτικό Ελληνοαμερικανό επιχειρηματία Τομ Πάπας.⁶¹

Ακόμα, μεγάλη σημασία είχε σε συμβολικό επίπεδο το γεγονός πως μολονότι τον Μάρτιο του 1969 ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και ο Στυλιανός Παττακός βρέθηκαν στις ΗΠΑ, για να παραστούν στην κηδεία του στρατηγού Αιζενχάουερ, ο πρόεδρος Νίξον δέχθηκε σε προσωπική ακρόαση μόνο τον εκπρόσωπο του στρατιωτικού καθεστώτος, γεγονός που θεωρήθηκε διπλωματικός θρίαμβος για τη δικτατορία.⁶²

Λίγους μήνες αργότερα ένα ακόμα γεγονός θα συντελούσε στην σύσφιξη των ελληνοαμερικανικών σχέσεων. Πιο συγκεκριμένα, τον Σεπτέμβριο του 1969 ξέσπασε πραξικόπημα στη Λιβύη, υπό τον στρατηγό Μουαμάρ Καντάφι. Η εξέλιξη αυτή ανάγκασε τις ΗΠΑ να εγκαταλείψουν τις στρατιωτικές βάσεις που υπήρχαν στη χώρα. Έτσι, έγινε άμεσα αντιληπτό ότι η αμερικανική κυβέρνηση δεν ήταν σε θέση να υποστεί άλλο ένα πλήγμα και άλλη μια απώλεια σημαντικών βάσεων στη περιοχή, με

⁶⁰Κανδηλάπτης Δημήτρης, *Οι σχέσεις της ελληνικής χούντας με τις ΗΠΑ*, Όμιλος Διεθνών & Ευρωπαϊκών Θεμάτων, <https://odeth.eu/%CE%BF%CE%B9-%CF%83%CF%87%CE%AD%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CF%87%CE%BF%CF%8D%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%B9/>

⁶¹Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Οι διεθνείς σχέσεις της δικτατορίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 37*, Εκδόσεις Παραπολιτικά Α.Ε, Αθήνα 2015, σ. 86.

⁶²Παπαχελάς Αλέξης, *Ένα σκοτεινό δωμάτιο 1967-1974*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2021, σ. 79-83.

αποτέλεσμα να πράξει ό,τι ήταν απαραίτητο για την διατήρηση των βάσεων στην Ελλάδα.⁶³

Μάλιστα, το φθινόπωρο του 1969 η αμερικανική κυβέρνηση αποφάσισε την άρση του εμπάργκο που είχε επιβάλει τα προηγούμενα χρόνια. Το εμπάργκο αυτό αφενός αποδείχθηκε αναποτελεσματικό ως προς την επίδραση που θα μπορούσε να είχε στην επάνοδο σε ένα κοινοβουλευτικό σύστημα και αφετέρου αποδυνάμωνε τόσο στο εσωτερικό όσο και στη διεθνή σκηνή το δικτατορικό καθεστώς, το οποίο πια αποτελούσε έναν αξιόπιστο σύμμαχο στον ασταθή χώρο της Μεσογείου, προκειμένου η παρουσία του αμερικανικού ναυτικού να εξισορροπήσει την ανάπτυξη των σοβιετικών ναυτικών δυνάμεων. Έτσι, η αμερικανική κυβέρνηση αποφάσισε τον Νοέμβριο του 1969 την πλήρη άρση του εμπάργκο χωρίς να απαιτήσει ως αντάλλαγμα την επάνοδο στο κοινοβουλευτικό σύστημα.⁶⁴

Από την άλλη πλευρά, ο Γεώργιος Παπαδόπουλος είχε υποσχεθεί με επιστολή του προς τον πρόεδρο Νίξον τον Απρίλιο του 1970 την επάνοδο σε κοινοβουλευτική διακυβέρνηση μέσω της εφαρμογής του συνταγματικού κειμένου του 1968. Πιο συγκεκριμένα, ανέφερε κάποια νομοθετήματα καθώς και κάποιες διατάξεις που αφορούσαν ατομικά δικαιώματα και τα οποία υποτίθεται ότι θα τίθεντο σε εφαρμογή το 1970. Ωστόσο, τον Δεκέμβριο του 1970, ο Παπαδόπουλος γνωστοποίησε στους Αμερικανούς ότι αδυνατούσε να τηρήσει την υπόσχεση του εξαιτίας της εσωτερικής αντίδρασης από στελέχη του δικτατορικού καθεστώτος. Το State Department σε μια προσπάθεια να πείσει το καθεστώς, υπέδειξε στον Αμερικανό πρεσβευτή Χένρι Τάσκα να συναντήσει τον εξόριστο στη Ρώμη βασιλιά Κωνσταντίνο το καλοκαίρι και τον Κωνσταντίνο Καραμανλή στο Παρίσι το φθινόπωρο του 1971. Οι συναντήσεις αυτές, και κυρίως αυτή με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, προκάλεσαν την αντίδραση του δικτατορικού καθεστώτος, το οποίο απέρριπτε οποιαδήποτε υπόδειξη επιστροφής στον κοινοβουλευτισμό ως απαράδεκτη πίεση.⁶⁵

Η αντίθεση εκτονώθηκε το φθινόπωρο του 1971. Στην εξέλιξη αυτή, σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι στρατιωτικές προτεραιότητες της αμερικανικής πολιτικής στην Ελλάδα, οι οποίες προσανατολίζονταν στο αίτημα παραχώρησης δικαιωμάτων ελλιμενισμού του 6^{ου} Αμερικανικού Στόλου στην Αττική, αίτημα που προωθήθηκε κατά την επίσκεψη του Αμερικανού αντιπροέδρου στην Αθήνα. Έτσι, η επίσκεψη του Ελληνοαμερικανού αντιπροέδρου Σπύρου Άγκνιου όχι μόνο δεν συνδέθηκε με θέματα που αφορούσαν την επιστροφή σε κοινοβουλευτικό καθεστώς ή την προκήρυξη εκλογών αλλά αντίθετα αποδείχθηκε ότι η εφαρμογή του σχεδίου ελλιμενισμού σήμαινε τον περιορισμό οποιασδήποτε δυνατότητας ελιγμών της Ουάσιγκτον έναντι του στρατιωτικού καθεστώτος. Κατά την επίσκεψη του Οκτωβρίου 1971, ο Σπύρος Άγκνιου χαρακτήρισε την Ελλάδα «απαραίτητον γραμμή αμύνης», λόγω της αυξανόμενης παρουσίας του

⁶³Κανδηλάπτης Δημήτρης, *Οι σχέσεις της ελληνικής χούντας με τις ΗΠΑ*, Όμιλος Διεθνών & Ευρωπαϊκών Θεμάτων, <https://odeth.eu/%CE%BF%CE%B9-%CF%83%CF%87%CE%AD%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CF%87%CE%BF%CF%8D%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%B9/>

⁶⁴Ριζάς Σωτήρης, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, σ. 453.

⁶⁵Στο ίδιο, σ. 454.

σοβιετικού στόλου στη Μεσόγειο, ενώ ακόμα τόνιζε πως «ορισμένοι από τα βάσεις εις την Ελλάδα είναι αναντικατάστατοι από πλευράς στρατηγικής σημασίας για την ασφάλεια των Ηνωμένων Πολιτειών».⁶⁶

Τα πρώτα ρήγματα στις σχέσεις ανάμεσα στις δυο χώρες επήλθαν το καλοκαίρι του 1972. Αφενός ο Γεώργιος Παπαδόπουλος δεν είχε προβεί σε ουσιαστικές δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις ενώ αφετέρου η αμερικανική κυβέρνηση είχε να αντιμετωπίσει τόσο την εσωτερική της κοινή γνώμη όσο και τις αντιδράσεις του φιλελεύθερου Κογκρέσου. Τη κρίση αυτή επιδείνωσε και ένα τηλεγράφημα του πρέσβη των ΗΠΑ στην Αθήνα, Χένρι Τάσκα, προς τον Λευκό Οίκο, όπου ενημέρωνε την κυβέρνηση ότι η Ελλάδα αντιδρούσε αρνητικά στις περισσότερες αμερικανικές υποδείξεις, από τις οποίες οι συνταγματάρχες φαίνονταν προσβεβλημένοι. Το καλοκαίρι του 1973 και συγκριμένα στις 16 Ιουλίου, ο Χένρι Τάσκα συναντήθηκε με τον Παπαδόπουλο, ωστόσο οι όποιες ελπίδες των υπέρμαχων της Δημοκρατίας έπεσαν στο κενό. Ο Παπαδόπουλος όχι μόνο δεν έλαβε υπόψη την πίεση που επιχειρήθηκε να του ασκηθεί αλλά δεν δίστασε και να κριτικάρει αυτή την προσπάθεια.⁶⁷

Όμως, αναμφίβολα η κρισιμότερη φάση των ελληνοαμερικανικών σχέσεων κατά τη δικτατορική περίοδο υπήρξε τον Οκτώβριο του 1973. Πιο συγκεκριμένα, επήλθε ρήξη ανάμεσα στη κυβέρνηση Νίξον και σε αυτή του Παπαδοπούλου καθώς το δικτατορικό καθεστώς τήρησε στάση ουδετερότητας στον αραβοϊσραηλινό πόλεμο του Γιομ Κιπούρ και απαγόρευσε την χρήση των αμερικανικών βάσεων από τον στρατό των ΗΠΑ. Η πρακτική αυτή έγινε λόγω του φόβου των αντιδράσεων και αντιποίνων των αραβικών χωρών. Ωστόσο, στο τέλος του πολέμου η κυβέρνηση Παπαδοπούλου επέτρεψε και πάλι την χρήση των βάσεων στην Ελλάδα.

Η αμφισβήτηση όμως στο πρόσωπο του Γεωργίου Παπαδοπούλου από μερίδα του ιδίου του καθεστώτος, σε συνδυασμό με τα γεγονότα που είχαν συντελεστεί στο Πολυτεχνείο τον Νοέμβριο του 1973, έφεραν στο προσκήνιο τον Δημήτρη Ιωαννίδη, ο οποίος με πραξικόπημα στις 25 Νοεμβρίου κατέλαβε την εξουσία. Ο Χένρι Τάσκα ζήτησε την άδεια και την υποστήριξη από τον Υπουργό Εξωτερικών και Σύμβουλο Εθνικής Ασφάλειας Χένρι Κίσινγκερ, ώστε να χρησιμοποιήσει όσα μέσα διέθετε για να ασκήσει τις κατάλληλες πιέσεις, οι οποίες θα οδηγούσαν σε μια ενδεχομένη επιστροφή του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Ο Κίσινγκερ όμως αρνήθηκε, όπως και στο παρελθόν, να παρέμβει η χώρα του στα εσωτερικά της Ελλάδος.⁶⁸

Τέλος, τον Μάιο του 1974 και ενώ η πολιτική διαμάχη μεταξύ Ιωαννίδη και Μακαρίου κορυφωνόταν, ο Ιωαννίδης συνέταξε επιστολή προς τον Τάσκα, στην οποία ζητούσε την πώληση αμερικανικών όπλων στο ελληνικό κράτος, ώστε να βρίσκεται σε υπεροχή έναντι της Τουρκίας, αλλά και την επιθυμία του για ένωση της Ελλάδος με την Κύπρο.

⁶⁶ Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Οι διεθνείς σχέσεις της δικτατορίας*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 37, Εκδόσεις Παραπολιτικά Α.Ε, Αθήνα 2015, σ. 86.

⁶⁷ Κανδηλάπτης Δημήτρης, *Οι σχέσεις της ελληνικής χούντας με τις ΗΠΑ*, Όμιλος Διεθνών & Ευρωπαϊκών Θεμάτων, <https://odeth.eu/%CE%BF%CE%B9-%CF%83%CF%87%CE%AD%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CF%87%CE%BF%CF%8D%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%B9/>

⁶⁸ Στο ίδιο.

Από την άλλη πλευρά, ο Τάσκα, με υπόμνημα προς την κυβέρνηση του, θεωρούσε πως μια αμερικανική παρέμβαση την συγκεκριμένη περίοδο θα αποτελούσε λανθασμένη κίνηση. Μάλιστα, κατά το τελικό στάδιο της προσπάθειας του Ιωαννίδη για την ανατροπή του Μακαρίου, το State Department έστειλε επιστολές στις αμερικανικές πρεσβείες της Ελλάδος και της Κύπρου, ενημερώνοντας τις πως μια τέτοια εξέλιξη θα είχε καταστροφικά αποτελέσματα. Με εντολή του Χένρι Κίσινγκερ ο Αμερικάνος υφυπουργός Τζόσεφ Σίσκο μετέβη σε Αθήνα και Άγκυρα προκειμένου να εξευρεθεί κάποια λύση.⁶⁹ Όμως, παρά τις πιέσεις που οι ΗΠΑ επιχείρησαν να ασκήσουν για την ανατροπή της κίνησης αυτής, το πραξικόπημα στην Κύπρο ήταν γεγονός στις 15 Ιουλίου 1974. Η ελληνική κυβέρνηση βρισκόταν σε πλήρη αποδιοργάνωση με αποτέλεσμα πέντε μέρες αργότερα το κυπριακό δράμα να ολοκληρωθεί με την τουρκική εισβολή στην Κύπρο στις 20 Ιουλίου.⁷⁰

Συνοψίζοντας, η επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος στην Ελλάδα προκάλεσε διαφορετικές αντιδράσεις διεθνώς. Όμως, η στάση των ΗΠΑ αποδείχθηκε διαφορετική σε πολλά σημεία από αυτή των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών. Αυτό συνέβη καθώς η στάση των Αμερικανών καθορίστηκε σε σημαντικό βαθμό από την ανάγκη διατήρησης της γεωστρατηγικής ισορροπίας στην νοτιοανατολική Μεσόγειο στα πλαίσια του Ψυχρού Πολέμου. Έτσι, παρά τις περιοδικές εκφράσεις «δημοκρατικής ανησυχίας» και τις επιμέρους διπλωματικές παρεμβάσεις, οι ΗΠΑ υιοθέτησαν στην πράξη μια πολιτική ανοχής, η οποία συχνά εκλαμβάνόταν ως στήριξη προς το καθεστώς.

⁶⁹Βαλινάκης Γιάννης Γ., *Εισαγωγή στην ελληνική εξωτερική πολιτική 1949-1988*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 130-131.

⁷⁰Παπαχελάς Αλέξης, *Ένα σκοτεινό δωμάτιο 1967-1974*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2021, σ. 285-289.

2.4. Η βία του καθεστώτος: Συλλήψεις, εξορίες, στρατοδικεία.

Το απριλιανό καθεστώς κατέλυσε την δημοκρατία στις 21 Απριλίου 1967 και κατέλαβε την εξουσία την οποία άσκησε μέσω της τρομοκρατίας και της βίας. Οι συλλήψεις ήταν καθημερινό φαινόμενο, το οποίο συνοδευόταν πολλές φορές με εξορίες και βασανιστήρια. Για να συλληφθεί κανείς δεν χρειαζόταν να τον βαραίνει κάποια αποδεδειγμένη κατηγορία. Αντίθετα, συλλαμβανόταν οποιοσδήποτε κινούσε την παραμικρή υποψία πως ήταν αντίθετος ή επικίνδυνος για το καθεστώς. Έτσι, η τρομοκρατία σημάδεψε τις ζωές χιλιάδων πολιτών και δεν περιορίστηκε σε μεμονωμένα περιστατικά. Αντιθέτως, αποτέλεσε δομικό στοιχείο του δικτατορικού καθεστώτος που απέβλεπε στη σωματική, ψυχολογική και ηθικοπολιτική εξόντωση των αντιπάλων του.

Τις πρώτες μέρες του πραξικοπήματος έγιναν εκτεταμένες συλλήψεις κομμουνιστών ή γενικότερα υπόπτων σε όλη την Ελλάδα. Οι πραξικοπηματίες αξιοποίησαν το φακέλωμα και τον αντικομμουνιστικό κρατικό μηχανισμό της προηγούμενης περιόδου, πραγματοποιώντας μέσα σε λίγες μέρες χιλιάδες συλλήψεις. Πολλοί από τους συλληφθέντες έμειναν για λίγο στα αστυνομικά τμήματα και στη συνέχεια οδηγήθηκαν στις εγκαταστάσεις του υποδρόμου στο Φάληρο, στο Στάδιο Καραϊσκάκη και στο γήπεδο της ΑΕΚ στη Νέα Φιλαδέλφεια. Στον υπόδρομο ανάμεσα στους συλληφθέντες βρέθηκε ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ Ηλίας Ηλιού, ο οποίος κακοποιήθηκε από ενεργούμενα του δικτατορικού καθεστώτος. Παρόμοια περιστατικά επαναλήφθηκαν πολλές φορές. Η σκληρότητα του καθεστώτος εφαρμοζόταν ποικιλοτρόπως και περιλάμβανε τον ξυλοδαρμό των κρατουμένων ενώ δεν έλειψαν και ακραίες περιπτώσεις, όπως ο θάνατος του Παναγιώτη Ελή στον υπόδρομο στις 25 Απριλίου 1967.⁷¹

Μια από τις πρώτες πρακτικές του δικτατορικού καθεστώτος ήταν το άνοιγμα της Γυάρου για τρίτη φορά. Το ξερονήσι αυτό είχε γίνει συνώνυμο της κακοποίησης καθώς εκεί είχαν οδηγηθεί οι εξόριστοι το εμφυλίου πολέμου, οι οποίοι είχαν χτίσει οι ίδιοι με καταναγκαστική εργασία το κτίριο, το οποίο αποτελούσε την φυλακή τους. Το «θανατονήσι του Αιγαίου» άνοιξε και πάλι την άνοιξη του 1967 και εκεί στάλθηκαν χιλιάδες πολίτες που θεωρήθηκαν αριστεροί ή ύποπτοι για αντίσταση κατά του στρατιωτικού καθεστώτος. Οι μεταγωγές των συλληφθέντων ξεκίνησαν λίγες μέρες μετά το πραξικόπημα και έτσι σύντομα οι νέοι φυλακισμένοι έφτασαν στη Γυάρο. Οι συνθήκες στις οποίες έζησαν οι κρατούμενοι ήταν τραγικές. Πιο συγκεκριμένα, οι εξόριστοι στοιβάχθηκαν είτε στα βρώμικα και εγκαταλελειμμένα για χρόνια κτίρια είτε σε σκηνές στους όρμους του νησιού. Οι συνθήκες υγιεινής ήταν άθλιες ενώ υπήρχαν και σοβαρά προβλήματα σίτισης και λειψυδρίας. Μάλιστα, πολλές φορές οι κρατούμενοι έμειναν νηστικοί, καθώς εξαιτίας των καιρικών συνθηκών το καράβι που μετέφερε τα τρόφιμα δεν μπορούσε να προσεγγίσει τη Γυάρο. Ακόμα, η επικοινωνία με τον έξω κόσμο ήταν και αυτή περιορισμένη. Τους επιτρεπόταν να γράφουν 3 ή 4 κάρτες ή επιστολές τον μήνα και πάντα με την παρέμβαση της λογοκρισίας. Έτσι, οτιδήποτε μεμπτό υπήρχε κατά της χούντας έφτανε στον παραλήπτη σβησμένο.

⁷¹Μηχανή του Χρόνου, *Το κολαστήριο της χούντας των απριλιανών – Η Γυάρος*, ΕΡΤ 2010, https://www.youtube.com/watch?v=N_F5kqnAyBc

Τον Ιούλιο του 1967 ο Γερμανός φωτορεπόρτερ Φρεντ Ιρτ αποκάλυψε με αεροφωτογραφίες τις εγκαταστάσεις της Γυάρου και τους πολιτικούς κρατούμενους. Το ρεπορτάζ δημοσιεύτηκε στα γερμανικά περιοδικά *Stern* και *Spiegel* αλλά και στο γαλλικό *Paris March*, διεθνοποιώντας το ζήτημα της Γυάρου. Έτσι, οι αποκαλύψεις για τον μαζικό εκτοπισμό πολιτών, χωρίς καμία δική ή καταδικαστική απόφαση, συνέβαλαν στη καταδίκη του χουντικού καθεστώτος από το Συμβούλιο της Ευρώπης για παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.⁷²

Από την άλλη πλευρά, το δικτατορικό καθεστώς φρόντιζε πάντα να εξωραΐζει και να διαστρεβλώνει την πραγματικότητα κάνοντας λόγο για καλές συνθήκες διαβίωσης. Συνολικά υπολογίζεται ότι στη Γυάρο μεταφέρθηκαν περισσότεροι από 8.500 εξόριστοι ανάμεσα στους οποίους ήταν και 300 γυναίκες. Για να ξεφύγει κανείς από τη Γυάρο έπρεπε να υπογράψει την λεγόμενη «δήλωση μετάνοιας», με την οποία αποκήρυσσε τον κομμουνισμό και ευχαριστούσε τον Στυλιανό Παττακό για την αρίστη φιλοξενία στο «θανατονήσι του Αιγαίου».⁷³ Η Γυάρος έκλεισε τον Νοέμβριο του 1968 εξαιτίας της έντονης κατακραυγής για τις απαράδεκτες συνθήκες διαβίωσης και άνοιξε ξανά τον Νοέμβριο του 1973 μέχρι το τέλος της χούντας τον Ιούλιο του 1974.

Οι πιο εκτεταμένες συλλήψεις πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα 1968-1970 και είχαν ως αποτέλεσμα είτε τη διάλυση των αντιστασιακών οργανώσεων, όπως συνέβη με την Δημοκρατική Άμυνα και το Ελληνικό Δημοκρατικό Κίνημα, είτε τη σοβαρή αποδυνάμωση τους μέσα από συλλήψεις των πιο δραστήριων στελεχών τους, όπως στη περίπτωση του ΠΑΜ, του Ρήγα Φεραίου και του ΚΚΕ. Από την άλλη πλευρά, όμως είχε ως αποτέλεσμα οι οργανώσεις αυτές να υιοθετήσουν μέτρα μεγαλύτερης συνωμοτικότητας, αποφεύγοντας ενέργειες που θα μπορούσαν να εκθέσουν τα μέλη τους σε κίνδυνο. Οι συλλήψεις ήταν μια μέθοδος κατά την οποία το στρατιωτικό καθεστώς σε πολλές περιπτώσεις δεν απήγγειλε κάποια κατηγορία στον συλληφθέντα αλλά αποτελούσε μια προσπάθεια συγκέντρωσης πληροφοριών και εκφοβισμού. Ακόμα, οι περισσότερες αστυνομικές επιχειρήσεις γίνονταν αργά το βράδυ ή τα ξημερώματα, ώστε να βρουν τους υπόπτους στα σπίτια τους, όταν κοιμούνταν, για να μην προλάβουν να αντιδράσουν. Έτσι, οι συλλήψεις και ειδικότερα μελών αντιστασιακών οργανώσεων αποτελούσαν για το καθεστώς μια πρώτης τάξεως ευκαιρία να επιδείξει την ισχύ του και την αποτελεσματικότητά του.⁷⁴

Πολλοί από τους συλληφθέντες υπέστησαν φρικτά βασανιστήρια είτε στη «Ταράτσα της Μπουμπουλίνας», όπου βρίσκονταν τα γραφεία της Υποδιεύθυνσης Γενικής Ασφάλειας Αθηνών (αρχικά στην οδό Μπουμπουλίνας και από το 1971 στη λεωφόρο Μεσογείων), είτε στο ΕΑΤ/ΕΣΑ είτε στα στρατόπεδα του Διονύσου και της Αγίας Παρασκευής. Παρόμοιοι τόποι βασανιστηρίων υπήρχαν και στη Θεσσαλονίκη, όπως το Γ' Σώμα Στρατού ή το στρατόπεδο κοντά στο αεροδρόμιο Σέδες. Συνολικά από το

⁷²Μηχανή του Χρόνου, *Πως «άνοιξε» η εξορία της Γυάρου του 1967. Οι αεροφωτογραφίες που κατήγγειλαν το καθεστώς και οι αστακοί...του Παττακού*, https://www.mixanitouxronou.gr/pos-quot-anoixe-quot-i-exoria-tis-gyaroy-to-1967-oi-aerofotografies-poy-katiggeilan-to-kathestos-kai-oi-astakoi-toy-pattakoy-vinteo/#goog_rewarded

⁷³Γυάρος 1947-1952/1955-1961/1967-1974. *Θανατονήσι και Κάστρο Αγώνα*, Υπηρεσία αρχείου της ΚΕ του ΚΚΕ, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2019, σ. 69.

⁷⁴Καλλιβερετάκης Λεωνίδα, *Μεσογείων 14-18, Η Υποδιεύθυνση Γενικής Ασφάλειας Αθηνών στα χρόνια της δικτατορίας 1971-1974*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2019, σ. 16-22. Βλ. Μηχανή του Χρόνου, *Η ταράτσα της οδού Μπουμπουλίνας*, ΕΡΤ 2010, <https://www.youtube.com/watch?v=V5K5o0o2-6s>

1967 έως το 1974 συνελήφθησαν πάνω από 90.000 άτομα ενώ για τους περισσότερους ο εγκλεισμός και ο ψυχολογικός πόλεμος ήταν μόνο η αρχή. Τα περισσότερα βασανιστήρια ήταν φρικαλέα και αποτελούνταν από εικονικές εκτελέσεις, βιασμούς, μαστιγώματα, ηλεκτροσόκ, ορθοστασία, σεξουαλικά βασανιστήρια αλλά και βασανιστήρια όπως αυτό της φάλαγγας ή της σταγόνας.⁷⁵ Πρόσωπα κλειδί αποδείχθηκαν ο Περικλής Κοροβέσης και η Κίττυ Αρσένη που κατάφεραν να αποδράσουν από το κολαστήριο της οδού Μπουμπουλίνας και να καταθέσουν μαζί με άλλους ενώπιον της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Οι καταθέσεις αυτές έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην καταδίκη του στρατιωτικού καθεστώτος από το Συμβούλιο της Ευρώπης τον Δεκέμβριο του 1969 για παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ωστόσο, η δημοσιοποίηση της έκθεσης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου δεν στάθηκε ικανή να αποτρέψει την συνέχιση των βασανιστηρίων.⁷⁶

Τα ονόματα των βασανιστών ήταν γνωστά στον χώρο της αντίστασης. Οι πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούσαν ο Βασίλειος Λάμπρου, ο Νικόλαος Χατζηζήσης, ο Θεόδωρος Θεοφιλογιαννάκου, ο Πέτρος Μπάμπαλης, ο Ευάγγελος Μάλλιος, ο Βασίλειος Κραββαρίτης, ο Κωνσταντίνος Καραπαναγιώτης, ο Ιωάννης Καλύβας και ο Κωνσταντίνος Σμαΐλης. Τα βασανιστήρια γενικότερα ήταν μια δοκιμασία όχι μόνο για τα θύματα αλλά και για τους συγγενείς των θυμάτων, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις αγνοούσαν τι είχε συμβεί, που βρίσκεται αλλά και τι έχει υποστεί το άτομο που είχε συλληφθεί. Ακόμα, συλλήψεις και βασανιστήρια υπέστησαν ακόμα και αξιωματικοί του ελληνικού στρατού με χαρακτηριστικότερη αυτή του Σπύρου Μουστακλή. Ο Σπύρος Μουστακλής αποστρατεύθηκε τον Νοέμβριο του 1967 λόγω των δημοκρατικών φρονημάτων του και συμμετείχε ενεργά σε αντιδικτατορικές οργανώσεις, όπως στην οργάνωση ΑΑΑ (Αντίστασις, Απελευθέρωσις, Ανεξαρτησία) και στην Ελληνική Αντιδικτατορική Νεολαία. Συνελήφθη δυο φορές από το στρατιωτικό καθεστώς. Η πρώτη ήταν το 1969 ενώ η δεύτερη ήταν τον Μάιο του 1973 εξαιτίας του ενεργού του ρόλου στο κίνημα του Ναυτικού. Ο Μουστακλής υπέστη βαριά βασανιστήρια στο ΕΑΤ/ΕΣΑ από τα οποία αποκόμισε κινητικά προβλήματα ενώ έχασε και την ικανότητα της ομιλίας.⁷⁷

Μια άλλη πρακτική του κατασταλτικού μηχανισμού της χούντας ήταν τα έκτακτα στρατοδικεία. Με βάση τον νόμο «περί καταστάσεως πολιορκίας» που τέθηκε σε ισχύ στις 21 Απριλίου 1967, τα αδικήματα που αφορούσαν την ασφάλεια του κράτους και τη δημόσια τάξη ανήκαν στην αρμοδιότητα των εκτάκτων στρατοδικείων έως τον Απρίλιο του 1971 οπότε και αφαιρέθηκε από στρατοδικεία η δικαιοδοσία για εκδίκαση πολιτικών εγκλημάτων. Τα έκτακτα αυτά στρατοδικεία δεν είχαν στόχο την απονομή δικαιοσύνης αλλά αποτελούσαν έναν τιμωρητικό μηχανισμό του καθεστώτος κατά της αντίστασης. Με τον τρόπο αυτό καλλιεργούνταν ο φόβος στην κοινωνία με στόχο την

⁷⁵Μηχανή του Χρόνου, *Ηλεκτροσόκ, φάλαγγα, σεξουαλική κακοποίηση και σοδομισμοί. Τα τρομερά βασανιστήρια από τους «υπερασπιστές της Πατρίδας»*, <https://www.mixanitouxronou.gr/ta-vasanistiria-tis-choyntas/>

⁷⁶Βόγλης Πολυμέρης, *Δυναμική Αντίσταση. Υποκειμενικότητα, πολιτική βία και αντιδικτατορικός αγώνας 1967-1974*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2022, σ. 219.

⁷⁷Στο ίδιο, σ. 204-211.

πειθάρχηση της αλλά ακόμα το καθεστώς επεδίωκε να απονομιμοποιήσει και να διαστρεβλώσει τη δράση του αντιστασιακού χώρου.⁷⁸

Μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις το καθεστώς επεδίωκε την διεξαγωγή δικών με μεγάλο αριθμό κατηγορουμένων, ώστε να δημιουργείται η εντύπωση ότι ανήκαν σε εγκληματικές οργανώσεις. Ακόμα, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου οι κατηγορούμενοι δικάζονταν από στρατοδικεία όχι λόγω της δίκης τους αντιστασιακής τους δράσης αλλά εξαιτίας της προσωπικής σχέσης που είχαν με μέλη αντιδικτατορικών οργανώσεων. Με αυτόν τον τρόπο κατά την διάρκεια της χούντας διεξήχθησαν μια σειρά από μαζικές δίκες, όπως η δίκη των 31 μελών του ΠΑΜ τον Νοέμβριο του 1967, 16 μελών του Ρήγα Φεραίου τον Νοέμβριο του 1968 και πολλών άλλων. Για την παραπομπή και καταδίκη αντιστασιακών χρησιμοποιήθηκε σε σημαντικό βαθμό ο νόμος 509/1947. Πρόκειται για έναν νόμο που είχε ψηφιστεί στο αποκορύφωμα του εμφυλίου πολέμου και έθετε εκτός νόμου το ΚΚΕ και τις εαμικές οργανώσεις. Έτσι, ο νόμος αυτός χρησιμοποιήθηκε από τη χούντα για την καταδίκη όχι μόνο αριστερών αλλά και ανθρώπων που ανήκαν σε άλλες αντιδικτατορικές οργανώσεις και δεν είχαν καμία σχέση με την κομμουνιστική ιδεολογία.

Μια από τις δίκες που προκάλεσαν μεγάλη εντύπωση και συζήτηση ήταν αυτή του Αλέκου Παναγούλη και των 14 συγκατηγορουμένων του που ξεκίνησε στις 4 Νοεμβρίου 1968 στο Έκτακτο Στρατοδικείο Αθηνών. Αυτό συνέβη καθώς είχε δημιουργήσει μεγάλη αίσθηση η απόπειρα δολοφονίας εναντίον του Γεωργίου Παπαδοπούλου. Στις 17 Νοεμβρίου 1968 το έκτακτο στρατοδικείο καταδίκασε τον Παναγούλη δις σε θάνατο, τον Λευτέρη Βερυβάκη σε ισόβια, έξι κατηγορουμένους σε ποινές φυλάκισης ενώ τέσσερεις αθωώθηκαν. Η καταδίκη του Αλέκου Παναγούλη προκάλεσε τεράστιο διεθνές κύμα διαμαρτυρίας με στόχο την ματαίωση της εκτέλεσης, το οποίο ο λογοκριμένος ελληνικός Τύπος απέκρυψε. Τελικά, το δικτατορικό καθεστώς υπέκυψε στις διεθνείς πιέσεις και δεν προχώρησε στην εκτέλεση του Παναγούλη, η οποία είχε καθοριστεί για τις 20 Νοεμβρίου.⁷⁹

Μια άλλη δίκη που έτυχε μεγάλης δημοσιότητας ήταν η δίκη των 35 της Δημοκρατικής Άμυνας στις 27 Μαρτίου 1970 στο Έκτακτο Στρατοδικείο Αθηνών. Ανάμεσα στους κατηγορουμένους βρίσκονταν δικαστικοί, όπως ο Γιώργος Κουβελάκης και ο Αντώνης και Θανάσης Μιχαλακέας, δικηγόροι όπως ο Χρήστος Ροκόφυλλος και η Βενετία Σταυροπούλου, καθηγητές πανεπιστημίου όπως ο Σάκης Καραγιωργας, και άλλοι με σημαντική κοινωνική θέση, όπως γιατροί, οικονομολόγοι και δημοσιογράφοι. Σημαντικά πρόσωπα βρίσκονταν ανάμεσα και στους μάρτυρες υπεράσπισης, όπως ο πρώην πρωθυπουργός Παναγιώτης Κανελλόπουλος, οι πρώην υπουργοί Παναγής Παπαληγούρας και Γεώργιος Μαύρος, ο διπλωμάτης Αλέξανδρος Ξύδης κ.α. Ακόμα, τη δίκη παρακολούθησαν και αρκετοί ξένοι παρατηρητές ως εκπρόσωποι φορέων όπως η Διεθνής Επιτροπή Νομικών και η Διεθνής Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου αλλά και ξένοι δημοσιογράφοι και βουλευτές από τις σκανδιναβικές χώρες.⁸⁰

Οι κατηγορούμενοι παρά το γεγονός ότι δεν ήταν κομμουνιστές, παραπέμφθηκαν για παράβαση του νόμου 509/1947 και ακόμα κατηγορούνταν για παράβαση του νόμου

⁷⁸Στο ίδιο, σ. 220.

⁷⁹Στο ίδιο, σ. 227.

⁸⁰Στο ίδιο, σ. 228.

«περί εκρηκτικών υλών» και για τοποθετήσεις και εκρήξεις βομβών. Οι ποινές που επιβλήθηκαν ποίκιλαν ανάλογα με τον κατηγορούμενο. Ο Σάκης Καραγιώργας καταδικάστηκε σε ισόβια, οι Γ. Μαγκάκης, Σ. Λουκάς, Γ. Σταράκης και Γ. Κομποτιάτης σε 18 χρόνια φυλάκισης, ενώ άλλοι καταδικάστηκαν με μικρότερες ποινές ή αθωώθηκαν.⁸¹

Το στρατιωτικό καθεστώς χρησιμοποίησε όλα του τα όπλα προκειμένου να ελέγξει την πολιτική και κοινωνική κατάσταση της χώρας και να καταστείλει την όποια αντίσταση κατά της δικτατορίας. Οι μαζικές συλλήψεις και εν συνέχεια οι βασανισμοί και οι εξορίες, η προληπτική λογοκρισία, η κατάργηση των πολιτικών κομμάτων αλλά και η αναστολή ατομικών και συλλογικών ελευθεριών αλλάξαν ριζικά την πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας. Ωστόσο, η ασφυκτική αυτή κατάσταση και το νέκρωμα του αντιδικτατορικού και αντιστασιακού χώρου οδήγησε στη δημιουργία ενός μαζικού αντιδικτατορικού κινήματος, το οποίο κορυφώθηκε κατά την διετία 1972-1973 και διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των γεγονότων.

⁸¹Φίλιππος Βασιλίδης, Χάρης Μελετιάδης, *Η αντίσταση κατά της απριλιανής δικτατορίας και το πάντειον πανεπιστήμιο*, Εκδόσεις Λειμών, Αθήνα 2019, σ. 274-277.

2.5. Η αντίσταση κατά του καθεστώτος και η άνθηση του αντιδικτατορικού κινήματος.

Η επιβολή της δικτατορίας την 21^η Απριλίου 1967 άλλαξε τα δεδομένα τόσο στη πολιτική ζωή της χώρας όσο και στην ίδια την κοινωνία. Η επιβολή του στρατιωτικού νόμου μεταφραζόταν σε απαγόρευση συγκεντρώσεων άνω των πέντε ατόμων, απαγόρευση άσκησης «αντεθνικής προπαγάνδας», αναστολή πλήθους ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων αλλά και απαγόρευση της δράσης των συνδικάτων. Επίσης, περιλάμβανε την κατάργηση των πολιτικών κομμάτων δίνοντας έτσι στη κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Κόλλια το μονοπώλιο της εξουσίας στην προσπάθεια της χούντας να αποσοβήσει τυχόν αντιδράσεις από τον ευρύτερο πολιτικό χώρο της χώρας. Για τον παραπάνω λόγο έγιναν πολλές συλλήψεις τόσο πολιτικών προσώπων όσο και πολιτών.

Παρόλα αυτά, οι αντιδράσεις ξεκίνησαν ήδη από το 1967 από άτομα που προέρχονταν από τον αριστερό χώρο και είχαν διαφύγει της σύλληψης. Τέτοια περίπτωση αποτελούσε το Πατριωτικό Μέτωπο, το οποίο ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1967 με πρωτοβουλία του μουσικοσυνθέτη Μίκη Θεοδωράκη και από άλλα στελέχη της ΕΔΑ και της Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη. Οι δράσεις της οργάνωσης περιλάμβαναν τοποθετήσεις πανό με αντιδικτατορικά συνθήματα, σκόρπισμα προκηρύξεων, τοποθετήσεις μαγνητοφώνων με συνθήματα σε πολυσύχναστα σημεία της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης ενώ ακόμα η οργάνωση διακινούσε από τον Μάιο του 1967 την παράνομη εφημερίδα *Νέα Ελλάδα* με την διακήρυξη της οργάνωσης και με νέα από τον αντιδικτατορικό αγώνα.⁸²

Από τον κεντρώο και κεντροαριστερό χώρο δημιουργήθηκε το Εθνικό Κίνημα Δημοκρατικής Αντιστάσεως (ΕΚΔΑ) από στελέχη της ΕΔΗΝ και της Ενώσεως Κέντρου, ενώ μετά από μαζικές συλλήψεις, τα ελεύθερα μέλη του εντάχθηκαν στο Ελληνικό Δημοκρατικό Κίνημα. Η οργάνωση της Δημοκρατικής Άμυνας συγκροτήθηκε από στελέχη της Ένωσης Κέντρου και του προδικτατορικού Ομίλου Παπαναστασίου αλλά και από πρόσωπα του επιστημονικού και ακαδημαϊκού χώρου. Άλλες οργανώσεις ήταν το Κίνημα Εθνικής Αντιστάσεως, το οποίο στη συνέχεια εξελίχθηκε στην Ελληνική Αντιδικτατορική Νεολαία, αλλά και το Πανελλήνιο Αντιδικτατορικό Κίνημα (ΠΑΚ), το οποίο ίδρυσε ο Ανδρέας Παπανδρέου μετά την αποχώρηση του από την Ελλάδα. Η τοποθέτηση και οι εκρήξεις αυτοσχέδιων βομβών ήταν αρχικά από τις κυριότερες μορφές δυναμικής αντίστασης, με κορυφαία την απόπειρα του Αλέκου Παναγούλη να δολοφονήσει τον επικεφαλής του στρατιωτικού καθεστώτος Γεώργιο Παπαδόπουλο στις 13 Αυγούστου 1968.⁸³

Ακόμα, αντιδικτατορικές οργανώσεις δημιουργήθηκαν και στο εξωτερικό στις οποίες συμμετείχε μεγάλος αριθμός Ελλήνων, οι οποίοι ήταν είτε οικονομικοί μετανάστες είτε επιστήμονες που ζούσαν στο εξωτερικό είτε ήταν άτομα κυνηγημένα από τη δικτατορία. Το αντιστασιακό κίνημα του εξωτερικού αναπτύχθηκε τόσο στη Δυτική Ευρώπη όσο και στις ΗΠΑ και στον Καναδά. Η δράση τους περιλάμβανε την ενημέρωση της ξένης κοινής γνώμης μέσω του Τύπου και του ραδιοφώνου, ενώ στη

⁸²Βόγλης Πολυμέρης, *ο.π.* σ. 100-101.

⁸³Σακελλαρόπουλος Τάσος, *Αντίσταση 1967-1974, Ιστορία Νέου Ελληνισμού, Τόμος 9ος*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 138,144.

συνέχεια σε χώρες με οργανωμένο φοιτητικό κίνημα, οι Έλληνες και οι Ελληνίδες, μέλη των φοιτητικών συλλογών, προσπάθησαν να μετατρέψουν το ελληνικό ζήτημα σε κεντρικό θέμα στις διαμαρτυρίες και στις διεκδικήσεις των φοιτητικών κινητοποιήσεων.

Από την άλλη πλευρά, οι Έλληνες επιστήμονες και διανοούμενοι που εργάζονταν στο εξωτερικό λειτουργούσαν ως μέσο πίεσης προς τις κυβερνήσεις των χωρών όπου διέμεναν με στόχο να περιορίσουν τις σχέσεις τους με το ελληνικό κράτος. Αξιοσημείωτη ήταν και η δράση των Ελλήνων καλλιτεχνών που ήταν ήδη γνωστοί στο εξωτερικό, όπως ο Μίκης Θεοδωράκης και η Μελίνα Μερκούρη, οι οποίοι με συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις αλλά και δηλώσεις στα μέσα μαζικής ενημέρωσης διατηρούσαν το ελληνικό ζήτημα στη διεθνή ειδησεογραφία. Η αντιστασιακή δράση στο εξωτερικό υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική και ποικιλότροπη και περιλάμβανε ακόμα και ακραία περιστατικά, όπως η αυτοπυρπόληση του Κώστα Γεωργάκη, Έλληνα φοιτητή στην Γένοβα, σε ένδειξη διαμαρτυρίας προς το δικτατορικό καθεστώς.⁸⁴

Αντιστασιακές οργανώσεις συστάθηκαν και στο εσωτερικό των ενόπλων δυνάμεων από αξιωματικούς του ελληνικού στρατού. Χαρακτηριστικές οργανώσεις από στελέχη των Ενόπλων Δυνάμεων ήταν η Ένωση Εθνικής Σωτήριας, το Απελευθερωτικό Κίνημα Ελλάδος, οι Υπερασπιστές της Ελευθερίας αλλά και η οργάνωση AAA (Αντίστασις – Απελευθέρωσις – Ανεξαρτησία), η οποία έδρασε το 1971 και είχε στο ενεργητικό της οκτώ διαπιστωμένες εκρήξεις, με ηγετικά πρόσωπα τον αντισμήναρχο Τάσο Μήνη και τον παιδίατρο Στέφανο Παντελάκη.⁸⁵ Η κορύφωση του αντιδικτατορικού αγώνα από τμήματα των Ενόπλων Δυνάμεων έφθασε τον Μάιο του 1973 με το κίνημα στο Ναυτικό. Το σχέδιο επρόκειτο να εξελιχθεί όπως μια πολεμική επιχείρηση ενώ ο προορισμός των πλοίων θα ήταν η Σύρος. Εκεί θα αναλάμβανε φρούραρχος ο Σπύρος Μουστακλής και με την βοήθεια των πολιτικών προσώπων θα εγκαθίστατο κυβέρνηση. Το σχέδιο έγινε αντιληπτό από το δικτατορικό καθεστώς. Ακολουθήσαν οι συλλήψεις των εμπλεκομένων αξιωματικών ενώ το αντιτορπιλικό «Βέλος» αυτονομήθηκε από τη νατοϊκή άσκηση και αναζήτησε πολιτικό άσυλο στην Ιταλία. Παρά την αποτυχία του κινήματος, το γεγονός της ανταρσίας ενός νατοϊκού πλοίου και η δραστηριότητα που ακολούθησαν τα μέλη του πληρώματος, έπληξαν την αξιοπιστία της δικτατορίας στο στρατιωτικό συμμαχικό πλαίσιο.

Η αντίσταση κατά του στρατιωτικού καθεστώτος αφορούσε όλο το κοινωνικό φάσμα και όλες τις κοινωνικές ομάδες από τις οποίες δεν θα μπορούσε να λείπει ο νεανικός και ο φοιτητικός κόσμος. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 εμφανίστηκαν οι πρώτες ενδείξεις ανασυγκρότησης του φοιτητικού κινήματος με την μορφή κινητοποιήσεων που στόχευαν στη βελτίωση των συνθηκών της εκπαίδευσης αφενός αλλά και με το αίτημα της ένωσης της Ελλάδος με την Κύπρο αφετέρου κατά την περίοδο 1953-1956. Η πολιτικοποίηση του φοιτητικού κινήματος έγινε ακόμα πιο έντονη στην διάρκεια της δεκαετίας του 1960, όπως είδαμε παραπάνω, με το κίνημα 1-1-4 και του «15% Προίκα στην Παιδεία». Ακόμα, τον Απρίλιο του 1963, στο Δ' Πανσπουδαστικό Συνέδριο που είχε οργανωθεί από την πλειοψηφία των αριστερών και

⁸⁴Στο ίδιο, σ. 140.

⁸⁵Καραμανωλάκης Βαγγέλης, *Ο κόσμος της αντίστασης, Η Στρατιωτική Δικτατορία 1967-1974. Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα*, σ. 132.

δημοκρατικών δυνάμεων, ιδρύθηκε η Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδος (ΕΦΕΕ), η οποία αποτελούσε την ανώτερη οργανωτική έκφραση του ελληνικού φοιτητικού κινήματος. Η παρουσία του φοιτητικού κινήματος υπήρξε έντονη και μετά τα γεγονότα των Ιουλιανών του 1965 με κινητοποιήσεις και βίαιες συγκρούσεις με την αστυνομία, οι οποίες είχαν σαν αποτέλεσμα τον θάνατο του Σωτήρη Πέτρουλα, ο οποίος σκοτώθηκε στις 21 Ιουλίου 1965 από βλήμα δακρυγόνου.⁸⁶

Από την άλλη πλευρά όμως, υπήρξαν και οργανώσεις οι οποίες συνδέθηκαν με τον δεξιό χώρο στο πανεπιστήμιο και επί επταετίας αποτέλεσαν τα μάτια και τα χέρια του καθεστώτος. Πιο συγκεκριμένα, μια από αυτές τις οργανώσεις ήταν αυτή της Εθνικής Κοινωνικής Οργάνωσης Φοιτητών (ΕΚΟΦ). Η ΕΚΟΦ είχε ιδρυθεί τον Ιανουάριο του 1960 στην Αθήνα και το 1961 στην Θεσσαλονίκη. Αρχικά, είχε ως στόχο να εκφράσει την πολιτική της δεξιάς στο φοιτητικό χώρο, όμως σε συνεργασία με το Σπουδαστικό Τμήμα της Ασφάλειας, το οποίο λειτούργησε νόμιμα στο πανεπιστήμιο επί επταετίας, εξελίχθηκε σε μια βίαιη οργάνωση, η οποία ερχόταν σε αντιπαράθεση με το αριστερό και δημοκρατικό φοιτητικό κίνημα.

Ωστόσο, η σύνδεση του φοιτητικού κινήματος με την πολιτική της δεκαετίας του 1960 είχε σαν αποτέλεσμα την μεταφορά των κομματικών αντιπαραθέσεων μέσα στο ίδιο το φοιτητικό κίνημα. Έτσι, δημιουργήθηκαν αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε εκείνους που υποστήριζαν την ανεξαρτησία του φοιτητικού κινήματος από τα πολιτικά κόμματα και σε εκείνους που δρούσαν ως φορείς κομματικών πολιτικών.⁸⁷ Το ξέσπασμα του πραξικοπήματος είχε ως αποτέλεσμα την αποδυνάμωση του φοιτητικού κινήματος, το οποίο βίωνε ήδη μια εσωτερική κρίση. Έτσι, η διάλυση των πολιτικών κομμάτων, των συνδικαλιστικών οργανώσεων και κάθε οργάνωσης που δεν συμβάδιζε με τους στόχους της δικτατορίας συνέβαλε στο νέκρωμα του φοιτητικού κινήματος. Όλες οι μη συμβατικές φοιτητικές οργανώσεις διαλύθηκαν ενώ ο χώρος του πανεπιστημίου κατακλείστηκε από όργανα της Ασφάλειας, προκειμένου να καταστείλει οποιαδήποτε αντίδραση στο χώρο της Παιδείας.

Αναμεσα στα μέτρα που έλαβε το στρατιωτικό καθεστώς για τον έλεγχο του χώρου της Παιδείας ήταν η εκκαθάριση του προσωπικού από τους αντιφρονούντες και η καθαίρεση όλων των εκλεγμένων διοικητικών συμβουλίων των φοιτητικών συλλόγων των πανεπιστημιακών σχολών και ο διορισμός στη θέση τους εγκάθετων του καθεστώτος. Ακόμα, η παρουσία κυβερνητικών επιτροπών στα πανεπιστήμια, στις οποίες είχαν εγκατασταθεί απόστρατοι αξιωματικοί, έσφιγγαν τον κλοιό του ελέγχου, καθώς παρακολουθούσαν καθημερινά τις κινήσεις τόσο των φοιτητών όσο και του πανεπιστημιακού προσωπικού. Επίσης, αξιοσημείωτο μέτρο καταστολής των αντιδράσεων το 1967 ήταν ο έλεγχος κοινωνικών φρονημάτων των υποψήφιων φοιτητών και φοιτητριών που λάμβαναν μέρος στις εισαγωγικές εξετάσεις των πανεπιστημίων. Όλα αυτά τα μέτρα είχαν ως συνέπεια την αδυναμία έκφρασης

⁸⁶Μητροφάνης Γιώργος, *Το φοιτητικό κίνημα, Ιστορία Νέου Ελληνισμού, Τόμος 9ος*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 143-145.

⁸⁷Στο ίδιο, σ. 145.

οποιασδήποτε αντίθεσης με το καθεστώς, γεγονός που οδήγησε τους φοιτητές στην παράνομη αντιδικτατορική και αντιστασιακή δράση.⁸⁸

Από τις πρώτες οργανώσεις που δημιουργήθηκαν ήταν το Πανελλήνιο Αντιδικτατορικό Μέτωπο Νέων (ΠΑΜ Νέων) και οι Δημοκρατικές Επιτροπές Αντιστάσεως (ΔΕΑ). Η ΔΕΑ συνδεόταν με το τροτσκιστικό Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδος, ωστόσο πολλά μέλη της οργάνωσης δεν είχαν καμία σχέση με τον τροτσκισμό. Το κίνητρο που ένωνε τους νέους ήταν η προάσπιση της δημοκρατίας και η αντίσταση προς το δικτατορικό καθεστώς. Μια άλλη οργάνωση που απευθυνόταν κυρίως στο φοιτητικό χώρο ήταν ο Ρήγας Φεραίος, μια οργάνωση που ιδρύθηκε τον Δεκέμβριο του 1967, από μέλη και στελέχη της Νεολαίας Λαμπράκη, της ΕΔΑ και του ΚΚΕ, και διακινούσε την παράνομη εφημερίδα *Θούριος*. Από την άλλη πλευρά, το ΚΚΕ αποφάσισε τον Αύγουστο του 1968 να επανιδρύσει την Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδος (ΚΝΕ), η οποία ιδρύθηκε τον Δεκέμβριο του 1968 και εξέδιδε παράνομα την εφημερίδα *Οδηγητής*. Η ΚΝΕ μαζί με την αντι-ΕΦΕΕ, οργάνωση που ιδρύθηκε από μέλη της ΚΝΕ τον Ιούλιο του 1972 αποτέλεσαν τον πυρήνα του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος από το 1972 και μετά.

Μαζί με αυτές στον φοιτητικό χώρο έδρασαν οργανώσεις από το φάσμα της αριστεράς με μέλη των οποίων η δράση παρέμεινε άγνωστη στην Ασφάλεια, γεγονός που έκανε δύσκολη την εξάρθρωση τους. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούσαν οι οργανώσεις του Επαναστατικού Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΕΚΚΕ) και της φοιτητικής οργάνωσης ΑΑΣΠΕ (Αντιιμπεριαλιστική Αντιδικτατορική Σπουδαστική Παράταξη Ελλάδος), στις οποίες οι συλλήψεις των μελών τους έγιναν τον Μάιο του 1974. Ακόμα, μια άλλη μορφή καλυμμένης αντίστασης προερχόταν από δυο εταιρείες πολιτικού προβληματισμού. Οι εταιρείες αυτές ήταν η Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων (ΕΜΕΠ) και η Ελληνοευρωπαϊκή Κίνηση Νέων (ΕΚΙΝ), οι οποίες ιδρύθηκαν το 1970 και 1971 και δρούσαν νόμιμα με απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών. Οι εταιρείες αυτές μέσα από εκδηλώσεις, συνομιλίες, διαλέξεις και αλλιά, προσπαθούσαν να προωθήσουν τις δημοκρατικές ιδέες, γεγονός που είχε σημαντική επίδραση στον φοιτητικό κόσμο. Ωστόσο, η δράση των εταιρειών αυτών δεν άργησε να «ενοχλήσει» το καθεστώς. Έτσι, τον Μάιο του 1972 το στρατιωτικό καθεστώς διέταξε την διάλυση των εταιρειών αυτών και τον εκτοπισμό των περισσότερων μελών των διοικητικών τους συμβουλίων.⁸⁹

Το 1972 αποτελεί έτος καμπή για το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα καθώς εμφανίζονται οι πρώτες εκδηλώσεις του φοιτητικού κινήματος με την αμφισβήτηση των διορισμένων διοικητικών συμβουλίων των φοιτητικών συλλόγων και τη συγκρότηση των Φοιτητικών Επιτροπών Αγώνα (ΦΕΑ). Βασικό αίτημα του φοιτητικού κινήματος ήταν η αποκατάσταση των δημοκρατικών ελευθεριών και η διενέργεια ελεύθερων φοιτητικών εκλογών. Η κλιμάκωση της αντιπαράθεσης και η κινητοποίηση του φοιτητικού κινήματος κορυφώθηκε κατά την προεκλογική περίοδο των φοιτητικών εκλογών, οι οποίες είχαν καθοριστεί από το δικτατορικό καθεστώς για τον Νοέμβριο του 1972. Οι εκλογές αυτές πραγματοποιήθηκαν με εκτεταμένη νοθεία, καταλήγοντας στην εκλογή διοικητικών συμβουλίων τα οποία ελέγχονταν από το

⁸⁸Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Η αντίσταση των νέων εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος», *Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα, Η Στρατιωτική Δικτατορία 1967-1974*, σ. 161.

⁸⁹Μητροφάνης Γιώργος, *Το φοιτητικό κίνημα, Ιστορία Νέου Ελληνισμού, Τόμος 9^{ος}*, σ. 146-148.

καθεστώς. Ωστόσο, η εξέλιξη αυτή όξυνε την αντίδραση του φοιτητικού κινήματος, στην οποία η δικτατορία απάντησε με συλλήψεις και ξυλοδαρμούς.⁹⁰

Λίγους μήνες αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1973, το νομοθετικό διάταγμα 1347 έδινε την δυνατότητα στο καθεστώς να ανακαλεί τις αναβολές στράτευσης των φοιτητών που απείχαν από τα μαθήματα τους. Η άμεση στράτευση 88 φοιτητών όξυνε την ένταση των κινητοποιήσεων, οι οποίες κορυφώθηκαν με την πρώτη κατάληψη της Νομικής Σχολής Αθηνών τον Φεβρουάριο του 1973. Πιο συγκεκριμένα, στις 21 και 22 Φεβρουαρίου περίπου 4000 φοιτητές βρέθηκαν στη ταράτσα του κτιρίου και από εκεί καλούσαν τον λαό να τους συμπαρασταθεί στον αγώνα τους για δημοκρατικές ελευθερίες. Η κατάληψη του Φεβρουαρίου τελείωσε μετά από συγκρούσεις με την αστυνομία και συλλήψεις διαδηλωτών και φοιτητών. Την ίδια κατάληξη είχε και η δεύτερη κατάληψη της Νομικής τον Μάρτιο του 1973. Όμως, παρά την καταστολή της κατάληψης, των συγκρούσεων και των συλλήψεων, στο επόμενο διάστημα έγιναν νέες κινητοποιήσεις στην Αθήνα και στην Πάτρα ενώ τον Αύγουστο του 1973, με την γενική αμνηστία που χορήγησε το καθεστώς, κάποιοι από τους φοιτητές που είχαν συλληφθεί, αφέθηκαν ελεύθεροι ενώ άλλοι στρατευθήκαν.⁹¹

Το φθινόπωρο του 1973 ξεκίνησε ένας νέος κύκλος κινητοποιήσεων. Μερικές από αυτές ήταν η απεργία των κατοίκων των Μεγάρων Αττικής εναντίον της εγκατάστασης εργοστασίου αλουμίνας και διυλιστηρίου στην περιοχή (12-14 Οκτωβρίου), η διαδήλωση των κατοίκων του Σκαρामαγκά εναντίον της εγκατάστασης διυλιστηρίων (4 Νοεμβρίου), η διαδήλωση στο μνημόσυνο του Γεωργίου Παπανδρέου (4 Νοεμβρίου) και η απεργία των εργαζομένων στη ΔΕΗ στο λεκανοπέδιο Αττικής (14-15 Νοεμβρίου). Οι κινητοποιήσεις αυτές αλλά και η καταστολή τους από τις κρατικές και παρακρατικές δυνάμεις του καθεστώτος δημιούργησε ένα αίσθημα συνολικής αντιπαράθεσης. Τις επόμενες ημέρες του Νοεμβρίου ακολουθήσε η εξέγερση του Πολυτεχνείου κατά την οποία σημειώθηκαν εκτεταμένες συλλήψεις φοιτητών και διαδηλωτών, συγκρούσεις με τις δυνάμεις καταστολής και το στρατό ενώ δεκάδες έχασαν την ζωή τους και εκατοντάδες τραυματίστηκαν.⁹²

Το πραξικόπημα του Ιωαννίδη επιβεβαίωσε την ρήξη που είχε επέλθει στο στρατιωτικό καθεστώς, με το γεγονός αυτό να αποτελεί την αρχή της πτώσης της δικτατορίας. Ωστόσο, το αντιδικτατορικό κίνημα ήταν ένας από τους παράγοντες που συνέβαλαν αποφασιστικά στην εξέλιξη των γεγονότων και αποτέλεσε ένα πρωτοφανές γεγονός, ειδικότερα αν αναλογιστεί κανείς τις αντίξοες και αποτρεπτικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα κατά την περίοδο της επταετίας.

⁹⁰Στο ίδιο, σ. 149.

⁹¹Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Η αντίσταση των νέων εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος», *Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα, Η Στρατιωτική Δικτατορία 1967-1974*, σ. 171.

⁹²Μητροφάνης Γιώργος, *Το φοιτητικό κίνημα, Ιστορία Νέου Ελληνισμού, Τόμος 9^{ος}*, σ. 149-150.

3. Ο Τύπος κατά την επταετία 1967-1974.

3.1. Ο Τύπος υπό τη σκιά του καθεστώτος.

Με την κήρυξη του πραξικοπήματος στις 21 Απριλίου 1967 η ελευθερία του Τύπου και της έκφρασης μπήκαν στον πάγο. Αρχικά, τέθηκε σε ισχύ ο νόμος «περί καταστάσεως πολιορκίας» του 1912. Σύμφωνα με αυτόν, το στρατιωτικό καθεστώς είχε την δυνατότητα να απαγορεύει την δημοσίευση πληροφοριών με οποιονδήποτε τρόπο αλλά και να προβαίνει στην κατάσχεση των εφημερίδων και άλλων εντύπων είτε πριν είτε μετά την δημοσίευσή τους. Ακόμα, ακολούθησε η αναστολή μιας σειράς άρθρων του Συντάγματος του 1952. Ένα από αυτά τα άρθρα ήταν το άρθρο 14, το οποίο κατοχύρωνε την ελευθερία της σκέψης και της έκφρασης, όπως επίσης και την ελευθερία του Τύπου.

Εκτός από τα παραπάνω, στην προσπάθεια του να ελέγξει την κατάσταση τόσο πολιτικά όσο και κοινωνικά, λίγες μέρες μετά το πραξικόπημα συστάθηκε η Υπηρεσία Λογοκρισίας. Βασική αρμοδιότητα της υπηρεσίας αυτής ήταν η αποτροπή της δημοσίευσης πληροφοριών αλλά και σχολίων, εικόνων ή γελοιογραφιών που ήταν αντίθετα προς το καθεστώς και υπονόμευαν την εσωτερική και εξωτερική ασφάλεια της χώρας. Μάλιστα, η υπηρεσία της Λογοκρισίας μπορούσε να εφαρμόσει και νέες απαγορεύσεις ανάλογα με τις υπάρχουσες ανάγκες, ενώ για την λειτουργία και έκδοση των εφημερίδων, υπήρχαν οι «Γενικές Οδηγίες», οι οποίες περιλάμβαναν δυο καταλόγους θεμάτων. Αφενός, ήταν τα απαγορευμένα, δηλαδή δημοσιεύματα που υπονόμευαν το έργο της κυβέρνησης αλλά και πληροφορίες σχετικά με τις αντικαθεστωτικές οργανώσεις και σχόλια που αφορούσαν κριτική στο στρατιωτικό καθεστώς. Αφετέρου, υπήρχαν και τα υποχρεωτικά θέματα, τα οποία έπρεπε να γράφονται στα έντυπα. Τέτοια θέματα ήταν ειδήσεις και ανακοινώσεις της κυβέρνησης, ομιλίες αλλά και ένα σχόλιο για το έργο της κυβέρνησης.⁹³

Το περιεχόμενο των εντύπων καθοριζόταν αυστηρά από τη λογοκρισία. Έτσι, από αυτήν καθορίζονταν οι ειδήσεις ή οι ομιλίες που έπρεπε να δημοσιευτούν, οι φωτογραφίες που θα συνόδευαν την είδηση ενώ καθόριζε ακόμα και την διάταξη του κειμένου στο έντυπο, δηλαδή αν αυτό θα ήταν δίστηλο ή πεντάστηλο. Φυσικά, την πρώτη περίοδο τα έντυπα παρουσίαζαν ειδήσεις και θέματα που ήταν θερμά προς την κυβέρνηση ενώ έλειπαν τα επικριτικά σχόλια. Πέρα από τα μέτρα λογοκρισίας και αυστηρού ελέγχου που υπήρχε στον Τύπο, το καθεστώς προώθησε την προπαγάνδα του και μέσω άλλων μέσων ενημέρωσης, όπως το ραδιόφωνο αλλά και τη τηλεόραση, με τις εκπομπές «εθνικής διαφωτίσεως» του Γ. Γεωργαλά, υπευθύνου της «Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών».⁹⁴

Μια σχετική χαλάρωση του νομικού καθεστώτος των εφημερίδων αποφασίστηκε με υπουργική απόφαση τον Ιανουάριο του 1969. Σύμφωνα με τις νέες συνθήκες, καταργούνταν η υποχρεωτική δημοσίευση κειμένων, με εξαίρεση τις κυβερνητικές ανακοινώσεις και πληροφορίες της Υπηρεσίας του Τύπου. Ακόμα, επιτρέπονταν η

⁹³Στράτος Κωνσταντίνος, *Αντίθεση και Διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-1974*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σ. 20-21.

⁹⁴Χαιρετάκης Μανώλης, *Τηλεόραση και Διαφήμιση. Η ελληνική περίπτωση*, Εκδόσεις Σάκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1997, σ. 111-114.

δημοσίευση άρθρων από τον ξένο Τύπο, οι ειδήσεις από ξένα πρακτορεία καθώς και η «καλοπροαίρετη» κριτική προς το καθεστώς. Ωστόσο, η κυβέρνηση διατηρούσε το δικαίωμα της υπαγόρευσης σχολίων και ειδήσεων ενώ οι εκδότες ήταν υπεύθυνοι για τις πηγές των πληροφοριών όπου στήριζαν την κριτική τους.

Ένας από τους λόγους που το καθεστώς κατέστησε ένα «Χρονοδιάγραμμα» για την αποκατάσταση του πολιτικού βίου στη χώρα ήταν ο κίνδυνος αποπομπής της Ελλάδος από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Μεταξύ άλλων προβλεπόταν η απουσία της λογοκρισίας αλλά και η υπαγωγή των αδικημάτων που αφορούσαν τον Τύπο στα τακτικά ποινικά δικαστήρια. Από την άλλη πλευρά, τα έκτακτα στρατοδικεία θα έπαυαν την λειτουργία τους μέχρι την εφαρμογή του νόμου το πρώτο μισό του Νοεμβρίου του 1969, ενώ θα διατηρούνταν κατ' εξαίρεση η αρμοδιότητα των τακτικών στρατοδικείων για αδικήματα που αφορούσαν την ασφάλεια του κράτους και την δημόσια τάξη. Οι περιορισμοί που εξακολουθούσαν να υπάρχουν στον Τύπο θα αφορούσαν δημοσιεύματα εφημερίδων και περιοδικών τα οποία περιείχαν ανατρεπτικό περιεχόμενο, υπονόμευαν την εθνική ασφάλεια, την εδαφική ακεραιότητα, το εθνικό νόμισμα, την εθνική οικονομία ή επιδίωκαν την αναζωπύρωση «πολιτικών πόθων». Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος σε ομιλία του ανακοίνωσε τα παραπάνω μέτρα και επανέλαβε ότι ο νόμος «περί Τύπου» θα είχε ψηφισθεί μέχρι τις 15 Νοεμβρίου 1969. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν πραγματοποιήθηκε με αποτέλεσμα την απομάκρυνση της Ελλάδος από το Συμβούλιο της Ευρώπης.⁹⁵

Ο νόμος «περί Τύπου» εκδόθηκε τον Νοέμβριο του 1969 με την μορφή νομοθετικού διατάγματος, περιείχε 101 άρθρα και περιλάμβανε εξίσου ανελεύθερες διατάξεις με αλλά νομοθετικά διατάγματα του καθεστώτος. Μερικές από τις βασικές αρχές για αδικήματα Τύπου ήταν οι εξής. Αρχικά, προβλεπόταν η τιμωρία των ευθυνόμενων, ακόμα και σε περίπτωση διάπραξης τους από απλή αμέλεια. (άρθρο 33, παρ. 1). Έπειτα, τόσο ο συντάκτης όσο και ο εκδότης και ο αρχισυντάκτης της ενδιαφερόμενης εφημερίδας είχαν την συλλογική ευθύνη ενός επιλήψιμου δημοσιεύματος (άρθρο 34, παρ. 1,57). Ακόμα, απαγορευόταν τόσο η αναγνώριση ελαφρυντικών σε περίπτωση καταδίκης για αδικήματα Τύπου (άρθρο 35, παρ. 1,3) όσο και η μετατροπή των ποινών στέρησης ελευθερίας σε χρηματικές ποινές, όπως συνέβαινε στα περισσότερα σχετικά ασήμαντα αδικήματα, σύμφωνα με το άρθρο 82 του ποινικού κώδικα. Τέλος, σύμφωνα με το άρθρο 37 αποκλείονταν οι ένορκοι από την εκδίκαση των αδικημάτων Τύπου.

Εκτός από τις παραπάνω ανελεύθερες διατάξεις, ο νόμος «περί Τύπου» διακρινόταν από μια σκόπιμη αοριστία ως προς τα όρια της ελευθεροτυπίας ενώ σε πολλές περιπτώσεις επέβαλε εξοντωτικά πρόστιμα που έπνιγαν τον Τύπο. Ειδικά για τις ψευδείς ειδήσεις προβλεπόταν ποινή ενός έτους και πρόστιμο 100.000 δραχμών για όσους διέσπειραν ψευδείς ειδήσεις ή φήμες που μπορούσαν να επιφέρουν «ανησυχία ή φόβο στους πολίτες» ή να «κλονίσουν την εμπιστοσύνη του κοινού» σε τομείς όπως την πολιτική και κοινωνική ζωή, τις ένοπλες δυνάμεις ή την οικονομία.⁹⁶ Έτσι, οι εκδότες και οι δημοσιογράφοι, εξαιτίας της σωρείας απαγορευτικών διατάξεων περί δημοσίευσης κειμένων, λειτουργούσαν μέσα στα πλαίσια της αυτολογοκρισίας, χωρίς

⁹⁵Ζίγδης Ιωάννης, *Προτίμηση τη φυλακή*, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 363-368.

⁹⁶Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σ. 645-648.

να δέχονται για κάθε φύλλο που εξέδιδαν την επέμβαση των λογοκριτών. Παρόλα αυτά κάποιοι εκδότες παρέκαμψαν τις απαγορεύσεις αυτές και δημοσίευαν αρνητικές θέσεις και σχόλια για τη χουντική κυβέρνηση.

Από τον Αύγουστο έως τον Οκτώβριο του 1971 το στρατιωτικό καθεστώς εξέδωσε μια σειρά νομοθετικών διαταγμάτων που ρύθμιζαν αυστηρά την άσκηση του δημοσιογραφικού λειτουργήματος. Στοιχεία του διατάγματος ήταν οι αναφορές σε φράσεις όπως «το δημόσιο συμφέρον», «η αξιοπρέπεια του επαγγέλματος» αλλά και οι «ανέντιμοι μέθοδοι». Ακόμα, η κατοχή διπλώματος από επίσημη σχολή κατέστη υποχρεωτικό για οποιον επιθυμούσε να ασκήσει το επάγγελμα του δημοσιογράφου ενώ ακόμα προβλεπόταν η τιμωρία των δημοσιογράφων για φαινόμενα όπως η «ολιγωρία περί ευπρέπειας εκφράσεων» ή «η άσκησις της δημοσιογραφίας κατά τρόπον αντιτιθέμενον εις την δημοσίαν αποστολήν του Τύπου».⁹⁷

Ωστόσο, πέρα από το νομικό πλαίσιο που επέβαλε η δικτατορία, το καθεστώς επιχείρησε να διεισδύσει στον ημερήσιο Τύπο μέσω οικονομικών πιέσεων. Το κυβερνητικό ενδιαφέρον έπαιρνε συχνά την μορφή έμμεσων επιχορηγήσεων μέσω κρατικών διαφημίσεων αλλά και άμεσων επιχορηγήσεων μέσω της θεσμοθέτησης διευκολύνσεων στη προμήθεια δημοσιογραφικού χαρτιού, φορολογικών απαλλαγών, ελαφρύνσεων και χαμηλότοκων δανείων. Επιπλέον, με τον νομό «περί Τύπου» του 1969 άλλαξαν σημαντικά τα δεδομένα των εφημερίδων. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον νόμο αυτό, τα έντυπα με ημερήσια κυκλοφορία έως 25.000 φύλλα απαλλάσσονταν από κάθε δασμό ενώ την στιγμή που η κυκλοφορία τους υπερέβαινε τα 100.000 φύλλα, ο δασμός αυξανόταν κατά 95%. Έπειτα, το νομοθετικό διάταγμα καταργούσε το ειδικό φορολογικό καθεστώς που ίσχυε μέχρι τότε για τα κέρδη των εκδοτικών συγκροτημάτων. Έτσι, το νέο φορολογικό σύστημα έπληττε σημαντικά τις εφημερίδες που αντιδρούσαν σιωπηρά στο καθεστώς, καθώς αυτές είχαν υψηλότερους αριθμούς κυκλοφορίας από τις εφημερίδες που υποστήριζαν το στρατιωτικό καθεστώς.⁹⁸

Από την άλλη πλευρά, εκτός από τις νόμιμες εφημερίδες που λειτουργούσαν κάτω από τις συνθήκες που αναφέρθηκαν παραπάνω, υπήρξε και πληθώρα γνωστών και παράνομων αντιστασιακών και αντιδικτατορικών εντύπων τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Οι αντιδικτατορικές οργανώσεις που εξέδιδαν τα παράνομα αυτά έντυπα έδρασαν στη σκιά του καθεστώτος ενώ τα έντυπα αυτά περιείχαν πληροφορίες για τις αντιδικτατορικές οργανώσεις και τη δράση τους και καλούσαν τον λαό να στηρίξει τον αντιστασιακό αγώνα ενάντια στο καθεστώς της δικτατορίας.

⁹⁷Στο ίδιο, σ. 649.

⁹⁸Στράτος Κωνσταντίνος, *Αντίθεση και Διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-1974*, σ. 25-27.

3.2. Ο Ρήγας Φεραίος και το έντυπο του *Θούριου*.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, από τις πρώτες κινήσεις της δικτατορίας ήταν να απαγορεύσει τα συνδικάτα και να καταργήσει τις μέχρι τότε φοιτητικές οργανώσεις. Αυτό συνέβη καθώς οι φοιτητές αποτελούσαν πυρήνα αντιδράσεων και η δικτατορία ήθελε να εξαλείψει οτιδήποτε ήταν ενάντια στους στόχους της.

Έτσι, προέβη σε σημαντικές αλλαγές στον τομέα της παιδείας και της εκπαίδευσης και άλλαξε σημαντικά τον χώρο του πανεπιστημίου προκειμένου να είναι σε θέση να ελέγξει τόσο τους φοιτητές όσο και τους καθηγητές. Πιο συγκεκριμένα, απομακρύνθηκαν καθηγητές οι οποίοι θεωρήθηκαν από το καθεστώς ως μη νομιμόφρονες, όπως ο Γεώργιος Βλάχος, ο Αριστόβουλος Μανέσης και ο Μιχάλης Σακελλαρίου, καθαιρέθηκαν όλα τα διοικητικά συμβούλια των φοιτητικών συλλόγων και διορίστηκαν φιλοχουντικά, ενώ τέθηκε ξανά σε ισχύ το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων στις εισαγωγικές εξετάσεις των ΑΕΙ.⁹⁹

Ωστόσο, από την πρώτη κιόλας περίοδο και παρά τα κατασταλτικά μέτρα του καθεστώτος, δημιουργήθηκαν αντιδικτατορικές οργανώσεις οι οποίες έδρασαν στην σκιά του καθεστώτος και συνέβαλαν σημαντικά στον αντιδικτατορικό αγώνα. Μια από τις πρώτες οργανώσεις που συστάθηκαν μετά την επιβολή του στρατιωτικού καθεστώτος στην Ελλάδα ήταν η οργάνωση ΠΑΟΣ Ρήγας Φεραίος (Πανελλήνια Αντιδικτατορική Οργάνωση Σπουδαστών). Η ΠΑΟΣ Ρήγας Φεραίος έκανε την εμφάνισή της τον Δεκέμβριο του 1967 με πρωτεργάτες μέλη της Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη (ΔΝΛ) και του ΠΑΜ Νέων. Η οργάνωση αυτή προσπαθούσε να συσπειρώσει φοιτητές ποικίλων πολιτικών παρατάξεων στον αντιδικτατορικό αγώνα ενώ μεταξύ των φοιτητών διακινούσε και το έντυπό της, τον *Θούριο*.¹⁰⁰

Από το 1968 μέχρι το τέλος του 1970, περίοδο κατά την οποία η οργάνωση εξαρθρώθηκε από την Ασφάλεια, ο Ρήγας Φεραίος έδρασε πραγματοποιώντας ρίψεις προκηρύξεων σε πανεπιστημιακούς χώρους, όπως τον Σεπτέμβριο του 1969 που καλούσαν τον λαό να μποϊκοτάρει τους Πανευρωπαϊκούς αγώνες Στίβου στην Αθήνα¹⁰¹, αναρτήσεις πανό κατά της χούντας που εξέφραζαν την αλληλεγγύη της οργάνωσης στους διωκόμενους φοιτητές και καθηγητές, αναγραφές συνθημάτων αλλά και τοποθετήσεις μαγνητοφώνων σε πανεπιστημιακούς χώρους, Γυμνάσια και κινηματογράφους που αναπαρήγαγαν μηνύματα αντιδικτατορικού περιεχομένου.

Από τους πρώτους μήνες λειτουργίας της η οργάνωση δέχτηκε συνεχή χτυπήματα από το καθεστώς. Το πρώτο εκδηλώθηκε λίγους μήνες μετά την συγκρότησή της, το 1968, καθώς μεγάλος αριθμός μελών της συνελήφθη στην Αθήνα και βασανίστηκε στην Ασφάλεια και στο στρατόπεδο του Διονύσου. Το δεύτερο πραγματοποιήθηκε το 1969, όταν συνελήφθησαν και παραπέμφθηκαν σε δίκη σημαντικά στελέχη της οργάνωσης, όπου η συνήθης κατάληξη ήταν η φυλάκιση ή η εξορία, και το τρίτο το 1970, όταν ο μεγάλος αριθμός στελεχών συνελήφθη σε δυο φάσεις, τον Μάρτιο και τον Νοέμβριο.

⁹⁹Μητροφάνης Γιώργος, *Το φοιτητικό κίνημα, Ιστορία Νέου Ελληνισμού, Τόμος 9^{ος}*, σ. 146.

¹⁰⁰Υφαντόπουλος Αργύρης, *Η κομμουνιστική ανανέωση και το αντιδικτατορικό κίνημα (1972-1973). Η διαχείριση της μνήμης*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010, σ. 56.

¹⁰¹Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «*Η αντίσταση των νέων εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος*», *Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα, Η Στρατιωτική Δικτατορία 1967-1974*, σ. 162-163.

Στα τέλη του 1970 η οργάνωση είχε ουσιαστικά εξαρθρωθεί ενώ σημαντικός αριθμός μελών και στελεχών παραπέμφθηκε σε δίκη με τον Α.Ν 509/1947.

Παρά τις προσπάθειες ανασύστασης του παλαιού σχήματος της οργάνωσης, δεν υπήρξε συνέχεια του Ρήγα Φεραίου της πρώτης περιόδου. Σε αυτό συνέβαλε σημαντικά το γεγονός της διάσπασης του ΚΚΕ, τον Φεβρουάριο του 1968. Μετά την διάσπαση, η οργάνωση του Ρήγα Φεραίου συντάχθηκε με το ΚΚΕ Εσωτερικού ενώ κάποια καθοδηγητικά στελέχη αποχώρησαν από την υπόλοιπη ομάδα, με το ζήτημα του ιδεολογικού χαρακτήρα της οργάνωσης να τίθεται ξανά στο προσκήνιο. Αυτό συνέβη καθώς υπήρξαν αντιθέσεις που αφορούσαν τόσο την αυτονομία της οργάνωσης από τα κομματικά κέντρα όσο και την κομμουνιστική της ταυτότητα.¹⁰²

Στα τέλη του 1972, συστάθηκε το καθοδηγητικό κέντρο του ανασυγκροτημένου Ρήγα Φεραίου, δηλαδή το Γραφείο του Κεντρικού του Συμβουλίου. Ακόμα, λειτούργησε ένα παράλληλο κέντρο, το οποίο ονομάστηκε από τα μέλη της οργάνωσης «αντιστήριγμα» και έδρευε στην Ιταλία. Η αρμοδιότητα που είχε επιφορτιστεί το «αντιστήριγμα» ήταν η υποδοχή του παράνομου υλικού που παραγόταν στην Ελλάδα, η πολλαπλή και πιστή αναπαραγωγή του και η επαναδιοχεύση του στο εσωτερικό. Τα έντυπα, οι προκηρύξεις και τα φυλλάδια τυπώνονταν σε μικροφίλμ και παραδίδονταν στα μέλη του «αντιστήριγματος» στο εξωτερικό. Εκεί τα μικροφίλμ τυπωνόταν σε εκατοντάδες ή χιλιάδες αντίγραφα και εισάγονταν παράνομα στην Ελλάδα, όπου και διανέμονταν στα μέλη της οργάνωσης. Η πρακτική αυτή ακολουθήθηκε για λόγους ασφαλείας, προκειμένου να αποφευχθούν τυχόν χτυπήματα από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς του στρατιωτικού καθεστώτος.¹⁰³

Ένα από τα σημεία που παρουσιάζουν ενδιαφέρον στην οργάνωση του Ρήγα Φεραίου, αφορά την προσέγγιση και στρατολόγηση νέων μελών. Αυτό συμβαίνει καθώς σε αντίθεση με το ΚΚΕ και την Αντι-ΕΦΕΕ, στην περίπτωση του Ρήγα Φεραίου υπήρχε μια ιδεολογική ρευστότητα που καθοριζόταν από τα ανανεωτικά ιδεολογικά στοιχεία που υπεισέρχονταν στους συγκεκριμένους πολιτικούς φορείς και τα οποία ήταν απαραίτητο να απαρτίζουν την ιδεολογική ταυτότητα των νέων μελών. Έτσι, η ενσωμάτωση νέων μελών αποτελούσε μια πολύπλοκη διαδικασία καθώς τα κριτήρια που έπρεπε να πληρούν τα νέα μέλη δεν ήταν απολύτως κατανοητά. Σε γενικές γραμμές, η πολιτική ταυτότητα των μελών του Ρήγα Φεραίου καθορίστηκε από τα υλικά της διάσπασης του ΚΚΕ και το ιδεολογικό πλαίσιο που αναπτύχθηκε στις τάξεις του ΚΚΕ Εσωτερικού και αφορούσαν την προσέγγιση των ανανεωτικών στοιχείων που σταδιακά εισήχθησαν στο κόμμα.¹⁰⁴

Ακόμα, σε πολλές περιπτώσεις, λόγος ένταξης στην οργάνωση του Ρήγα Φεραίου υπήρξε ο αντίκτυπος που δημιουργήθηκε στο ευρωπαϊκό κομμουνιστικό κίνημα από την στρατιωτική επέμβαση της Σοβιετικής Ένωσης στην Τσεχοσλοβακία, αλλά και γενικότερα από τον τρόπο με τον οποίο η Σοβιετική Ένωση χειρίστηκε τις σχέσεις της

¹⁰²Υφαντόπουλος Αργύρης, *Το ΚΚΕ Εσωτερικού και ο «Ρήγας Φεραίος» στο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα. Μαρτυρίες και ιδεολογική διαχείριση της μνήμης*, Περιοδικό «Δοκιμές», Τεύχος 13-14, σ. 227-228.

¹⁰³Υφαντόπουλος Αργύρης, *Η κομμουνιστική ανανέωση και το αντιδικτατορικό κίνημα (1972-1973). Η διαχείριση της μνήμης*, σ. 58-59.

¹⁰⁴Υφαντόπουλος Αργύρης, *Το ΚΚΕ Εσωτερικού και ο «Ρήγας Φεραίος» στο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα. Μαρτυρίες και ιδεολογική διαχείριση της μνήμης*, σ. 230-231.

με τις σοσιαλιστικές χώρες της Ευρώπης. Ωστόσο, η διάσπαση του ΚΚΕ τον Φεβρουάριο του 1968 δεν επέδρασε απευθείας στα μέλη και στελέχη του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος. Σε αυτό συνέβαλε το κοινό αίτημα του φοιτητικού κινήματος για απαλλαγή από το δικτατορικό καθεστώς αλλά και το γεγονός πως η παράνομη δράση του κινήματος έκανε δύσκολες τις μεταξύ τους επαφές αλλά και τη διάδοση των τεκταινόμενων. Παρά τις διαφωνίες και τις συγκρούσεις των καθοδηγητικών κέντρων των δυο κομμουνιστικών κομμάτων, τα στελέχη των φοιτητικών οργανώσεων συνέχισαν να συνυπάρχουν και να συνεργάζονται στο πλαίσιο των συλλογικών επιτροπών που δημιουργήσε το φοιτητικό κίνημα, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως οι σχέσεις τους ήταν πάντα αρμονικές.¹⁰⁵

Η δραστηριότητα του Ρήγα Φεραίου στο φοιτητικό χώρο αναπτύχθηκε γύρω από δυο βασικούς άξονες. Ο πρώτος καθορίστηκε από τον χαρακτήρα του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος, ο οποίος προέκυψε από τις αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες που υιοθετήθηκαν στο φοιτητικό χώρο. Από την άλλη πλευρά, ο δεύτερος άξονας καθορίστηκε από τους πολιτικούς, ιδεολογικούς και οργανωτικούς δεσμούς του Ρήγα Φεραίου με το ΚΚΕ Εσωτερικού και σχηματοποιήθηκε στην λεγόμενη «Θεωρία των Ρωγμών». Σύμφωνα με αυτή, οι αντιδικτατορικές δυνάμεις έπρεπε να εστιάσουν στις «ρωγμές» του δικτατορικού καθεστώτος, εξαιτίας της έλλειψης ιδεολογικής νομιμοποίησης και κοινωνικών ερεισμάτων. Έτσι, οι ρωγμές αυτές προέκυπταν αφενός από την αδυναμία του στρατιωτικού καθεστώτος να υλοποιήσει την διαδικασία φιλελευθεροποίησης και από το γεγονός ότι δεν είχε εξασφαλίσει την λαϊκή υποστήριξη αλλά και αφετέρου από το ότι στο εσωτερικό του στρατεύματος είχαν διαμορφωθεί αντιπαρατιθέμενες κλίκες με τις οποίες το καθεστώς έπρεπε να δίνει συνεχή μάχη για να επιβιώσει.¹⁰⁶

Σε αυτή την θεωρία βασίστηκε και η πρόθεση ενός μέρους των στελεχών της καθοδηγητικής ομάδας του ΚΚΕ Εσωτερικού για συμμετοχή του κόμματος στις εκλογικές διαδικασίες που τέθηκαν με το λεγόμενο «πείραμα Μαρκεζίνη» το φθινόπωρο του 1973. Για την επιλογή τους αυτή κατηγορήθηκαν και δέχτηκαν σκληρή κριτική. Σε αυτό το σημείο μάλιστα παρατηρήθηκαν και οι πρώτοι τριγμοί ανάμεσα στην ηγεσία του κόμματος και στην νεολαία καθώς η δεύτερη δεν αποδεχόταν την εκλογική διαδικασία και όριζε την πολιτική της με βάση το πρόταγμα ανατροπής του στρατιωτικού καθεστώτος.¹⁰⁷

Παρόλα αυτά, οι τριγμοί στο εσωτερικό του Ρήγα Φεραίου έμειναν μόνο σε επίπεδο διαφωνίας καθώς το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα προσδιοριζόταν περισσότερο από τον πανεπιστημιακό χώρο και λιγότερο από τις επιδράσεις που δημιουργήσαν τα οργανωτικά δίκτυα των καθοδηγητικών ομάδων. Αυτό έγινε εμφανές και κατά την διάρκεια της εξέγερσης του Πολυτεχνείου τον Νοέμβριο του 1973. Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη αντίδραση της καθοδήγησης στο φαινόμενο της κατάληψης του Πολυτεχνείου ήταν η απόρριψη της ενώ πολλά από τα οργανωμένα μέλη του Ρήγα Φεραίου

¹⁰⁵Υφαντόπουλος Αργύρης, *Η κομμουνιστική ανανέωση και το αντιδικτατορικό κίνημα (1972-1973). Η διαχείριση της μνήμης*, σ. 60-62.

¹⁰⁶Υφαντόπουλος Αργύρης, *Το ΚΚΕ Εσωτερικού και ο «Ρήγας Φεραίος» στο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα. Μαρτυρίες και ιδεολογική διαχείριση της μνήμης*, σ. 236-237.

¹⁰⁷Υφαντόπουλος Αργύρης, *Η κομμουνιστική ανανέωση και το αντιδικτατορικό κίνημα (1972-1973). Η διαχείριση της μνήμης*, σ. 65-66.

προσπάθησαν να ματαιώσουν την συνέχιση της. Ωστόσο, η γραμμή αυτή δεν ακολουθήθηκε πλήρως από το σύνολο των μελών καθώς πολλά μέλη συντάχθηκαν με τους υποστηρικτές της κατάληψης. Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλε σημαντικά ο ραγδαίος ρυθμός με τον οποίο εξελίχθηκε η κατάσταση με αποτέλεσμα η πρωτοβουλία να περάσει στα στελέχη των οργανώσεων.

Έτσι, στην Συντονιστική Επιτροπή της κατάληψης ο Ρήγας Φεραίος διατήρησε σημαντικές δυνάμεις παρά το γεγονός πως κατά περιόδους έθετε το ζήτημα της διάλυσής της. Οι δυνάμεις του Ρήγα Φεραίου έλεγχαν τον πολύγραφο, τον ραδιοφωνικό σταθμό, τα συνθήματα καθώς και τα κείμενα που έβγαιναν από το Πολυτεχνείο. Μάλιστα, στη Συντονιστική Επιτροπή της κατάληψης προτάθηκαν θέσεις από όλες τις οργανώσεις με σκοπό να δημιουργηθεί ένα τελικό κείμενο, το οποίο θα ξεκαθάριζε και θα συγκεκριμενοποιούσε τους στόχους των εξεγερμένων. Το κείμενο που δημιουργήθηκε εξέφραζε τον κοινό στόχο των δυνάμεων που συμμετείχαν στην κατάληψη, δηλαδή αυτόν της πτώσης του δικτατορικού καθεστώτος. Κατά τις συνεδριάσεις για την δημιουργία του κειμένου αυτού, ο Ρήγας Φεραίος είχε διατυπώσει την πρόταση για τον σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας, όμως η πρόταση αυτή δε συμπεριλήφθηκε στο τελικό κείμενο καθώς δεν έγινε αποδεκτή από τα στελέχη της «επαναστατικής Αριστεράς». Ο λόγος ήταν το γεγονός πως η πρόταση αυτή σηματοδοτούσε την εμπλοκή προδικτατορικών δυνάμεων στην προσεχή κατάσταση, γεγονός που ήταν αντίθετο με τα δεδομένα και το κλίμα της εξέγερσης.¹⁰⁸

Όπως και να έχει, ο Ρήγας Φεραίος αποτέλεσε μια από τις πρώτες μεγάλες αντιδικτατορικές οργανώσεις και ανέπτυξε έντονη αντιδικτατορική δράση κατά την διάρκεια της δικτατορίας. Εκατοντάδες μέλη της οργάνωσης συνελήφθησαν, βασανίστηκαν και φυλακίστηκαν για την αντιδικτατορική τους δράση ενώ σημαντική υπήρξε και η συμβολή του Ρήγα Φεραίου στην ανάπτυξη του μαζικού αντιδικτατορικού κινήματος, αφού έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην δημιουργία των Φοιτητικών Επιτροπών Αγώνα (ΦΕΑ) στον πανεπιστημιακό χώρο.

Η εφημερίδα *Θούριος*, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ήταν το παράνομο αντιδικτατορικό έντυπο της οργάνωσης του Ρήγα Φεραίου, το οποίο εκδόθηκε από τις αρχές του 1968 έως Σεπτέμβριο του 1970. Ο Ρήγας Φεραίος, όπως και οι περισσότερες αντιδικτατορικές οργανώσεις στα έντυπα τους, προσπαθούσε να ενημερώσει τον λαό για τα νέα του αγώνα ενάντια στη δικτατορία, να συντονίσει την αντιδικτατορική του δράση και καλούσε τον λαό να αντισταθεί στο καθεστώς προκειμένου να επέλθει η τελική λύση, δηλαδή η απαλλαγή από το στρατιωτικό καθεστώς.

Έτσι, η οργάνωση του ΡΦ κυκλοφορούσε το έντυπο του *Θούριου* κάθε μήνα, με εξαίρεση κάποιες περιπτώσεις όπου εξέδιδε ένα έντυπο κάθε δυο μήνες. Οι λόγοι για τους οποίους πιθανότατα υπήρχαν αυτά τα κενά αφορούσαν ίσως τις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες κάτω από τις οποίες διακινούνταν το έντυπο. Η μορφολογία του εντύπου είχε ως εξής. Στην πρώτη σελίδα υπήρχαν ένα ή δυο κείμενα, τα οποία αφορούσαν την επικαιρότητα τις περισσότερες φορές, ενώ στις επόμενες ενότητες υπήρχαν κείμενα που αφορούσαν είτε το διεθνές φοιτητικό κίνημα, είτε αναφορές σε προσωπικότητες του πνεύματος που στήριζαν τον αντιδικτατορικό αγώνα, είτε άρθρα με τα οποία γινόταν γνωστά τα γεγονότα ή η δράση του αντιδικτατορικού αγώνα.

¹⁰⁸Στο ίδιο, σ. 69-71.

Ακόμα, οι σελίδες του εντύπου ήταν δυο στα πρώτα έντυπα και τέσσερις με έξι στα επόμενα, ενώ αξιοσημείωτο αποτελεί το γεγονός ότι τα άρθρα είναι ανυπόγραφα. Το έντυπο διακινούνταν χέρι με χέρι στον φοιτητικό χώρο και η μυστικότητα αποτελούσε σημείο ζωτικής σημασίας για την συνέχιση του αγώνα κατά του στρατιωτικού καθεστώτος.

Στα περισσότερα έντυπα του *Θούριου*, σε δεσπόζουσα θέση στο εξώφυλλο του εντύπου βρισκόταν ο όρκος των μελών της οργάνωσης του Ρήγα Φεραίου ο οποίος ήταν ο εξής: «Στην γνώμη των τυράννων να μην έλθω ποτέ μήτε να τους δουλεύσω, μήτε να πλανηθώ εις τα ταξίματα τους για να παραδοθώ. ΡΦ». Από τα πρώτα έντυπα που είναι διαθέσιμα προς μελέτη, γίνεται αντιληπτή η διάθεση της οργάνωσης να εξυψώσει το ηθικό των φοιτητών και γενικότερα του λαού και να καλέσει το κόσμο, φοιτητικό και εργατικό, να αντισταθεί κατά της δικτατορίας. Σε πολλές περιπτώσεις στο έντυπο απευθυνόταν χαιρετισμός στους φοιτητές και γινόταν προσπάθεια να αποδοθούν οι συνθήκες που επικρατούσαν στον πανεπιστημιακό χώρο, καλώντας τους φοιτητές να ενταχθούν στον αντιδικτατορικό φοιτητικό αγώνα.¹⁰⁹

Όμως, τα άρθρα του *Θούριου* δεν περιοριζόταν μόνο στο κάλεσμα για μαζικότερη αντίσταση προς το στρατιωτικό καθεστώς αλλά αντίθετα λάμβανε θέση για ζητήματα που αφορούσαν την επικαιρότητα. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του Σεπτεμβρίου του 1968, μήνας στον οποίο επρόκειτο να πραγματοποιηθεί το δημοψήφισμα για το Σύνταγμα του 1968. Η θέση του *Θούριου* ήταν σαφής: «Μαύρο στο δημοψήφισμα της Χούντας» ενώ μεταξύ άλλων έγραφε: «Δημοψήφισμα με τις κάννες των τανκς, στραμμένες προς τις κάλπες. Αυτό είναι το «ελεύθερο» δημοψήφισμα που ετοιμάζει η Χούντα. Ας είναι λοιπόν η απάντησή μας: Μαύρο στο Δημοψήφισμα της Χούντας. Μαύρο στους μαύρους Συνταγματάρχες. Κάτω η τυραννία – Ζήτω η Ελευθερία».¹¹⁰

Λίγους μήνες αργότερα, στην έκδοση του Νοεμβρίου 1968, το κεντρικό συμβούλιο του Ρήγα Φεραίου εξέδωσε άρθρο με τίτλο: «Να κάνουμε την 3^η Νοεμβρίου αφετηρία για μεγαλύτερους αγώνες». Στο άρθρο γινόταν λόγος για μεγαλειώδη διαδήλωση που πραγματοποιήθηκε κατά την διάρκεια της κηδείας του Γεωργίου Παπανδρέου, η οποία αποτελούσε την πρώτη ουσιαστικά μαζική αντιδικτατορική διαδήλωση από την αρχή του πραξικοπήματος. Το κείμενο επευφημούσε τους φοιτητές που έλαβαν μέρος στην διαδήλωση και καλούσε τον λαό να συνταχθεί με τον Ρήγα Φεραίο, «για το γκρέμισμα της μισητής τυραννίας και την ανάσταση της δημοκρατίας στην πολύπαθη πατρίδα».¹¹¹

Στις 28 Μαρτίου 1969, ο ποιητής Γεώργιος Σεφέρης, προέβη σε δήλωση στο BBC, η οποία έκανε τεράστια αίσθηση στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό και έδωσε ώθηση και ελπίδα στον αντιδικτατορικό αγώνα. Μεταξύ άλλων, ο Σεφέρης ανέφερε για την κατάσταση στην Ελλάδα: «Είναι μια κατάσταση υποχρεωτικής νάρκης, όπου όσες πνευματικές αξίες κατορθώσαμε να κρατήσουμε ζωντανές με πόνους και με κόπους, πάνε και αυτές να καταποντιστούν μέσα στο ελώδη στεκούμενα νερά». Ο *Θούριος*

¹⁰⁹ *Αρχείο Παράνομου Αντιστασιακού Εντύπου 1967-1974*, Έκδοση ΚΚΕ Εσωτερικού, Αθήνα 1980, σ. 309.

¹¹⁰ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Θούριος, Μαύρο στο Δημοψήφισμα της Χούντας*, Σεπτέμβριος 1968, <https://askiarchives.eu/show/60736>

¹¹¹ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Θούριος, Να κάνουμε την 3^η Νοεμβρίου αφετηρία για μεγαλύτερους αγώνες*, Οκτώβριος 1968, <https://askiarchives.eu/show/60738>

αναπαρήγαγε τη δήλωση και την χαρακτήρισε «κόλαφο για την δικτατορία» ενώ σε άλλο σημείο ανέφερε: «Θορυβούμενη η χούντα ξεσπάθωσε με την πέννα των πουλημένων κουκουλοφόρων της, τύπου Κωνσταντοπούλου».¹¹²

Τον Ιούλιο του 1969 πραγματοποιήθηκε ο τραυματισμός και η σύλληψη του Σάκη Καράγιωργα, πρωτοπόρου κατά την διάρκεια της δικτατορίας στην συγκρότηση της Δημοκρατικής Άμυνας. Ο τραυματισμός του προήλθε από έκρηξη εκρηκτικού μηχανισμού, ο οποίος προοριζόταν για αντιστασιακή δράση κατά του καθεστώτος. Η υπόθεση του καθηγητή της Παντείου συντάραξε τον φοιτητικό κόσμο, γεγονός που γίνεται αντιληπτό και από το άρθρο του *Θούριου* που ήταν αφιερωμένο στον Σάκη Καράγιωργα. Το κείμενο εξέφραζε την στήριξη στον καθηγητή και πρωτοπόρο της Δημοκρατικής Άμυνας αλλά και σε όλους τους καθηγητές που ανέπτυσαν αντιδικτατορική δράση και καλούσε τον φοιτητικό κόσμο να στρατευθεί στον αντιδικτατορικό αγώνα. Χαρακτηριστικά, ο *Θούριος* σχολίαζε μεταξύ άλλων: «Ο καθηγητής Καράγιωργας μας καλεί...παστρικά, ανοιχτά στην Αντίσταση».¹¹³

Τον Δεκέμβριο του 1969 η αποπομπή της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης ήταν γεγονός. Το δικτατορικό καθεστώς προσπάθησε να παρουσιάσει το θέμα ως εθνική νίκη, όμως η αποπομπή της χώρας είχε γίνει λόγω της καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της γενικότερης κατάστασης που επικρατούσε στην χώρα. Σε άρθρο του ο *Θούριος* σχολίαζε εξής: «Τίποτε δεν μπορούσε να σώσει τη χούντα από την καταδίκη του Συμβουλίου της Ευρώπης», ενώ σε άλλο σημείο τόνιζε: «Το διώξιμο της αποτελεί μια μεγάλη διεθνή ηθική νίκη της αντίστασης και του Ελληνικού λαού».¹¹⁴

Την άνοιξη του 1970, και συγκεκριμένα τον Απρίλιο, δεσπόζουσα θέση στην επικαιρότητα μεταξύ άλλων είχε η δίκη της Δημοκρατικής Άμυνας. Στις 12 Απριλίου ανακοινώθηκε η απόφαση του στρατοδικείου σύμφωνα με την οποία ο Σάκης Καράγιωργας καταδικάστηκε σε ισόβια κάθειρξη, παρά την αρχική εισήγηση του βασιλικού επιτρόπου που είχε ζητήσει τη θανατική ποινή. Ακόμα, σε 19 κατηγορούμενους της οργάνωσης επιβλήθηκαν ποινές φυλάκισης από 5 έως 18 έτη. Στην απολογία του ο Σάκης Καράγιωργας για τους λόγους που συνέτειναν στην απόφαση του να εμπλακεί στην οργανωμένη αντίσταση σημείωσε τα εξής: «Τι ζητεί ως αντάλλαγμα από εμέ ο ελληνικός λαός και η πατρίς; Τι ζητεί από όλους τους πνευματικούς ανθρώπους; Δυο μόνο πράγματα. Να προσφέρουν τας επιστημονικές των υπηρεσίας και να είναι θεματοφύλακες των ηθικών και πνευματικών αξιών του ελληνικού λαού. Είχα υποχρέωσιν, επομένως, κύριοι στρατοδίκαι, να εξοφλήσω αυτό το μεγάλο χρέος μου, ακόμα και αν παρίστατο ανάγκη να δώσω και τη ζωή μου». Ο *Θούριος* σε άρθρο του με τίτλο «Η δίκη των 35» απηύθυνε δριμύ κατηγορώ προς το δικτατορικό καθεστώς για την καταδίκη των μελών της Δημοκρατικής Άμυνας αλλά και για τις μεθόδους που χρησιμοποιούσε η Χούντα για να ελέγξει την κατάσταση στην Ελλάδα, όπως οι ξυλοδαρμοί, τα βασανιστήρια, η διατήρηση του νόμου 509 αλλά και

¹¹²Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Θούριος, Η δήλωση του ποιητή Γ. Σεφέρη*, Φεβρουάριος 1969, <https://askiarchives.eu/show/60749>

¹¹³Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Θούριος, Να χτίσουμε την σφυρηλατημένη στην πάλη ενότητα*, Ιούλιος 1969, <https://askiarchives.eu/show/60757>

¹¹⁴Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Θούριος, Η απόφαση του Συμβουλίου Ευρώπης*, Δεκέμβριος 1969, <https://askiarchives.eu/show/60771>

ο μύθος του κομμουνιστικού κινδύνου. Ακόμα, επευφημούσε την δήλωση του Σάκη Καραγιωργα στην απολογία του σχολιάζοντας τα εξής: «Ένα μήνυμα ενός καθηγητή που ξέρει όχι μόνο να μεταδίδει ξερές γνώσεις αλλά και να αγωνίζεται. Μια φωνή οδηγός για όλους μας στις δύσκολες τούτες μέρες».¹¹⁵

Καθόλη την διάρκεια της περιόδου που κυκλοφορούσε ο *Θούριος*, εμπεριέχονταν σε αυτόν κείμενα που αφορούσαν συλλήψεις, βασανιστήρια και δίκες μελών των αντιστασιακών οργανώσεων. Από αυτές δεν θα μπορούσαν να λείπουν οι αναφορές για τις δίκες μελών της ίδιας της οργάνωσης του Ρήγα Φεραίου. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η οργάνωση δέχτηκε τρία ισχυρά χτυπήματα από το στρατιωτικό καθεστώς μέχρι την εξάρθρωση της το 1970. Στα άρθρα του ο *Θούριος* κατηγορούσε το καθεστώς για τις συλλήψεις των μελών του και ζητούσε αφενός την απελευθέρωση τους και αφετέρου την ενίσχυση του αντιδικτατορικού αγώνα. Οι κατηγορίες αφορούσαν τόσο την στάση των δικαστών όσο και τους ψευδομάρτυρες που παρουσιάζονταν στις δίκες, προκειμένου να συμβάλουν στην καταδίκη των συλληφθέντων και των κατηγορουμένων μελών του αντιδικτατορικού χώρου.

Η πρώτη περίοδος του *Θούριου* έκλεισε τον Σεπτέμβριο του 1970. Βασικές επιδιώξεις του *Θούριου* ήταν μέσα από το έντυπο να ενημερώσει τον λαό για τις εξελίξεις που λάμβαναν χώρα στον ελληνικό πανεπιστήμιο χώρο και όχι μόνο, αλλά και να μεταδώσει τα νέα από τον αντιστασιακό φοιτητικό κόσμο. Ακόμα, προσπαθούσε να γνωστοποιήσει τις βάνουσες πρακτικές του δικτατορικού καθεστώτος, που αποκρύπτονταν σε μέγιστο βαθμό από τον ημερήσιο Τύπο, και να τονώσει και να καλέσει τον φοιτητικό και εργατικό κόσμο να αντισταθεί κατά του στρατιωτικού καθεστώτος. Τέλος, μετέδιδε νέα από το φοιτητικό κίνημα του εξωτερικού, το οποίο στήριζε σε μεγάλο βαθμό τον αντιδικτατορικό αγώνα στην Ελλάδα.

Μετά την ανασύσταση της οργάνωσης του Ρήγα Φεραίου τον Μάρτιο του 1973, αποφασίστηκε η επανέκδοση του *Θούριου*, ως παράνομο περιοδικό και όχι ως εφημερίδα, καθώς θεωρήθηκε πως προείχε ο πολιτικός ρόλος έναντι του δημοσιογραφικού, και η ανάπτυξη του φοιτητικού κινήματος καθιστούσε την πολιτική καθοδήγηση γεγονός υψίστης σημασίας.¹¹⁶

Το πρώτο τεύχος κυκλοφορούσε τον Ιούνιο του 1973 αλλά η διάδοση του υπήρξε περιορισμένη, καθώς η ηγεσία του Ρήγα Φεραίου χτυπήθηκε από την ΕΣΑ λίγο μετά την κυκλοφορία του. Το δεύτερο τεύχος τυπώθηκε τον Νοέμβριο του 1973, όμως τα γεγονότα του Πολυτεχνείου κατέστησαν το περιεχόμενο του εντύπου ανεπίκαιρο και έτσι το τεύχος δεν κυκλοφόρησε. Όμως, η μεσολάβηση του χτυπήματος από την δικτατορία και της διάλυσης ουσιαστικά της οργάνωσης, έκρινε αναγκαία την έκδοση του τεύχους, για να φανεί ότι η οργάνωση είχε επιζήσει. Το καλοκαίρι του 1974 προετοιμάστηκε και ένα τρίτο τεύχος του *Θούριου*, όμως η Μεταπολίτευση πρόλαβε την έκδοση του. Έτσι, ο *Θούριος* κυκλοφόρησε πάλι τον Αύγουστο του 1974 ως νόμιμη δεκαπενθήμερη εφημερίδα.¹¹⁷

¹¹⁵Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Θούριος, Η δίκη των 35*, Απρίλιος 1970, <https://askiarchives.eu/show/60781>

¹¹⁶Βάλντεν Σωτήρης, *Δικτατορία και Αντίσταση 1967-1974*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2018, σ. 387.

¹¹⁷Στο ίδιο, σ. 387.

Τα κείμενα που εμπεριέχονταν στα έντυπα αυτά ήταν ενδεικτικά του κλίματος και των απόψεων που επικρατούσαν από τις τάξεις του ΚΟΣ Ρήγα Φεραίου, κατά τα έτη 1973-1974. Πιο συγκεκριμένα, θιγόταν θέματα όπως η σχέση φοιτητών – καθηγητών, η λειτουργία των Φοιτητικών Επιτροπών Αγώνα (ΦΕΑ) και οι σχέσεις τους με τις αντιδικτατορικές οργανώσεις, ο χαρακτήρας της «επιχείρησης εξομάλυνσης» του Μαρκεζίνη αλλά και η τακτική του φοιτητικού κινήματος μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου.

3.3. Η ΚΝΕ και το έντυπο του Οδηγητή.

Στον απόηχο των εξελίξεων και των αποφάσεων της 12^{ης} ολομέλειας του Φεβρουαρίου του 1968 που οδήγησε στην διάσπαση του κομμουνιστικού κόμματος σε ΚΚΕ και ΚΚΕ εσωτερικού, ιδρύθηκε η Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδος. Η απόφαση για την ίδρυση της ΚΝΕ πάρθηκε στις 22 Αυγούστου από το Πολιτικό Γραφείο της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Έτσι, στις 15 Σεπτεμβρίου η οργάνωση ιδρύθηκε με την συγκρότηση του πρώτου καθοδηγητικού της οργάνου.¹¹⁸

Παράλληλα, άρχισαν να συγκροτούνται και οι πρώτες οργανώσεις της ενώ προετοιμάστηκε και η έκδοση του εντύπου της οργάνωσης, του *Οδηγητή*, του οποίου το πρώτο φύλλο κυκλοφόρησε στις 22 Σεπτεμβρίου 1968. Ακόμα, δημιουργήθηκε το Κεντρικό Γραφείο της ΚΝΕ ενώ ένα χρόνο αργότερα, τον Οκτώβριο 1969, πραγματοποιήθηκε παράνομα στην Αθήνα η Α Συνδιάσκεψη της ΚΝΕ, στην οποία εγκρίθηκε το καταστατικό και η Ιδρυτική Διακήρυξη προς την ελληνική νεολαία και εκλέχθηκε το Κεντρικό Συμβούλιο αλλά και ο πρώτος γραμματέας του, Δημήτρης Τσιάρας.¹¹⁹

Λίγους μήνες μετά την ίδρυση της οργάνωσης, η 13^η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ με απόφασή της χαιρέτιζε την ανασύσταση της Κομμουνιστικής Νεολαίας ενώ μεταξύ άλλων σημείωνε: «Η κομμουνιστική Νεολαία συνεχίζει τις ηρωικές παραδόσεις της ΟΚΝΕ και της Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη. Η ΚΝΕ προετοιμάζει τα μέλη της να γίνουν ικανά μέλη του ΚΚΕ. Είναι συγκροτημένη με βάση το δημοκρατικό συγκεντρωτισμό. Δημιουργεί οργανώσεις όπου ζουν, δουλεύουν ή σπουδάζουν οι νεολαίοι».

Η συγκρότηση της ΚΝΕ ξεκίνησε αριθμώντας λίγα μέλη ενώ το 1969 στην Αθήνα η οργάνωση μετρούσε μόλις 28 μέλη. Στην συνέχεια η ΚΝΕ ενισχύθηκε με μέλη και στελέχη του κόμματος νεαρής ηλικίας, οι οποίοι απελευθερώθηκαν από την Λέρο, όπου ήταν πολιτικοί κρατούμενοι. Σημαντικό ρόλο στην πολιτική, ιδεολογική και οργανωτική συγκρότηση της ΚΝΕ διετέλεσαν οι παράνομες οργανώσεις του κόμματος ενώ κομβικό ρόλο στην πορεία της οργάνωσης έπαιξε η Α Συνδιάσκεψη της στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1969. Στον χαιρετισμό που απεύθυνε η ΚΝΕ προς την Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ σημείωνε: «Η Συνδιάσκεψη της ΚΝΕ που έγινε μέσα σε συνθήκες παρανομίας, καθημερινών συλλήψεων και αδυσώπητης τρομοκρατίας, που έχει επιβάλει η ξενοκίνητη τυραννία, αποτελεί αφετηρία για μια πιο συντονισμένη και αποφασιστική πάλη της ελληνικής νεολαίας με επικεφαλής της ΚΝΕ για την ανατροπή της χούντας. Για την πραγματοποίηση αυτού του στόχου, η ΚΝΕ θεωρεί απαραίτητη τη δημιουργία πιο συγκροτημένων, επαναστατικά διαπαιδαγωγημένων οργανώσεων βάσης, εκεί που εργάζεται, μορφώνεται και ζει η νεολαία. Αγαπητοί σύντροφοι, σας διαβεβαιώνουμε για άλλη μια φορά ότι θα μας βρείτε σταθερούς αγωνιστές στην περιφρούρηση και εφαρμογή των αποφάσεων του Κόμματος. Θα σταθούμε στην

¹¹⁸ΚΟΜΕΠ, *Από την ΟΚΝΕ στη ΚΝΕ. Σύντομο χρονικό των νεολαιίστικων οργανώσεων του ΚΚΕ*, Συντακτική Επιτροπή της ΚΟΜΕΠ, <https://www.komep.gr/m-article/8070fc65-f42b-11e9-95d7-3ed1504937da/>

¹¹⁹Katioua.gr, *Δημήτρης Τσιάρας. Ο πρώτος γραμματέας της ΚΝΕ*, 21/5/2018, <https://www.katioua.gr/istoria/prosopa-istoria/dimitris-tsiaras-o-protos-grammateas-tis-kne/>

πρώτη γραμμή της πάλης της νεολαίας, του λαού μας, πιστεύοντας ακράδαντα στην τελική νίκη του».¹²⁰

Στα χρόνια που ακολούθησαν η οργάνωση της ΚΝΕ σημείωσε σημαντική οργανωτική ανάπτυξη. Τον Αύγουστο του 1971 αριθμούσε διακόσια μέλη στην Αθήνα και τριάντα πέντε στην Θεσσαλονίκη, ενώ παράνομες οργανώσεις στήθηκαν και σε άλλες πόλεις όπως στον Πειραιά, στην Κοζάνη και στην Κρήτη. Έτσι, η ύπαρξη και η δράση των παράνομων οργανώσεων του ΚΚΕ και της ΚΝΕ επέδρασε καταλυτικά στην ανάπτυξη του φοιτητικού κινήματος, το οποίο κορυφώθηκε τα επόμενα χρόνια. Παράλληλα, ξεκίνησε η συγκρότηση οργανώσεων και στο εξωτερικό, οι οποίες συνέβαλαν σημαντικά στον αντιδικτατορικό αγώνα.¹²¹

Μέσα από το έντυπο του *Οδηγητή* η Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδος έκανε γνωστή την ίδρυση της τον Σεπτέμβριο του 1968. Σε ανακοίνωση της στο έντυπο αυτό η ΚΝΕ σημείωνε: «Ο *Οδηγητής* κεντρικό όργανο της ΟΚΝΕ, αρχίζει την έκδοση του στις δύσκολες τούτες μέρες, με την ευγενική φιλοδοξία μαζί με τον άλλο αντιστασιακό τύπο, να συμβάλει και αυτός στον αντιφασιστικό αγώνα του λαού μας». Ο *Οδηγητής* κυκλοφόρησε κατά την διάρκεια της επταετίας ανά μήνα ενώ το μέγεθος του ήταν δισέλιδα έως το 1971 και το τετρασέλιδο ή οκτασέλιδο στην συνέχεια έως το 1974.¹²² Τον Απρίλιο του 1971 ο τυπογραφικός μηχανισμός δέχτηκε σοβαρό χτύπημα από το καθεστώς με αποτέλεσμα η έκδοση του *Οδηγητή* να συνεχιστεί σε μηνιαία βάση μετά από σχεδόν ένα χρόνο.

Το έντυπο διακινούνταν από χέρι σε χέρι με άκρα μυστικότητα, προκειμένου να μη γίνει γνωστό στο δικτατορικό καθεστώς, και μετέφερε στους χώρους της νεολαίας το μήνυμα του ΚΚΕ και της ΚΝΕ. Από την μια πλευρά, το έντυπο του *Οδηγητή* εμπεριείχε κείμενα τα οποία είχαν στόχο την ανάταση του ηθικού του νεανικού και του εργατικού κόσμου και την συγκρότηση και οργάνωση του αντιδικτατορικού κινήματος. Από την άλλη πλευρά όμως ο *Οδηγητής*, αν και δεν ήταν ένα έντυπο στενά ενημερωτικό, εμπεριείχε ειδησιογραφία και ρεπορτάζ, καταγγελίες και αποκαλύψεις για τις χουντικές διώξεις και τα βασανιστήρια αλλά και ειδήσεις από την καθημερινότητα, τους χώρους της νεολαίας και τον αντιδικτατορικό αγώνα.

Έτσι, ο *Οδηγητής* έπαιρνε θέση για ζητήματα που απασχολούσαν την επικαιρότητα και προσπαθούσε να συγκροτήσει το αντιδικτατορικό μέτωπο προκειμένου να αντιμετωπίσει την βαναυσότητα του καθεστώτος. Την εποχή που ο *Οδηγητής* κυκλοφόρησε για πρώτη φορά, φλέγον ζήτημα της επικαιρότητας ήταν το δημοψήφισμα που επρόκειτο να πραγματοποιηθεί στις 29 Σεπτεμβρίου για το επικείμενο Σύνταγμα του 1968. Η θέση του *Οδηγητή*, όπως και όλου του αντιδικτατορικού χώρου, ήταν ξεκάθαρη: «Όχι στο φασιστικό σύνταγμα. Όχι στο φασιστικό δημοψήφισμα». Στο κείμενο του με τίτλο «Γιατί δεν συμμετέχω» ο *Οδηγητής* σχολίαζε: «Το σύνταγμα της Χούντας είναι φασιστικό, μετατρέπει τα σχολεία σε παραρτήματα της ασφάλειας, επιβάλλει την οπισθοδρόμηση και το

¹²⁰Katioua.gr, *Πως η ανάγκη έγινε ιστορία – Η ίδρυση και τα πρώτα χρόνια της ΚΝΕ*, 15/9/2018, <https://www.katioua.gr/afieromata-istoria/100-chronia-kke-50-chronia-kne/pos-anagki-egine-istoria-idrysi-kai-ta-prota-chronia-tis-kne/>

¹²¹Στο ίδιο.

¹²²Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής*, Ανακοίνωση, Σεπτέμβριος 1968, <https://askiarchives.eu/show/62938>

σκοταδισμό στην παιδεία, καταργεί την ελεύθερη σκέψη και την κίνηση και πάλη των ιδεών, εκχωρεί εθνικά κυριαρχικά δικαιώματα στους ξένους και πληγώνει την εθνική περηφάνεια». Ακόμα, απεύθυνε κάλεσμα αφενός για ενότητα του αντιδικτατορικού μετώπου και αφετέρου για εντατικοποίηση της αντιστασιακής δράσης. Σε κείμενο της έκδοσης του Σεπτεμβρίου 1968, με τίτλο «Έκκληση των οργανώσεων της ΟΚΝΕ» το κάλεσμα στον αγώνα παρουσιάζονταν ως εξής: «Δυναμώστε τον αγώνα κατά της Χούντας. Μη ακούτε το φασιστικό δηλητήριο που ξερνούν τα μεγάφωνα των πουλημένων. Διαβάζετε τον αντιφασιστικό τύπο. Κυκλοφορείτε τον *Οδηγητή*, την εφημερίδα των νέων».¹²³

Δυο χρόνια μετά την επιβολή της δικτατορίας στην Ελλάδα, στην έκδοση του Απριλίου 1969 ο *Οδηγητής* κυκλοφορούσε με τίτλο στο πρώτο του κείμενο: «21 Απρίλη. Μέρα πένθους για την αδούλωτη ελληνική ψυχή» ενώ συνέχιζε σχολιάζοντας τις πρακτικές του καθεστώτος για τον εορτασμό των δυο χρόνων. Ο *Οδηγητής* αφενός καταδίκασε τις πρακτικές της Χούντας για να καταστείλει την αντίσταση εναντίον της και αφετέρου κατήγγειλε τις πρακτικές των ανθρώπων του καθεστώτος, οι οποίοι, όπως αναφέρει, «άφησαν για λίγο τα σύνεργα των βασανιστών και των χαφιέδων της ασφάλειας και ξεχύθηκαν δυο-δυο στα Δημοτικά σχολεία, για να καθοδηγήσουν όπως αυτοί ξέρουν στην οργάνωση και επιτυχία της εκδήλωσης».¹²⁴

Λίγους μήνες αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1969 και συγκεκριμένα από τις 16 έως τις 21 Σεπτεμβρίου, πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα το 9^ο Ευρωπαϊκό Πρωτάθλημα Στίβου. Η τελετή έναρξης αλλά και τα αγωνίσματα πραγματοποιήθηκαν στο Στάδιο Καραϊσκάκη ενώ η τελετή λήξης και ο τερματισμός του μαραθωνίου δρόμου πραγματοποιήθηκαν στο Καλλιμάρμαρο της Αθήνας.¹²⁵ Ο αντιστασιακός χώρος κάλεσε τον κόσμο να μποϊκοτάρει τους αγώνες για τους οποίους τα όργανα της δικτατορίας θριαμβολογούσαν. Ο *Οδηγητής* έγραφε: «Αθλητές της Ευρώπης. Βοηθήστε να σηκώσουμε τον ήλιο πάνω από την Ελλάδα» ενώ σε άλλο σημείο τόνιζε «Οι αθλητές της Ευρώπης έχουν χρέος απέναντι στον πολιτισμό και στον ανθρωπισμό της εποχής μας, απέναντι στο ίδιο αυτό νόημα της ανθρωπιάς που περικλείει ο Αθλητισμός, να εκδηλώσουν με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο την αποδοκιμασία τους για όσα σήμερα γίνονται στην μαρτυρική μας χώρα». Έτσι ο *Οδηγητής* καλούσε τον κόσμο να αντιταχθεί απέναντι στους αγώνες αυτούς: «Αθλητές νέοι της Ευρώπης! Μποϊκοτάρετε τους αθλητικούς αγώνες. Απαιτήστε με όλους τους τρόπους να σταματήσουν τα μεσαιωνικά βασανιστήρια στις ελληνικές Βαστίλες! Να απελευθερωθούν από τα κάτεργα όλοι οι πατριώτες δημοκράτες αγωνιστές».¹²⁶

Ο *Οδηγητής*, ως όργανο της ΚΝΕ, προσπαθούσε να συγκροτήσει και να οργανώσει τον νεανικό κόσμο να αντισταθεί στο δικτατορικό καθεστώς και να μην ενδώσει σε τυχόν απόπειρες του να αποσπάσει νέους με το μέρος του. Μια τέτοια περίπτωση ήταν το

¹²³ Στο ίδιο.

¹²⁴ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής, Η γιορτή, τα Δημοτικά Σχολεία και η Ασφάλεια*, Απρίλιος 1969, <https://askiarchives.eu/show/56068>

¹²⁵ El.Wikipedia.org, *Ευρωπαϊκό Πρωτάθλημα Στίβου 1969*, https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CF%85%CF%81%CF%89%CF%80%CE%B1%CF%8A%CE%BA%CF%8C_%CE%A0%CF%81%CF%89%CF%84%CE%AC%CE%B8%CE%BB%CE%B7%CE%BC%CE%B1_%CE%A3%CF%84%CE%AF%CE%B2%CE%BF%CF%85_1969

¹²⁶ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής, Αθλητές της Ευρώπης. Βοηθήστε να σηκώσουμε τον ήλιο πάνω από την Ελλάδα*, Αύγουστος 1969, <https://askiarchives.eu/show/56084>

Σώμα Ελλήνων Αλκίμων. Πρόκειται για μια ανεξάρτητη οργάνωση νεολαίας, η οποία ιδρύθηκε το 1923 στο Πειραιά από τον παλιό βαθμοφόρο του Ελληνικού Σώματος Προσώπων, Αναστάσιο Μπάτα. Στην περίοδο του Ιωάννη Μεταξά η οργάνωση αυτή αναπτύχθηκε έντονα με πολιτικές προεκτάσεις, μέχρι την περίοδο της Κατοχής, οπότε και διαλύθηκε. Κατά την περίοδο του δικτατορικού καθεστώτος, με πρωτοβουλία του Ιωάννη Λαδά και Κωνσταντίνου Ασλανίδη, το Σώμα Ελλήνων Αλκίμων επανασυστάθηκε και αναπτύχθηκε έντονα με προπαγανδιστικές εθνικιστικές αρχές.¹²⁷ Ο *Οδηγητής* στάθηκε απέναντι στην οργάνωση αυτή και καλούσε τον κόσμο αντιταχθεί απέναντι της. Στην έκδοση του Ιουνίου 1970 ο *Οδηγητής* έγραφε: «Όχι στο “Αλκίμο” φασισμό» ενώ στην συνέχεια σημείωνε: «παιδιά 12 έως 18 χρονών, αγόρια και κορίτσια τα υποψήφια θύματα της φασιστικοποίησης της νεολαίας». Με τον τρόπο αυτό κατήγγειλε τις τακτικές της Χούντας να προσηλυτίσει νέους τονίζοντας πως η στρατολόγηση στους Αλκίμους γίνεται εκβιαστικά και καλούσε τους νέους σε επαγρύπνηση λέγοντας πως «οι κομμουνιστές νεολαίοι θα πρέπει να δουλέψουν αποφασιστικά για να παρεμποδίσουν την εκβιαστική στρατολόγηση στους Αλκίμους που επιχειρεί η χούντα από τα σχολεία κλπ. Να διαφωτίσουν και να αποσπάσουν τους ελάχιστους τίμιους νέους που τυχόν παρασύρονται από τα συνθήματα της χούντας».¹²⁸

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στις αρχές του 1971 ο *Οδηγητής* δέχτηκε χτύπημα από το δικτατορικό καθεστώς και έτσι επέστρεψε σε μηνιαία βάση μετά από σχεδόν ένα χρόνο. Η επανακυκλοφορία του *Οδηγητή* συνέπεσε με την εποχή κατά την οποία ξεκίνησε η άνηση του μαζικού αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος, το οποίο εξελίχθηκε στην συνέχεια ακόμα περισσότερο.¹²⁹ Στο πλαίσιο αυτό, στην έκδοση του Σεπτεμβρίου 1972 ο *Οδηγητής* κατέθεσε στο έντυπο το «Αλφάβητο συνωμοτικότητας και επαγρύπνησης». Σε αυτό εμπεριέχονταν 14 πρακτικές τις οποίες ο αντιδικτατορικός χώρος της νεολαίας και όχι μόνο θα έπρεπε να ακολουθήσει προκειμένου να περιφρουρηθούν οι οργανώσεις της ΚΝΕ και οι υπόλοιπες αντιδικτατορικές οργανώσεις από τα χτυπήματα της ασφάλειας και για να αναπτυχθεί περαιτέρω η μαζική αντιδικτατορική πάλη.

Οι οδηγίες ήταν οι ακόλουθες :«1. Να μιλάς μόνο, για ότι πρέπει ,όσο πρέπει και όπου πρέπει(φιλίες και συγγένειες δεν χωράνε) 2. Να μιλάς χαμηλόφωνα αφού πρώτα ελέγξεις το περιβάλλον (και οι τοίχοι έχουν αφτιά) 3. Να είσαι ακριβής και συνεπής στην ώρα της δουλειάς και του ραντεβού σου, και μελετημένος, σύντομος και ακριβής σ' αυτά που έχεις να πεις 4. Να είσαι σίγουρος ότι εκεί που πας δε σε παρακολουθούν και να ελέγχεις τον χώρο που πας αν είναι καθαρός 5. Να γράφεις όσο γίνεται πιο σύντομα και όσα είναι απαραίτητα, σε μικρό και ψιλό χαρτί 6. Να γράφεις έτσι που και να πιαστεί το γράψιμό σου, να μη κάνει ζημιά στην δουλειά και σε ανθρώπους. Να μη σκορπάς ή χάνεις χαρτιά 7. Να μη κρατάς χαρτιά που δεν χρειάζονται. Να αντιγράφεις και να καταστρέφεις τα σημειώματα που παίρνεις, να καταστρέφεις επίσης όσα μπορείς

¹²⁷El.Wikipedia.org, *Σώμα Ελλήνων Αλκίμων*,

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CF%8E%CE%BC%CE%B1_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AE%CE%BD%CF%89%CE%BD_%CE%91%CE%BB%CE%BA%CE%AF%CE%BC%CF%89%CE%BD

¹²⁸Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής, Όχι στον Αλκίμο φασισμό*, Ιούνιος 1970, <https://askiarchives.eu/show/56100>

¹²⁹ΚΟΜΕΠ, Αλέκος Χαλβατζής, 35 Χρόνια *Οδηγητής*, <https://www.komep.gr/m-article/9d2bca1c-ff2b-11e9-95d7-3ed1504937da/>

να κρατήσεις από μνήμης 8. Να γνωρίζεις όσο γίνεται περισσότερα για το περιβάλλον σου, και το περιβάλλον σου όσα γίνεται λιγότερα για σένα και τίποτα για την δράση σου 9. Να προσέχεις τα τηλέφωνα. Να τα χρησιμοποιείς μόνο σε έσχατη ανάγκη και χωρίς να εκτίθεται 10. Να είσαι πάντα έτοιμος αν χρειαστεί να εξαφανιστείς και να χαθούν τα ίχνη σου για τον εχθρό 11. Να είσαι πάντα έτοιμος, αν συλληφθείς να μη βρεθεί τίποτα πάνω σου που να εκθέτει άλλους και την δουλεία 12. Να φροντίζεις πάντα, αν συλληφθείς, να έχεις ένα άλλοθι 13. Αν συλληφθείς, δεν ξέρεις τίποτα και κανέναν. Δεν παραδέχεσαι τίποτα ούτε για τον εαυτό σου. Υπερασπίζεσαι την ιδεολογία σου 14. Γνωρίζεις και ελέγχεις κάθε νέο που στρατολογείς». Αυτόν τον μακροσκελή κατάλογο καθηκόντων «επέβαλε» ο *Οδηγητής* στους νέους του αντιστασιακού χώρου για την προστασία και την εντατικοποίηση του αγώνα, η εφαρμογή του οποίου ήταν καθοριστικής σημασίας για την συνέχιση αντιδικτατορικού αγώνα.¹³⁰

Η περίοδος που ακολούθησε περιλάμβανε την εντατικοποίηση του αντιδικτατορικού κινήματος με πληθώρα διαδηλώσεων μέσα στο 1973, οι οποίες κορυφώθηκαν με την εξέγερση του Πολυτεχνείου. Από τον Ιανουάριο του 1972 στον πανεπιστημιακό χώρο είχαν συγκροτηθεί οι Φοιτητικές Επιτροπές Αγώνα (ΦΕΑ), οι οποίες αμφισβητούσαν ανοιχτά τα διορισμένα από την χούντα φοιτητικά συμβούλια. Έτσι, το καθεστώς σε μια προσπάθεια του να μετριάσει τις αντιδράσεις των φοιτητών, προχώρησε στην προκήρυξη εκλογών στους φοιτητικούς συλλόγους. Οι εκλογές αυτές πραγματοποιήθηκαν τον Νοέμβριο του 1972 με βία και νοθεία, με αποτέλεσμα νικητές της διαδικασίας να κρίνονται οι φοιτητές που ήταν προσκείμενοι στο δικτατορικό καθεστώς.

Η εξέλιξη των γεγονότων ήταν η εντατικοποίηση του αγώνα κατά της χούντας το 1973, με πρώτη μεγάλη διαδήλωση τη κατάληψη της Νομικής Σχολής στις 21 Φεβρουαρίου. Το έντυπο του *Οδηγητή* τον Φεβρουάριο του 1973 κυκλοφόρησε με τίτλο στο πρώτο κείμενο του: «Σε νέα ανώτερη φάση οι αγώνες της φοιτητικής νεολαίας» ενώ για την κατάληψη της Νομικής σημείωνε: «Μεγάλες διαδηλώσεις στους δρόμους της Αθήνας». «Η ανοιχτή παραβίαση του Πανεπιστημιακού Ασύλου και η αποκάλυπτη κτηνωδία των οργάνων της δικτατορίας στο Πολυτεχνείο στις 14 του Φλεβάρη σήμανε την έναρξη της νέας ανώτερης φάσης του φοιτητικού κινήματος. Όλοι οι τίμιοι καθηγητές του ιδρύματος τάχθηκαν στο πλευρό των σπουδαστών» ενώ σε άλλο σημείο τόνιζε: «Στις 21 του Φλεβάρη 4.000 φοιτητές όλων των σχολείων καταλαμβάνουν το κτίριο της Νομικής σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την αποκάλυπτη επίθεση της δικτατορίας κατά του σπουδαστικού κόσμου της χώρας». Ταυτόχρονα, ο *Οδηγητής* μετέδιδε νέα από το αντιδικτατορικό μέτωπο που εξελισσόταν και σε άλλες περιοχές, όπως η συγκέντρωση 800 φοιτητών στην Θεσσαλονίκη, και έστελνε «εγκάρδιο αγωνιστικό χαιρετισμό αισιοδοξίας και νίκης».¹³¹

Η κατάληψη της Νομικής Σχολής επαναλήφθηκε ένα μήνα αργότερα, στις 20 Μαρτίου, με τον *Οδηγητή* να γράφει στο έντυπο του Μαρτίου: «Οι φοιτητές συνεχίζουν απτόητοι τον αγώνα» ενώ κατήγγειλε τις πρακτικές του καθεστώτος προκειμένου να διαλύσει

¹³⁰ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής, Αλφάβητο συνωμοτικότητας και επαγρύπνησης*, Σεπτέμβριος 1972, <https://askiarchives.eu/show/62966>

¹³¹ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής, Σε νέα ανώτερη φάση οι αγώνες της φοιτητικής νεολαίας*, Φεβρουάριος 1973, <https://askiarchives.eu/show/56112>

την κατάληψη αλλά και την στάση της Πρυτανείας, που εκείνη τη φορά ζήτησε την επέμβαση της χωροφυλακής. Πιο συγκεκριμένα ανέφερε: «Στην διάρκεια του Μάρτη, οι φοιτητές συνέχισαν τις αγωνίστηκες τους εκδηλώσεις με αποκορύφωμα την ολοήμερη συγκέντρωση της Ιατρικής, τη νέα κατάληψη της Νομικής και τις διαδηλώσεις στις 20/3 με τα συνθήματα «Κάτω η Χούντα» και «Έξω οι Αμερικανοί» και συνέχισε λέγοντας : «Καταγγέλλουμε στον Ελληνικό λαό την εγκληματική στάση της Συγκλήτου του Πανεπιστημίου Αθηνών και την βάρβαρη επίθεση των αστυνομικών που είχε σαν αποτέλεσμα τον τραυματισμό 100 φοιτητών». Η κατάληψη κατεστάλη, όμως ο χρόνος της δικτατορίας τελείωνε και αυτό γινόταν όλο και πιο φανερό στο πέρασμα του 1973.¹³²

Τον Μάιο του 1973 και συγκεκριμένα στις 23 Μαΐου, πραγματοποιήθηκε το Κίνημα στο Ναυτικό, μια προσπάθεια στην οποία συμμετείχαν αξιωματικοί και υπαξιωματικοί του ελληνικού Πολεμικού Ναυτικού με στόχο την ανατροπή του δικτατορικού καθεστώτος. Το κίνημα αυτό ανέδειξε ακόμα περισσότερο τις ρωγμές που είχαν δημιουργηθεί ακόμα και στο εσωτερικό των Ενόπλων Δυνάμεων. Ο *Οδηγητής* στο έντυπο του Μαΐου 1973 παρέθεσε τη ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ η οποία σχολίαζε: «Οι αντιδικτατορικές εκδηλώσεις στις Ένοπλες Δυνάμεις δίπλα στο γενικό ξεσήκωμα της σπουδάζουσας νεολαίας μαρτυρούν ότι το φασιστικό καθεστώς της Χούντας είναι μισητό και μέσα στις ένοπλες δυνάμεις» ενώ στην συνέχεια καλούσε τον κόσμο να αντισταθεί λέγοντας: «Το ΚΚΕ καλεί το λαό...να αγωνιστεί για την ανατροπή της Χούντας, για μια λύση που θα είναι σύμφωνη με τα συμφέροντα του λαού, για μια κυβέρνηση των αντιδικτατορικών δυνάμεων που στηριγμένη στο λαό θα εξασφαλίσει τις προϋποθέσεις και τις εγγυήσεις για την ελεύθερη έκφραση της θέλησης του λαού, ώστε ο ίδιος ο λαός να εκλέξει το καθεστώς κάτω από το οποίο θέλει να ζήσει».¹³³

Τον Ιούνιο του 1973 ο Γεώργιος Παπαδόπουλος προχώρησε στην κατάργηση της μοναρχίας και στην κήρυξη της Ελλάδας ως Προεδρικής Δημοκρατίας και ταυτόχρονα διόρισε τον εαυτό του στην νέα αυτή θέση ως αρχηγό κράτους. Μάλιστα, ένα μήνα αργότερα, τον Ιούλιο του 1973, το καθεστώς προχώρησε στην διεξαγωγή δημοψηφίσματος που θα επικύρωνε το νέο σύνταγμα. Ο *Οδηγητής* παρέθετε την ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, η οποία σχολίασε τα εξής: «Ο Ελληνικός λαός έδωσε εχθές κάτω από πρωτοφανείς συνθήκες βίας, απάτης και νοθείας, τη μάχη κατά του ψευδοδημοψηφίσματος της προεδρικής δικτατορίας της Χούντας...Αυτή η πρωτοφανής στα ελληνικά χρονικά πλαστογράφηση της λαϊκής θέλησης επιβεβαιώνει τις προειδοποιήσεις του κόμματός μας ότι η αμερικανοκίνητη στρατιωτικοφασιστική δικτατορία μεταμφιεσμένη τώρα σε προεδρική δημοκρατία θα είναι αδίστακτη στο αντιλαϊκό και αντεθνικό της έργο». Το δημοψήφισμα επικύρωσε το νέο σύνταγμα του 1973 με ποσοστό 78,44%.¹³⁴

¹³²Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής, Οι φοιτητές συνεχίζουν απόητοι τον αγώνα*, Μάρτιος 1973, <https://askiarchives.eu/show/63005>

¹³³Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής, Ανακοίνωση του Π.Γ της Κ.Ε του ΚΚΕ*, Μάιος 1973, <https://askiarchives.eu/show/63013>

¹³⁴Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής, Ανακοίνωση του Π.Γ της Κ.Ε του ΚΚΕ*, Ιούλιος 1973, <https://askiarchives.eu/show/63025>

Στο επόμενο διάστημα και συγκεκριμένα τον Οκτώβριο του 1973, ο Γεώργιος Παπαδόπουλος αποφάσισε να θέσει σε ισχύ το σχέδιο φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος, δρομολογώντας το λεγόμενο «πείραγμα Μαρκεζίνη». Έτσι, στις 8 Οκτωβρίου ο Σπύρος Μαρκεζίνης ανέλαβε την πρωθυπουργία με σκοπό να προπαρασκευάσει ελεύθερες βουλευτικές εκλογές για το Φεβρουάριο του 1974. Ωστόσο, ο πολιτικός κόσμος δεν αποδέχτηκε το σχέδιο φιλελευθεροποίησης. Το ΚΚΕ και το ΠΑΚ επέκριναν τα σχέδια της Χούντας και μόνο το ΚΚΕ Εσωτερικού τα αποδέχτηκε, θεωρώντας ότι οι εκλογές θα αποδυνάμωναν την ισχύ του στρατού. Στην πραγματικότητα όμως, το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετώπιζε το «πείραμα Μαρκεζίνη» ήταν η στάση του ίδιου του στρατού και των στελεχών του καθεστώτος. Έτσι, η τροπή που είχε πάρει η «επανάσταση του 1967» έβρισκε αντίθετους τους αξιωματικούς που θεωρούσαν ότι οι κινήσεις φιλελευθεροποίησης του Παπαδόπουλου ήταν «προδοσία της επαναστάσεως».

Από την άλλη πλευρά, η κλιμάκωση του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος γίνονταν όλο και πιο έντονη με αποκορύφωμα τα γεγονότα του Πολυτεχνείου τον Νοέμβριο του 1973. Μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου, ακολούθησε η κήρυξη του στρατιωτικού νόμου και το πραξικόπημα του Ιωαννίδη, το οποίο έβαλαν τέλος στην όποια φιλελευθεροποίηση είχε επέλθει μέχρι εκείνη την στιγμή. Ο *Οδηγητής* μετέφερε τα νέα από τα γεγονότα του Νοεμβρίου, κάνοντας σαφή τη θέση του αντιδικτατορικού χώρου. Το έντυπο του Νοεμβρίου 1973 κυκλοφορούσε με τίτλο: «Ο λαός ενωμένος θα συντρίψει και τους νέους τυράννους» ενώ στην συνέχεια ανέφερε: «Η χούντα πέταξε τη μάσκα της φιλελευθεροποίησης και με τα όπλα και τα τανκς των Αμερικανών και του NATO όρμησε με λύσσα ενάντια στους άοπλους, ειρηνικούς διαδηλωτές. Ο απολογισμός είναι εκατοντάδες νεκροί και τραυματίες, ενώ είναι χιλιάδες οι συλληφθέντες». Η προκήρυξη του Κεντρικού Συμβουλίου της ΚΝΕ κατήγγειλε το «λουτρό του αίματος» και απεύθυνε προσκλητήριο παλαικής ενότητας και πάλης για την ανατροπή της δικτατορίας και τη κατοχύρωση της λαϊκής κυριαρχίας. Η ανακοίνωση της έκλεινε με το σύνθημα: «Κάτω οι δολοφόνοι, Ζήτω τα αδούλωτα Ελληνικά νιάτα».¹³⁵

Μετά τα γεγονότα του Νοεμβρίου, βασικό μέλημα του αντιδικτατορικού χώρου ήταν η οργάνωση και η περιφρούρηση των αντιδικτατορικών δυνάμεων και ο συντονισμός τους για νέες αγωνιστικές κινητοποιήσεις. Στις εκδόσεις που ακολούθησαν εκείνη την περίοδο, ο *Οδηγητής* μετέφερε νέα από την καθημερινότητα, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί, δηλαδή νέα που αφορούσαν τις συλλήψεις, τα βασανιστήρια της ΕΣΑ και την γενικότερη τρομοκρατία που επέβαλε το καθεστώς, αλλά ακόμα καλούσε τον λαό σε νέους αγώνες ως την τελική νίκη. Όπως ανέφερε σε κείμενο του με τίτλο «Αγώνας ως την τελική νίκη» στο έντυπο του Απριλίου 1974: «Ο Λαός δεν ανέχεται μεσοβέζικες λύσεις. Απαιτεί άμεσα και καθαρά την λευτεριά του προσφέροντας και τη ζωή των καλύτερων παιδιών του στην μεγάλη υπόθεση. Ο Νοέμβρης το βροντοφωνάζει».¹³⁶

¹³⁵ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής, Ο λαός ενωμένος θα συντρίψει και τους νέους τυράννους, Προκήρυξη του Κ.Σ της ΚΝΕ*, Νοέμβριος 1973, <https://askiarchives.eu/show/63213>

¹³⁶ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής, Αγώνας ως την τελική νίκη*, Απρίλιος 1974, <https://askiarchives.eu/show/63315>

Η τελική νίκη ήρθε λίγους μήνες αργότερα, όμως μέχρι τότε, τον Ιούλιο του 1974, ο *Οδηγητής* αλλά και τα υπόλοιπα αντιδικτατορικά έντυπα συνέλαβαν τα μέγιστα στο συντονισμό, την οργάνωση και την ενημέρωση του αντιδικτατορικού μετώπου. Το έντυπο του *Οδηγητή* συνέχισε να κυκλοφορεί νόμιμα μετά το τέλος της δικτατορίας, με το πρώτο νόμιμο τεύχος να κυκλοφορεί στις 18 Σεπτεμβρίου 1974.¹³⁷ Κατά την διάρκεια της δικτατορίας σε όλα τα έντυπα του *Οδηγητή* δέσποζε στο πρωτοσέλιδο ένα απόσπασμα από ποίημα του κομμουνιστή ποιητή Κώστα Βάρναλη όπου έλεγε τα εξής: «Δεν είμαι εγώ παιδί της τύχης, ο πλαστοουργός της νιας ζωής. Εγώ είμαι τέκνο της Ανάγκης και ώριμο τέκνο της Οργής. Αναμφίβολα ο *Οδηγητής* αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα αντιδικτατορικά έντυπα κατά την διάρκεια του στρατιωτικού καθεστώτος που διακινήθηκαν παράνομα και κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες στον πανεπιστημιακό χώρο και όχι μόνο, και συνέβαλε τα μέγιστα στην συγκρότηση και οργάνωση του αντιδικτατορικού κινήματος.

¹³⁷ΚΟΜΕΠ, Αλέκος Χαλβατζής, 35 *Χρόνια Οδηγητής*, <https://www.komep.gr/m-article/9d2bca1c-ff2b-11e9-95d7-3ed1504937da/>

3.4. Η Αντι-ΕΦΕΕ και το έντυπο της Πανσπουδαστικής.

Η Αντι-ΕΦΕΕ ήταν ίσως η μεγαλύτερη και σημαντικότερη οργάνωση του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος. Ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1972 από μέλη της Κομμουνιστικής Νεολαίας Ελλάδος (ΚΝΕ). Στόχος της οργάνωσης ήταν να συσπειρώσει του φοιτητές και να αποτελέσει φορέα έκφρασης του συνόλου των φοιτητών σε αντιδιαστολή με την χουντική ΕΦΕΕ. Επίσης, ασχολήθηκε με σπουδαστικά θέματα, όπως προβλήματα που προέκυπταν από την παρουσία χουντικών οργάνων στο χώρο του πανεπιστημίου αλλά και προβλήματα που αφορούσαν το πρόγραμμα σπουδών και τα δικαιώματα των φοιτητών. Ακόμα, εξέδιδε παράνομα την αντιδικτατορική της εφημερίδα, την *Πανσπουδαστική*.¹³⁸

Η Αντι-ΕΦΕΕ δραστηριοποιήθηκε εντός του χώρου του πανεπιστημίου διανέμοντας παράνομες προκηρύξεις και οργανώνοντας συγκεντρώσεις και διαμαρτυρίες. Μέσα από την διακήρυξη της Αντι-ΕΦΕΕ, η οποία ψηφίστηκε στο Πανελλήνιο Συνέδριο της, που έγινε στην Αθήνα και δημοσιεύτηκε στην *Πανσπουδαστική* στην έκδοση του Οκτωβρίου 1972, μας δίνεται η δυνατότητα να αποσπάσουμε πληροφορίες που αφορούν την φυσιογνωμία της οργάνωσης αυτής. Στην διακήρυξη αυτή, η Αντι-ΕΦΕΕ καλούσε όλους του φοιτητές που νοιάζονταν, όπως αναφέρει, για την «κατάντια των σπουδών» να οργανώσουν επιτροπές αγώνα. Από τις αρχές του 1972, είχαν ξεκινήσει να γίνονται εμφανείς οι πρώτες εκδηλώσεις του φοιτητικού κινήματος με την αμφισβήτηση των Διοικητικών Συμβουλίων των φοιτητικών συλλογών και είχαν συγκροτηθεί οι πρώτες Φοιτητικές Επιτροπές Αγώνα (ΦΕΑ).¹³⁹

Οι επιτροπές αγώνα αποτελούνταν από ομάδες έως πέντε ατόμων, δηλαδή ήταν ομάδες μικρές στον αριθμό προκειμένου να υπάρχει ευχέρεια συναντήσεων, οι οποίες γίνονταν σε κανονικά διαστήματα αφού πρώτα είχαν παρθεί οι απαραίτητες προφυλάξεις προκειμένου να μην γίνουν αντιληπτοί. Επίσης, οι φοιτητές που ανήκαν σε μια επιτροπή αγώνα έπρεπε να ανήκουν στην ίδια σχολή, ώστε να τους απασχολούν τα ίδια ζητήματα, ενώ αν η επιτροπή αγώνα αναπτυσσόταν πολύ, τότε έπρεπε τα μέλη να χωριστούν ανά έτος, ώστε να παραμείνουν μικρές στο σύνολο των μελών ομάδες. Ακόμα, σε κάθε επιτροπή αγώνα τα μέλη έπρεπε να εκλέξουν έναν αντιπρόσωπο, στον οποίο οφείλαν να απευθύνουν προτάσεις που θα αφορούν τυχόν δράσεις της επιτροπής. Τέλος, τα μέλη μιας επιτροπής αγώνα έπρεπε να επικοινωνούν και να ενημερώνουν τις επιτροπές των άλλων σχολών ενώ έπρεπε να συμμετέχουν και στην οργάνωση μιας δράσης στην σχολή.¹⁴⁰

Στην συνέχεια της διακήρυξης, η Αντι-ΕΦΕΕ προέτρεπε τους φοιτητές να αγωνιστούν και πρόβαλε αιτήματα που αφορούσαν την εκδημοκρατικοποίηση όλων των κέντρων παιδείας, τις ακαδημαϊκές ελευθερίες, τις γνήσιες εκλογές στους φοιτητικούς συλλόγους για την ανάδειξη αιρετών συμβουλίων και την ανάκληση της κατάργησης των δικαιωμάτων των φοιτητών, όπως την κατάργηση της γ' εξεταστικής περιόδου,

¹³⁸Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Η αντίσταση των νέων εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος», *Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα*, σ. 170. Σημείωση: Το αντιδικτατορικό έντυπο της *Πανσπουδαστικής* της αντι-ΕΦΕΕ δεν αποτελεί συνέχεια του φοιτητικού περιοδικού *Πανσπουδαστική* της προδικτατορικής περιόδου (1956-1967).

¹³⁹Μητροφάνης Γιώργος, *Το φοιτητικό κίνημα, Ιστορία Νέου Ελληνισμού, Τόμος 9^{ος}*, σ. 148.

¹⁴⁰Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Πανσπουδαστική, Άμεσα Καθήκοντα Επιτροπών Αγώνα*, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1972, <https://askiarchives.eu/show/73671>

όπου σύμφωνα με το έντυπο της *Πανσπουδαστικής* δυσχέραινε την θέση των εργαζομένων φοιτητών, οι οποίοι αποτελούσαν περίπου το 30% του συνολικού αριθμού των φοιτητών του πανεπιστημίου. Επίσης, ζητούσε την καθιέρωση της δημοτικής σε όλη την κλίμακα της παιδείας, την αλλαγή του τρόπου εξέτασης και βαθμολόγησης των μαθημάτων, την κατάργηση του κλειστού αριθμού εισακτέων στο πανεπιστήμιό, γεγονός που οδηγούσε στην σπουδαστική μετανάστευση, την μείωση της στρατιωτικής θητείας και την αύξηση των δαπανών του κρατικού προϋπολογισμού για την παιδεία.¹⁴¹

Για να γίνουν τα παραπάνω πραγματικότητα, η Αντι-ΕΦΕΕ απαιτούσε την κατάργηση όλων των έκτακτων νόμων και νομοθετικών διαταγμάτων που εμπόδιζαν την ελεύθερη διακίνηση ιδεών και το σταμάτημα των διώξεων και των βασανιστηρίων. Ακόμα, επιθυμούσε την κατάργηση του Ν.Δ 180 του 1970 περί «Κυβερνητικών Επιτροπών», την κατάργηση του Ν.Δ 93 του 1969, το οποίο καταργούσε τις ακαδημαϊκές ελευθερίες, την κατάργηση του Σπουδαστικού Τμήματος Ασφάλειας και των πειθαρχικών συμβουλίων, την κατοχύρωση του πανεπιστημιακού ασύλου και την συμμετοχή των αιρετών αντιπροσώπων στα όργανα σχεδιασμού των εκπαιδευτικών προγραμμάτων καθώς και την συμμετοχή στην διοίκηση και στην λήψη αποφάσεων των παραπάνω οργάνων.

Από τα παραπάνω, γίνεται κατανοητό το εύρος που είχαν τα αιτήματα της Αντι-ΕΦΕΕ. Περιλάμβανε δηλαδή αιτήματα πολιτικά, κοινωνικά αλλά και σπουδαστικά. Επίσης, στην διακήρυξη της τόνιζε πως η οργάνωση δημιουργήθηκε από φοιτητές ανεξαρτήτως ιδεολογίας και κοινωνικής θέσης. Αντίθετα, μοναδική προϋπόθεση αποτελούσε η αφοσίωση στον αντιδικτατορικό αγώνα. Έτσι, η Αντι-ΕΦΕΕ ήταν μια οργάνωση συνδικαλιστική της σπουδάζουσας νεολαίας, η οποία ήταν εκφραστής των δημοκρατικών και αγωνιστικών παραδόσεων του ελληνικού φοιτητικού κινήματος.

Όπως αναφέρει η *Πανσπουδαστική*, μέλος της Αντι-ΕΦΕΕ μπορούσε να είναι οποιοσδήποτε σπουδαστής προβληματιζόταν σχετικά με την «κατάντια των σπουδών» και το αβέβαιο επαγγελματικό του μέλλον. Οργανικό μέλος, όμως, θεωρούταν ο σπουδαστής εκείνος, ο οποίος αποδεχόταν το καταστατικό και τους σκοπούς της οργάνωσης και συνδεόταν μια κάποια από τις επιτροπές αγώνα, οι οποίες αποτελούσαν και το βασικό οργανωτικό σχήμα της Αντι-ΕΦΕΕ. Ανώτατο όργανο της οργάνωσης ήταν το Πανελλήνιο Συνέδριο, το οποίο γινόταν δυο φορές τον χρόνο και συμμετείχαν όλα τα μέλη των επιτροπών αγώνα της Αντι-ΕΦΕΕ. Το Εθνικό Συμβούλιο συγκαλούσε το Πανελλήνιο Συνέδριο και διοικούσε την Αντι-ΕΦΕΕ στο διάστημα μεταξύ των Πανελληνίων Συνεδρίων. Το Συντονιστικό Γραφείο, από την άλλη πλευρά, εκλεγόταν από το Εθνικό Συμβούλιο, ενώ ο Πρόεδρος του Συντονιστικού Γραφείου ήταν και ο Πρόεδρος της Αντι-ΕΦΕΕ. Τέλος, οι οικονομικοί πόροι της οργάνωσης προέρχονταν από τις συνδρομές των μελών και των φίλων της οργάνωσης αλλά και από τις εισπράξεις από εράνους και εκδηλώσεις.¹⁴²

¹⁴¹Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Πανσπουδαστική, Διακήρυξη της Αντιδικτατορικής ΕΦΕΕ*, Οκτώβριος 1972, <https://askiarchives.eu/show/55988>

¹⁴²Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Πανσπουδαστική, Καταστατικές Αρχές της Αντιδικτατορικής ΕΦΕΕ*, Οκτώβριος 1972, <https://askiarchives.eu/show/55988>

Μέσα από την *Πανσπουδαστική* συναντάμε πληθώρα καταγγελιών για θέματα που αφορούσαν τον τομέα της παιδείας. Μερικές από αυτές μετέφεραν το κλίμα που επικρατούσε στον πανεπιστημιακό χώρο, όπως στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, όπου οι φοιτητές κατήγγειλαν την παρουσία του Σπουδαστικού Τμήματος Ασφάλειας αλλά και του υποδιοικητή Κονιστή, ο οποίος βρισκόταν σε άμεση επαφή με το πανεπιστήμιο, έχοντας γραφτεί στο α' έτος της Φυσικομαθηματικής ενώ τον προηγούμενο χρόνο ήταν φοιτητής της Φιλοσοφικής.¹⁴³

Άλλη μια καταγγελία που αφορούσε το πανεπιστημιακό χώρο προερχόταν από την Νομική. Χαρακτηριστικά, όπως ανέφερε η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, για δεκατρείς τακτικούς καθηγητές της Νομικής Σχολής είχαν θεσμοθετηθεί ενενήντα οκτώ οργανικές θέσεις βοηθών. Όπως κατήγγειλαν οι φοιτητές, οι «βοηθοί» αυτοί ούτε δίδασκαν ούτε διευθύναν την φροντιστηριακή άσκηση των φοιτητών αλλά αντίθετα επιτηρούσαν του φοιτητές κατά την διάρκεια των εξετάσεων και «καμία φορά» διόρθωναν τα γραπτά των φοιτητών ή ρύθμιζαν θέματα που αφορούσαν την διανομή των συγγραμμάτων. Αυτό που έθιγε η συγκεκριμένη καταγγελία ήταν το γεγονός πως οι θέσεις αυτές προορίζονταν για πρόσωπα συγγενικού περιβάλλοντος των καθηγητών και των «ισχυρών», όπως αναφέρει. Τέτοια πρόσωπα ήταν ο γιος του καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου Γεωργόπουλου, η κόρη του γνωστού νομομαθή Βαμβέτσου και ο γιος του καθηγητή Εμπορικού Δικαίου Ρόκα.¹⁴⁴

Σε άλλη περίπτωση, φοιτητές κατήγγειλαν στην *Πανσπουδαστική* δράσεις καθηγητών, οι οποίες αντικρούονταν στις δημοκρατικές ελευθερίες των φοιτητών. Χαρακτηριστικά, στο μάθημα της Ακτινοδιαγνωστικής, το οποίο δίδασκε ο καθηγητής Οδοντιατρικής Μαυράκης, για να γραφτεί κάποιος έπρεπε να φέρει τρεις φωτογραφίες. Η πρώτη προοριζόταν για την «Καθολική Βίβλο», δηλαδή το αρχείο που περιείχε όλα τα στοιχεία των φοιτητών ενώ η δεύτερη ήταν για το εργαστήριο. Την τρίτη πάλι, την χρησιμοποιούσε ο καθηγητής για τον φάκελο του κάθε φοιτητή, στον οποίο υπήρχαν οι επιδόσεις του φοιτητή, σχόλια για το ήθος του και διάφορες άλλες «παρατηρήσεις» όπως κοινωνικά φρονήματα ή τυχόν συνδικαλιστική δράση του φοιτητή.¹⁴⁵

Παρόμοιας φύσης καταγγελίες, όμως, συναντάμε και σε σχολεία του Γυμνασίου. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το έντυπο, η χούντα προκειμένου να ελέγχει τους μαθητές είχε «επινοήσει» το βιογραφικό σημείωμα. Πρόκειται για μια σειρά ερωτήσεων που ξεκινούσαν από το όνομα και την κατοικία και κατέληγαν σε ερωτήσεις όπως «τι θα έκανες αν είχες στα χέρια σου την εξουσία» ή «τι κάνετε στον ελεύθερο χρόνο σας». Έτσι, η χούντα επεδίωκε να αποσπάσει πληροφορίες από τους μαθητές σχετικά με το αν αυτοί συμμετείχαν με κάποιο τρόπο σε κάποια αντιδικτατορική δράση. Άλλη μια καταγγελία που αφορούσε σχολείο Γυμνασίου ήταν αυτή του Γ' Γυμνασίου Πειραιά, στο οποίο είχαν εγκατασταθεί συστήματα παρακολούθησης σε κάθε τάξη. Σύμφωνα με τον Γυμνασιάρχη, σκοπός της κίνησης αυτής ήταν να παρακολουθούνται οι

¹⁴³Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Πανσπουδαστική, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*, Ιανουάριος 1973, <https://askiarchives.eu/show/55994>

¹⁴⁴Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Πανσπουδαστική, Νομική*, Ιανουάριος 1973, <https://askiarchives.eu/show/55994>

¹⁴⁵Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Πανσπουδαστική, Οδοντιατρική*, Ιανουάριος 1973, <https://askiarchives.eu/show/55994>

συνομιλίες μαθητών και καθηγητών, προκειμένου να κρίνεται κατά πόσο το μάθημα γινόταν στα πλαίσια, όπως αναφέρει, του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού.¹⁴⁶

Ακόμα, υπήρχαν και κάποιες καταγγελίες που αφορούσαν σπουδαστικά θέματα. Χαρακτηριστικά, οι σπουδαστές των Κέντρων Τεχνολογικής Έρευνας (ΚΤΕ) κατήγγειλαν στην *Πανσπουδαστική* τόσο την δυσβάστακτη για τους φοιτητές πολιτική των διδάκτρων, κατά την οποία αν ο φοιτητής καθυστερούσε να πληρώσει αποβαλλόταν από το μάθημα, αλλά και το σύστημα των «δωρεάν βιβλίων». Σύμφωνα με τους φοιτητές, τα βιβλία που παρείχε το Πανεπιστήμιο στους φοιτητές ήταν προχειρογραμμένα και δεν βοηθούσαν τους φοιτητές στην μελέτη τους. Έτσι, εκείνοι αναγκάζονταν να αγοράσουν βιβλία, τα οποία έφταναν μέχρι και τις 2.000 δραχμές. Τέλος, οι φοιτητές κατήγγειλαν την πολιτική των υποτροφιών, σύμφωνα με την οποία οι φοιτητές εκτός από τα απαιτούμενα πρωτεία στις επιδόσεις τους έπρεπε να έχουν επιδείξει διαγωγή κοσμιότητα αλλά και να έχουν προσκομίσει αντίγραφο ποινικού μητρώου.¹⁴⁷

Μέσα από όλες αυτές τις καταγγελίες, μας δίνονται με σαφή τρόπο τόσο οι προσπάθειες όσο και τα μέσα που χρησιμοποιούσε το δικτατορικό καθεστώς, προκειμένου να εισχωρήσει στον χώρο της παιδείας ώστε να είναι σε θέση να ελέγξει τους μαθητές και τους φοιτητές. Επίσης, μέσα από τις καταγγελίες των σπουδαστών των ΚΤΕ μπορούμε να αντιληφθούμε τόσο τα σπουδαστικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι φοιτητές όσο και το γεγονός ότι το κόστος φοίτησης, δηλαδή τα δίδακτρα όσο και τα «απρόβλεπτα έξοδα», όπως η αγορά των βιβλίων, θα στερούσε από μια μερίδα του κοινωνικού συνόλου την δυνατότητα να φοιτήσει σε κάποιο πανεπιστήμιο.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ένας από τους βασικούς στόχους της Αντι-ΕΦΕΕ ήταν η κατάργηση του καταστατικού χάρτη της χούντας που αφορούσε την παιδεία και την εκπαίδευση, η οποία αποσκοπούσε στην κατάργηση της αυτονομίας των σχολών και την καθυπόταξη του φοιτητικού κινήματος. Οι αντιδράσεις της χούντας ήταν έντονες και οι συλλήψεις και οι ξυλοδαρμοί αποτελούσαν καθημερινό φαινόμενο. Παρόλα αυτά, από το τέλος του 1972 παρατηρείται όξυνση της αντιπαράθεσης μεταξύ χούντας και φοιτητών, η οποία αποτελεί προάγγελο των όσων θα ακολουθήσουν το 1973.

Τον Οκτώβριο του 1972, η χουντική ΕΦΕΕ και η Φοιτητική Ένωση Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΦΕΑΠΘ) ανακοίνωσε ότι θα διεξάγονταν αρχαιρεσίες στους φοιτητικούς συλλόγους.¹⁴⁸ Παρόλα αυτά, το σύντομο της προθεσμίας δημιούργησε έντονες αντιδράσεις στις τάξεις των φοιτητών. Έτσι, στην *Πανσπουδαστική*, στην ανακοίνωση της η Αντι-ΕΦΕΕ απαιτούσε την τροποποίηση του κανονισμού λειτουργίας των γενικών συνελεύσεων, την εκλογή προέδρου της συνέλευσης αλλά και εκλογές εφορευτικών επιτροπών. Επίσης, απαιτούσε να δοθούν μίνιμουμ εγγυήσεων, οι οποίες ήταν, όπως αναφέρει, να διενεργηθούν οι εκλογές ταυτόχρονα σε όλες τις σχολές, να δοθεί ως προεκλογική περίοδος το διάστημα των δυο μηνών, προκειμένου οι φοιτητές να έχουν χρόνο να ετοιμάσουν την καμπάνια τους,

¹⁴⁶Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Πανσπουδαστική, Φάκελοι και δηλώσεις στα Γυμνάσια*, Φεβρουάριος 1973, <https://askiarchives.eu/show/56000>

¹⁴⁷Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Πανσπουδαστική, ΚΤΕ*, Ιανουάριος 1973, <https://askiarchives.eu/show/55994>

¹⁴⁸Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «*Η αντίσταση των νέων εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος*», *Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα*, σ. 171.

να δημοσιευτούν οι εκλογικοί κατάλογοι με όλους τους φοιτητές χωρίς εξαιρέσεις, να έχουν δικαίωμα όλοι οι φοιτητές να θέσουν υποψηφιότητα αλλά και να υπάρχουν εγγυήσεις απέναντι στην αστυνομική βία.¹⁴⁹

Στις εκλογές, οι οποίες έγιναν στις 20 Νοεμβρίου 1972, όπως ήταν αναμενόμενο υπήρξε εκτεταμένη βία και νοθεία, γεγονός που προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις του φοιτητικού κινήματος, οι οποίες οδήγησαν σε ξυλοδαρμούς και συλλήψεις. Έτσι, οι εκλογές αυτές κατέληξαν στην εκλογή διοικητικών συμβουλίων, τα οποία ελεγχόταν από την δικτατορία.¹⁵⁰ Όπως αναφέρει η *Πανσπουδαστική*, καταγγελίες φοιτητών ανέφεραν πως σε πολλές σχολές βρέθηκαν ψηφοδέλτια με σταυρούς στις τουαλέτες του πανεπιστημίου. Επίσης, ανέφεραν την ύπαρξη περιπολικών της Αστυνομίας και στρατιωτικών τζιπ αλλά και λεωφορείων, τα οποία ήταν γεμάτα με ασφαλίτες. Ακόμα, η αίθουσα που γίνονταν οι εκλογές ήταν γεμάτη από ασφαλίτες με πολιτικά, οι οποίοι έμπαιναν και έβγαιναν κρατώντας «δεματάκια» με έτοιμα ψηφοδέλτια.¹⁵¹

Λίγους μήνες αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1973, εκδόθηκε το νομοθετικό διάταγμα 1347, σύμφωνα με το οποίο το Υπουργείο Άμυνας είχε την δυνατότητα να ανακαλεί τις αναβολές στράτευσης φοιτητών, οι οποίοι απείχαν από τα μαθήματα τους.¹⁵² Το νομοθετικό αυτό διάταγμα προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων στο χώρο του φοιτητικού κινήματος. Παρόλα αυτά, η χούντα επιστράτευσε αμέσως ογδόντα οκτώ φοιτητές με αποτέλεσμα την αύξηση των κινητοποιήσεων, οι οποίες κατέληξαν στην κατάληψη της Νομικής.

Πριν από αυτό όμως, στις 13 Φεβρουάριου, η γενική απεργία με σύνθημα «η επιστράτευση δεν θα περάσει» και «συμπαράσταση λαέ» κατέληξε στην συγκέντρωση των φοιτητών στις 14 Φεβρουάριου στον χώρο του Πολυτεχνείου, οι οποίοι απαιτούσαν την ανάκληση του φασιστικού διατάγματος 1347 που αφορούσε την επιστράτευση των φοιτητών. Στην διαδήλωση αυτή, όπως αναφέρει η *Πανσπουδαστική*, και ενώ οι φοιτητές διαδήλωναν ειρηνικά και τραγουδούσαν «ποτέ θα κάνει ξαστεριά», η εμφάνιση αστυνομικών και τραμπούκων, όπως τους χαρακτηρίζει το έντυπο, και με την βοήθεια των ΕΚΟΦιτών που υπήρχαν στον περίβολο του πανεπιστημιακού χώρου, οδήγησε σε αιματηρά επεισόδια με τους ΕΚΟΦίτες και τα όργανα της ΕΣΑ να «σπάνε κεφάλια», να ποδοπατούν φοιτητές και φοιτήτριες και να τους κυνηγούν μέχρι τις αίθουσες όπου συνεδρίαζαν οι καθηγητές.

Η *Πανσπουδαστική*, μάλιστα, δεν δίστασε να κατονομάσει τους γνωστούς για αυτήν πρωταγωνιστές των επεισοδίων αυτών. Αυτοί ήταν οι βασανιστές της ασφάλειας Καλύβας, Σμαίλης, Νίκας, οι «χαφιέδες» του Πολυτεχνείου όπως ο Βασιλόπουλος και οι ΕΣΑτζήδες και ΕΚΟΦίτες όπως ο Δρίλαρης, ο Αλεξόπουλος, ο Τσίτσος, ο Στελιουδάκης, ο Κανελλόπουλος, ο Κυριακόπουλος και ο Ξυλινάς. Την ημέρα αυτή, η Σύγκλητος του πανεπιστημίου, η οποία προηγουμένως είχε σταθεί στο πλευρό των φοιτητών, παραιτήθηκε σε ένδειξη διαμαρτυρίας. Η ημέρα αυτή έμεινε γνωστή,

¹⁴⁹ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Πανσπουδαστική, Ανακοίνωση της Αντιδικτατορικής ΕΦΕΕ*, Οκτώβριος 1972, <https://askiarchives.eu/show/55988>

¹⁵⁰ Μητροφάνης Γιώργος, *Το φοιτητικό κίνημα, Ιστορία Νέου Ελληνισμού, Τόμος 9ος*, σ. 149.

¹⁵¹ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Πανσπουδαστική, Πως γίνονται οι..αδιάβλητες εκλογές*, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1972, <https://askiarchives.eu/show/73671>

¹⁵² Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «*Η αντίσταση των νέων εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος*», *Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα*, σ. 171.

σύμφωνα με το έντυπο, ως η «Ματωμένη Τετάρτη», λόγω του μεγέθους της βίας και της φασιστικής αγριότητας.¹⁵³

Μετά την «Ματωμένη Τετάρτη», η κινητοποίηση των φοιτητών στράφηκε στην Νομική στις 16 Φεβρουαρίου, οπότε, σύμφωνα με την *Πανσπουδαστική*, συγκεντρώθηκαν 3.000 φοιτητές από όλες τις σχολές, με τον απλό κόσμο να βγαίνει στα μπαλκόνια και να φωνάζει υπέρ των φοιτητών. Στις 22 και 23 Φεβρουαρίου οι κινητοποιήσεις κορυφώθηκαν, με την 48ωρη κατάληψη της Νομικής Σχολής από 4.000 φοιτητές και την διαδήλωση χιλιάδων πολιτών στο κέντρο της Αθήνας.¹⁵⁴ Μάλιστα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει το έντυπο, οι φοιτητές κατέλαβαν το κτίριο στις 6 το πρωί, κλείνοντας τις πόρτες με σακιά γεμάτα τσιμέντο και με θρανία. Από την πρώτη στιγμή τοποθετήθηκαν φοιτητές – φρουροί, που αλλάζαν βάρδιες και άλλοι φοιτητές σε άλλα πόστα όπως στην φαρμακευτική περίθαλψη, θέλοντας να τονίσει με αυτόν τον τρόπο την αυτοργάνωση που είχαν οι φοιτητές. Σημαντική ήταν και η βοήθεια από τον απλό κόσμο, ο οποίος έδινε στους φοιτητές που βρίσκονταν μέσα φρούτα, τσιγάρα και άλλα αγαθά. Το πρωί της επόμενης ημέρας έγινε η μεγάλη διαδήλωση ενώ η κατάληψη έληξε μετά από διαπραγματεύσεις των φοιτητών με την πρυτανεία του πανεπιστημίου.

Παρόλα αυτά, ένα μήνα αργότερα έγινε νέα κατάληψη στην Νομική στις 20 Μαρτίου αλλά διαλύθηκε μια μέρα αργότερα μετά από την βίαιη εισβολή των αστυνομικών δυνάμεων και τις συλλήψεις φοιτητών.¹⁵⁵ Παρά τις συλλήψεις και τους βασανισμούς φοιτητών, οι φοιτητικές κινητοποιήσεις όχι μόνο δεν μειώθηκαν αλλά αντίθετα εντάθηκαν και σημειώθηκαν διαδηλώσεις τόσο τον Απρίλιο, στην επέτειο της 21ης Απριλίου αλλά και στις 4 Νοεμβρίου¹⁵⁶, όπου το μνημόσυνο του Γεωργίου Παπανδρέου μετατράπηκε σε αντιδικτατορική διαμαρτυρία χιλιάδων ανθρώπων, η οποία κατέληξε σε συγκρούσεις με την αστυνομία και στην σύλληψη δεκαεπτά ατόμων, τα οποία δικάστηκαν την επόμενη μέρα στο αυτόφωρο.¹⁵⁷

Σε αυτό το τεταμένο κλίμα, οι φοιτητές συγκεντρώθηκαν στις 14 Νοεμβρίου στο Πολυτεχνείο και αποφάσισαν την κατάληψη του, η οποία προέκυψε «από τον αυθόρμητο συνδυασμό του φοιτητικού κινήματος με τις διεκδικητικές λαϊκές κινητοποιήσεις».¹⁵⁸ Διαδηλώσεις έγιναν και στην Θεσσαλονίκη, την Πάτρα και τα Ιωάννινα. Οι χιλιάδες πολίτες που συμμετείχαν στην διαδήλωση στο Πολυτεχνείο μετέτρεψαν την κατάληψη σε εξέγερση κατά της χούντας. Η αντίδραση της χούντας ήρθε το βράδυ της 17ης Νοεμβρίου με τα τανκς να καταπατούν την κεντρική πύλη και να εισβάλουν στο πανεπιστήμιο, προκαλώντας θανάτους και τραυματισμούς, ενώ επιβλήθηκε και στρατιωτικός νόμος.¹⁵⁹

¹⁵³ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Πανσπουδαστική, Γενική Απεργία – Η Επιστράτευση δεν θα περάσει*, Φεβρουάριος 1973, <https://askiarchives.eu/show/56000>

¹⁵⁴ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Πανσπουδαστική, 30.000 διαδηλώνουν στην καρδιά της Αθήνας*, Φεβρουάριος 1973, <https://askiarchives.eu/show/56000>

¹⁵⁵ Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Η αντίσταση των νέων εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος», *Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα*, σ. 171.

¹⁵⁶ Μητροφάνης Γιώργος, *Το φοιτητικό κίνημα, Ιστορία Νέου Ελληνισμού, Τόμος 9^{ος}*, σ. 149.

¹⁵⁷ Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Η αντίσταση των νέων εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος», *Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα*, σ. 171-172.

¹⁵⁸ Μητροφάνης Γιώργος, *Το φοιτητικό κίνημα, Ιστορία Νέου Ελληνισμού, Τόμος 9^{ος}*, σ. 150.

¹⁵⁹ Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Η αντίσταση των νέων εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος», *Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα*, σ. 172.

Στην *Πανσπουδαστική*, μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου, στην έκδοση του Ιανουαρίου 1974, συναντάμε την ανακοίνωση της συντονιστικής επιτροπής αγώνα του Πολυτεχνείου, η οποία απαντούσε στις συκοφαντίες, όπως αναφέρει, της Στρατιωτικής Αστυνομίας. Σύμφωνα με αυτή, στόχος της διαδήλωσης δεν ήταν να συγκρουστεί ο φοιτητικός κόσμος με την εξουσία αλλά να προετοιμάσει και να οργανώσει το φοιτητικό κίνημα, ώστε να γίνουν στο προσεχές μέλλον «γενικότερες αναμετρήσεις που θα ευνοούσαν τον λαό».

Επίσης, κατήγγειλε την παρουσία τριακοσίων πενήντα οργανωμένων πρακτόρων της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (ΚΥΠ) από τις 14 Νοεμβρίου. Αυτοί βρίσκονταν στο χώρο του Πολυτεχνείου, σύμφωνα με το σχέδιο του Ρουφογάλη και Καραγιαννόπουλου και προωθούσαν και φωνάζαν «γελοία και αναρχικά» συνθήματα, προκειμένου να διαστρεβλώσουν το νόημα της συγκέντρωσης, όπως «Κάτω το Κράτος», «Κάτω η Χούντα» και «Μάης του 68», τα οποία δεν εξέφραζαν τον φοιτητικό κόσμο. Τα γνήσια συνθήματα του λαού, όπως αναφέρει η ανακοίνωση, ήταν «Ψωμί – Παιδεία – Ελευθερία», «Εξω οι Αμερικάνοι», «Όλοι Ενωμένοι – Λαϊκή Κυριαρχία», ενώ στο τέλος καλούσε όλους τους φοιτητές σε νέους αντιδικτατορικούς αγώνες.¹⁶⁰

Παρόλα αυτά, η καταστολή της εξέγερσης του Πολυτεχνείου ουσιαστικά αποτέλεσε το τέλος του φοιτητικού κινήματος. Τον Φεβρουάριο του 1974 σημειώθηκαν εκτεταμένες συλλήψεις στελεχών του ΚΚΕ, της ΚΝΕ και της Αντι-ΕΦΕΕ στην Αθήνα. Τον επόμενο μήνα και έως το καλοκαίρι του 1974 είχαν συλληφθεί μέλη της Εργατικής Διεθνιστικής Ένωσης (ΕΔΕ), της Σοσιαλιστικής Φοιτητικής Πρωτοπορίας (ΣΦΠ) στον Πειραιά, της Αντιφασιστικής Αντιιμπεριαλιστικής Σπουδαστικής Παράταξης Ελλάδος (ΑΑΣΠΕ), του Επαναστατικού Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΕΚΚΕ) αλλά και μέλη της οργάνωσης «Άρης Βελουχιώτης» στα Ιωάννινα.

Η *Πανσπουδαστική*, όπως ειπώθηκε παραπάνω, ήταν η εφημερίδα που διακινούσε παράνομα η οργάνωση της Αντι-ΕΦΕΕ. Πρόκειται για ένα έντυπο, το οποίο ήταν λίγων σελίδων και συγκεκριμένα τεσσάρων σελίδων ανά έκδοση. Μοναδική εξαίρεση αποτελούσε η έκδοση του Μαρτίου – Απριλίου 1973, η οποία αποτελούσε πανηγυρικό τεύχος με τίτλο «Το χρονικό των φοιτητικών αγώνων» και αποτελούνταν από δεκαέξι σελίδες.

Η οργάνωση κυκλοφορούσε ένα έντυπο κάθε μήνα, ενώ σε μερικές περιπτώσεις εξέδιδε ένα έντυπο που αφορούσε δυο μήνες, όπως για παράδειγμα η έκδοση του Νοεμβρίου – Δεκεμβρίου 1973, του Μαρτίου – Απριλίου 1973 και του Ιανουαρίου – Φεβρουαρίου 1974. Στα περισσότερα έντυπα στο κάτω μέρος της σελίδας υπήρχε ανακοίνωση της Αντι- ΕΦΕΕ με την οποία δήλωνε πως είναι η μόνη αυθεντική φοιτητική εφημερίδα και τόνιζε την ανάγκη οικονομικής ενίσχυσης, προκειμένου να συνεχίσει τον αγώνα της. Το πρώτο έντυπο που συναντάμε είναι του Οκτωβρίου 1972 ενώ το τελευταίο είναι του Ιανουαρίου – Φεβρουαρίου 1974. Είναι η περίοδος κατά την οποία, όπως είδαμε, έγιναν οι εκτεταμένες συλλήψεις μελών της ΚΝΕ και της Αντι-

¹⁶⁰ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Πανσπουδαστική, Ανακοίνωση – Απάντηση της Συντονιστικής Επιτροπής Αγώνα του Πολυτεχνείου, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1974*, <https://askiarchives.eu/show/56020>

ΕΦΕΕ και αποτέλεσαν ουσιαστικά το τέλος του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος.

Το περιεχόμενο της *Πανσπουδαστικής*, όπως είναι λογικό, ήταν έντονα αντιδικτατορικό. Πιο συγκεκριμένα, παραλάμβανε ανακοινώσεις της Αντι-ΕΦΕΕ με τις οποίες γνωστοποιούσε τις θέσεις της για τα τεκταινόμενα, άρθρα που είχαν σκοπό να ανυψώσουν το ηθικό των αναγνωστών – φοιτητών, προκειμένου να συνεχίσουν τον αντιδικτατορικό τους αγώνα αλλά και πλήθος καταγγελιών, όπως είδαμε, οι οποίες αφορούσαν τόσο σπουδαστικά θέματα όσο και συμβάντα που γίνονταν στο ευρύτερο χώρο του πανεπιστήμιου και μη. Επίσης, υπήρχαν άρθρα, τα οποία αφορούσαν Έλληνες φοιτητές του εξωτερικού, οι οποίοι μετέφεραν το κλίμα από εκεί. Όλα τα άρθρα ήταν ανώνυμα, γεγονός που εύλογα μαρτυρεί την μυστικότητα που υπήρχε προκειμένου να μην αποκαλυφθούν και συλληφθούν από τα όργανα της δικτατορίας.

Επίσης, η μορφολογία του εντύπου δεν ήταν πάντα η ίδια σε όλα τα έντυπα. Αρχικά, υπήρχαν οι ανακοινώσεις της Αντι-ΕΦΕΕ ως «πρώτο θέμα» ή άρθρα που αφορούσαν ένα σημαντικό γεγονός. Στην συνέχεια, υπήρχαν άρθρα με το περιεχόμενο που προαναφέρθηκε, ίσου ή μικρότερου μεγέθους ενώ σε κάποια έντυπα τα άρθρα αυτά χωρίζονταν στις εξής στήλες: Σχολές, Ειδήσεις, Εκδηλώσεις και Σύλλογοι.

Τέλος, σε δυο μόνο περιπτώσεις συναντάμε κάποιο σκίτσο ενώ η μοναδική φωτογραφία που συναντάμε στα έντυπα αυτά βρίσκεται στην έκδοση του Ιανουαρίου–Φεβρουαρίου 1974, όπου στο πρωτοσέλιδο υπάρχει η φωτογραφία του Διονυσίου Κομνηνού, ενός από τους δολοφονηθέντες ήρωες του Πολυτεχνείου, ο οποίος ήταν δεκαεπτά ετών.

3.5. Η εικόνα του καθεστώτος μέσα από τον καθεστωτικό Τύπο: Η περίπτωση της Νέας Πολιτείας, του Ελεύθερου Κόσμου και της Εστίας.

Όπως αναφέρθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, μετά το πραξικόπημα της 21 Απριλίου το στρατιωτικό καθεστώς έλαβε σημαντικά μέτρα για τον έλεγχο του Τύπου, όπως η αναστολή του άρθρου 14, το οποίο αφορούσε την ελευθερία της σκέψης και της έκφρασης, όπως επίσης και την ελευθερία του Τύπου. Στο πλαίσιο αυτό κάποιες από τις εφημερίδες διέκοψαν την κυκλοφορία τους, όπως η *Καθημερινή* και η *Μεσημβρινή*, ενώ άλλες συνέχισαν την κυκλοφορία τους υπό την σκιά της λογοκρισίας και της φίμωσης του Τύπου. Ωστόσο, υπήρξαν και περιπτώσεις όπου κάποιες εφημερίδες συντάχθηκαν φανερά ή σιωπηρά με το καθεστώς των συνταγματαρχών και προώθησαν συστηματικά την προπαγάνδα της δικτατορίας.

Μερικές από τις εφημερίδες αυτές ήταν ο *Ελεύθερος Κόσμος*, η *Νέα Πολιτεία* και η *Εστία*, εφημερίδες για τις οποίες θα γίνει λόγος παρακάτω. Εκδότης του *Ελεύθερου Κόσμου* υπήρξε ο Σάββας Κωνσταντόπουλος, ο οποίος ανήκε στο χώρο της δεξιάς. Γεννήθηκε το 1910 και εργάστηκε ως δημοσιογράφος την περίοδο προ του *Ελεύθερου Κόσμου*. Από τα φοιτητικά του χρόνια στην Νομική υπήρξε ενεργός στην πολιτική, κινούμενος στο χώρο της αριστεράς, ενώ στην συνέχεια άλλαξε στρατόπεδο προσχωρώντας στο χώρο της δεξιάς. Εργάστηκε ως αρχισυντάκτης στις εφημερίδες *Νέος Κόσμος*, *Εθνική Φλόγα*, *Ασύρματος*, *Εθνική*, *Ελληνικό Αίμα* και *Ακρόπολις*. Ακόμα, από το 1952 έως το 1966 υπήρξε διευθυντής της *Απογευματινής* ενώ το 1966 ίδρυσε την εφημερίδα του, τον *Ελεύθερο Κόσμο*. Ο *Ελεύθερος Κόσμος* προετοίμασε ιδεολογικά την εγκαθίδρυση της δικτατορίας, ενώ κατά την διάρκεια της υποστήριξε το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου, γεγονός που τον χαρακτήρισε αρνητικά στην περίοδο της Μεταπολίτευσης. Μετά την πτώση της δικτατορίας ο Σάββας Κωνσταντόπουλος έζησε στο εξωτερικό και απεβίωσε το 1981 στην Σουηδία.¹⁶¹

Από την άλλη πλευρά, η διεύθυνση της εφημερίδας *Εστία* ανήκε στην οικογένεια Κύρου. Πρόκειται για μια μακρόβια εφημερίδα της δεξιάς, η οποία επί δικτατορίας υποστήριξε το καθεστώς. Επί δικτατορίας διευθυντής του εντύπου υπήρξε ο Κύρος Α. Κύρου, ο οποίος είχε αναλάβει την διεύθυνση από το 1950 έως το θάνατο του το 1970. Ακόμα, ο Κύρος Κύρου ήταν από τα ιδρυτικά μέλη της Ένωσης Ιδιοκτητών Ημερήσιων Εφημερίδων Αθηνών(ΕΙΗΕΑ) το 1951. Μετά το θάνατο του το 1971 την διεύθυνση της *Εστίας* ανέλαβε ο γιός του Άδωνις Κύρου.¹⁶²

Τέλος, η εφημερίδα της *Νέας Πολιτείας* κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1968. Εκδόθηκε από ανθρώπους που ήταν κοντά στο καθεστώς, με έκδοτη το Χαρ. Α Μίχο και διευθυντή συντάξεως τον Κώστα Καλογέρη. Περαιτέρω πληροφορίες για τους παραπάνω δεν υπάρχουν, ωστόσο η εφημερίδα αυτή ήταν έντονα φιλοκαθεστωτική και πρόβαλε συστηματικά την προπαγάνδα του καθεστώτος. Η κυκλοφορία του εντύπου ήταν χαμηλή με αποτέλεσμα να αποχωρήσει από την καθεστωτική της γραμμή και να αναστείλει την λειτουργία της το 1972. Έτσι, παρουσιάζει ενδιαφέρον το πως οι εφημερίδες αυτές απέδωσαν τα γεγονότα της επικαιρότητας σε αντιδιαστολή με τον παράνομο αντιδικτατορικό Τύπο, ο οποίος προσπαθούσε αφενός να ενημερώσει τον

¹⁶¹Kathimerini.gr, *Μια ξεχασμένη φωνή της Δεξιάς*, Γιάννης Κολοβός, 16/11/2003, <https://www.kathimerini.gr/culture/167931/mia-xechasmeni-foni-tis-dexias/>

¹⁶²Polignosi.com, *Κύρος Κύρου*, <https://www.polignosi.com/cgi-bin/hweb?-A=44839&-V=limmata>

λαό για τα τεκταινόμενα της Χούντας αλλά και αφετέρου να ενεργοποιήσει το λαό προκειμένου να αντισταθεί προς το στρατιωτικό καθεστώς.

Τις πρώτες πρωινές ώρες της 21^{ης} Απριλίου η Ελλάδα της δημοκρατίας έγινε η Ελλάδα της δικτατορίας. Η κυβέρνηση του Παναγιώτη Κανελλοπούλου ανατράπηκε και σχηματίστηκε κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, Κωνσταντίνο Κόλλια. Ωστόσο, την εξουσία ασκούσαν ουσιαστικά οι αξιωματικοί του στρατού με επικεφαλής τον Γεώργιο Παπαδόπουλο, τον Νικόλαο Μακαρέζο και τον Στυλιανό Παττακό. Το γεγονός κάλυψε ειδησεογραφικά και αρθρογραφικά ο *Ελεύθερος Κόσμος* ως εξής. Η εφημερίδα του *Ελεύθερου Κόσμου* κυκλοφορούσε στις 23 Απριλίου με τίτλο: «Ο Στρατός ανέλαβε την εξουσία». Το κύριο άρθρο του εντύπου είχε τίτλο: «Η μοιραία πορεία» στο οποίο, όπως ανέφερε ο Σάββας Κωνσταντόπουλος: «Αι περιστάσεις υποχρέωσαν τον Στρατό να αναλάβει πολιτική πρωτοβουλία. Ακόμα σημείωνε πως «Ο Στρατός φορέυς υγιούς πατριωτικού πνεύματος» παρακολούθησε «με προσοχή αλλά και με συνεχώς αυξανόμενη ανησυχία την επιδείνωση των πραγμάτων» και «υποχρεώθη να επέμβη» και κατέληγε στο ότι «η πράξις του προκάλεσε γενικήν ανακούφισιν».¹⁶³ Τις επόμενες ημέρες οι εφημερίδες μετέφεραν τις επίσημες ανακοινώσεις και κυβερνητικές δηλώσεις, όπως στο έντυπο της *Εστίας* στις 25 Απριλίου όπου υπήρχαν άρθρα με τίτλο: «Προκήρυξις του Αρχηγού ΓΕΣ. Τι απαγορεύεται» αλλά και «Τα πρώτα μέτρα της νέας κυβέρνησης υπέρ των αγροτών».¹⁶⁴

Λίγους μήνες αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1967, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος είχε ετοιμάσει το λεγόμενο «αντικίνημα». Σύμφωνα με το σχέδιο των ανακτόρων, ο βασιλιάς θα ανακοίνωνε την απόλυση της κυβέρνησης και θα μετέβαινε στην βόρεια Ελλάδα μαζί με την βασίλισσα και τον πρωθυπουργό. Στρατηγοί πιστοί στο παλάτι θα εξασφάλιζαν την υποστήριξη των στρατιωτικών δυνάμεων της περιοχής με σκοπό να αποφευχθεί η αιματοχυσία. Όμως, το κίνημα, το οποίο είχε οριστεί για τις 13 Δεκεμβρίου 1967, έγινε αντιληπτό από το στρατιωτικό καθεστώς και απέτυχε παταγωδώς.¹⁶⁵ Ο βασιλιάς εγκατέλειψε την Ελλάδα και μετέβη με την οικογένεια του στην Ρώμη. Στην Ελλάδα, ως αντιβασιλέας ορίστηκε ο Γεώργιος Ζωιτάκης, ως πρωθυπουργός και Υπουργός Άμυνας ο Γεώργιος Παπαδόπουλος και ως αντιπρόεδρος και Υπουργός Εσωτερικών ο Στυλιανός Παττακός.

Ο *Ελεύθερος Κόσμος* κυκλοφόρησε στις 13/12/67 με τίτλο: «Όχι διχασμός, προς Θεού» και κάλυπτε το θέμα του κινδύνου της διάσπασης των εθνικόφρονών ενώ την επόμενη μέρα ο τίτλος του εντύπου ήταν ο εξής: «Κατεπνίγη εν τη γενέσει της αντεθνική συνωμοσία, ο Ελληνικός λαός συμπαρίσταται» ενώ σε άλλο σημείο σημείωνε: «Η ενότητα του έθνους διεσώθη». Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και η εφημερίδα της *Εστίας* η οποία ανέφερε στο έντυπο της στις 13/12/67: «Πως εξελίχθηκαν τα γεγονότα από της εκδηλώσεως της ανταρσίας» και κατέληγε στην δήλωση του Γ.

¹⁶³ Στράτος Κωνσταντίνος, *Αντίθεση και Διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-1974*, σ. 32-34.

¹⁶⁴ Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, *Εστία, Τα πρώτα μέτρα της νέας κυβερνήσεως υπέρ των αγροτών*, 25/4/1967.

¹⁶⁵ Σκοτεινή Επταετία 1967-1974: η δικτατορία των συνταγματαρχών, έντυπο της ομώνυμης έκθεσης του ιδρύματος της Βουλής, 2016, σ. 24.

Παπαδοπούλου, ο οποίος τόνιζε πως «ο μεγάλος θεός της Ελλάδος και η αποφασιστικότητα της Επανάστασεως εξησφάλισαν δια μίαν, εισέτι, φορά την γαλήνην εις την χώραν». Στις 14/12/67 η *Εστία* κυκλοφορούσε με τίτλο: «Αι λεπτομέρειαι της συντριβής του αντεθνικού κινήματος».¹⁶⁶ Το ενδιαφέρον στη μελέτη των ημερών εκείνων έγκειται στο γεγονός πως τα άρθρα του *Ελεύθερου Κόσμου* που αναφέρονται στο αντικίνημα του Κωνσταντίνου είναι ανυπόγραφα, γεγονός που ίσως οφείλεται στην παραδοσιακά φιλικά προσκείμενη γραμμή της εφημερίδας στα ανάκτορα και τον Κωνσταντίνο. Ακόμα, η παρουσία υπογεγραμμένου άρθρου στις 16 Δεκεμβρίου από το Σάββα Κωνσταντόπουλο με τίτλο: «Προς μίαν καλύτεραν αύριον», στην οποία σημείωσε: «Τρέφουμε απόλυτο εμπιστοσύνη προς το πρόσωπό του νέου πρωθυπουργού και περιμένουμε πολλά από το Γ. Παπαδόπουλο» μαρτυρούσε αφενός την υποστήριξη της στο καθεστώς αλλά και αφετέρου την επιφύλαξη της τις προηγούμενες ημέρες μπροστά στις απρόβλεπτες αλλά και πιθανές εξελίξεις.¹⁶⁷

Το 1968, δεσπόζον θέμα στην επικαιρότητα ήταν το δημοψήφισμα για το επικείμενο Σύνταγμα του 1968. Σε αυτό, το καθεστώς των συνταγματαρχών καλούσε τον λαό να εκφραστεί «ελεύθερα» σε μια προσπάθεια του να συμφιλιώσει την εικόνα του με την κοινή γνώμη. Το δημοψήφισμα πραγματοποιήθηκε στις 29 Σεπτεμβρίου και υπερψηφίστηκε με μεγάλη πλειοψηφία.¹⁶⁸ Την ημέρα εκείνη το πρώτο κύριο άρθρο της *Νέας Πολιτείας*, η οποία είχε μόλις συνταχθεί, έγραφε: «Ο τρίτος μεγάλος σταθμός της Επανάστασεως» στο οποίο σημείωσε: «Με το δημοψήφισμα δίνεται η ιστορική και μοναδική ευκαιρία να αποκατασταθεί η ενότης».¹⁶⁹ Στις 30 Σεπτεμβρίου οι πρώτες σελίδες της *Νέας Πολιτείας* σχολίαζαν τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος ως εξής: «ΝΑΙ 95%. Ο λαός είπε όχι στο παρελθόν». Παρομοίως, η *Εστία* σχολίαζε για το δημοψήφισμα τα εξής: «Με συντριπτική πλειοψηφία 93,4% εψήφισεν ο λαός εις το δημοψήφισμα». Στην συνέχεια μετέφερε το διάγγελμα του πρωθυπουργού ενώ ακολουθούσαν άρθρα με τίτλο «Επεκράτησεν υποδειγματική τάξις» και «Δεδηλωμένη η εμπιστοσύνη του λαού». Έτσι, οι εφημερίδες αυτές περιλάμβαναν αφενός θετικά σχόλια για το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος αλλά και αφετέρου προσπαθούσαν να παρουσιάσουν το γεγονός ως την ελεύθερη επιλογή του λαού.¹⁷⁰

Σχεδόν ένα μήνα αργότερα, την 1^η Νοεμβρίου έφυγε από την ζωή ο πρώην πρωθυπουργός και βουλευτής του Κέντρου, Γεώργιος Παπανδρέου. Η κηδεία του έγινε στις 3 Νοεμβρίου και αποτέλεσε ουσιαστικά την πρώτη μεγάλη αντιδικτατορική διαδήλωση, στην οποία ακούστηκαν συνθήματα όπως «Ελευθερία», «Ελεύθερες Εκλογές», «Είσαι ο πρωθυπουργός και αυτό το δημοψήφισμα μας» και πολλά άλλα. Τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων τις τελευταίες μέρες του Οκτωβρίου παρουσίαζαν την όλο και επιδεινωμένη υγεία του Γεωργίου Παπανδρέου ενώ την 1^η Νοεμβρίου έκαναν γνωστό τον θάνατό του.¹⁷¹ Οι τίτλοι των εφημερίδων της *Νέας Πολιτείας* και

¹⁶⁶Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, *Εστία*, Πως εξελίχθησαν τα γεγονότα από της εκδηλώσεως της ανταρσίας, 13/12/1967, *Εστία*, Αι λεπτομέρειαι της συντριβής του αντεθνικού κινήματος, 14/12/1967.

¹⁶⁷Στράτος Κωνσταντίνος, *Αντίθεση και Διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-1974*, σ. 35-39.

¹⁶⁸Καλτσώνης Δημήτρης, *Ελληνική συνταγματική ιστορία. Τόμος II: 1941-2001*, σ. 125-128.

¹⁶⁹Στράτος Κωνσταντίνος, *Αντίθεση και Διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-1974*, σ. 41.

¹⁷⁰Στο ίδιο, σ. 40-47.

¹⁷¹Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, *Νέα Πολιτεία*, Επεδεινώθη χθες αιφνιδίως η υγεία του κ. Γ. Παπανδρέου, 30/10/68, *Αύριον η κηδεία του Γ. Παπανδρέου*, *Νέα Πολιτεία*, 2/11/1968.

του *Ελεύθερου Κόσμου* ήταν «Πέθανε» και «Απεβίωσε ο Γεώργιος Παπανδρέου» ενώ ακόμα παρουσίαζαν και μια σύντομη βιογραφία του. Στις 2 Νοεμβρίου το κύριο άρθρο του *Ελεύθερου Κόσμου* είχε τον τίτλο: «Γεώργιος Παπανδρέου» με υπογραφή του Σάββα Κωνσταντόπουλου, στο οποίο σχολίαζε τα εξής: «Με το θάνατο του Γεωργίου Παπανδρέου εξέλιπε και ο τελευταίος από τους ενεργούς αντιπροσώπους του πολιτικού κόσμου» ενώ κατέληγε με τις φράσεις: «Η Ελλάς βρίσκεται στο κατώφλι νέας πολιτικής ζωής. Οι παλαιότεροι έφυγαν».¹⁷²

Από την άλλη πλευρά, η *Νέα Πολιτεία* είχε ως τίτλο τη λέξη «Παράδειγμα», ενώ έδινε ιδιαίτερη σημασία στην απόφαση της κυβέρνησης να γίνει η κηδεία δημοσία δαπάνη. Όπως σχολίαζε, κάτι τέτοιο «προσδίδει...τόνο ευγένειας εις τους πολιτικούς αγώνες» ενώ εξέφραζε «απόλυτον ικανοποίησιν δια την απόφασιν της κυβερνήσεως να τιμήση τον Γεώργιο Παπανδρέου. Την επομένη της κηδείας οι εφημερίδες παρουσίαζαν την είδηση της κηδείας αλλά και την δήλωση του γενικού διευθυντή Τύπου και Πληροφοριών, σύμφωνα με την οποία «η απόπειρα μετατροπής της κηδείας εις πολιτικήν επίδειξιν κατά της κυβερνήσεως απέτυχε παταγωδώς». Ο *Ελεύθερος Κόσμος* κυκλοφόρησε στις 5 Νοεμβρίου με τίτλο «Συμπεράσματα από την κηδεία» τονίζοντας πως η στάση της κυβέρνησης «υπήρξε άψογος, ίσως περισσότερο του δέοντος». Μάλιστα, σχολίαζε πως «δεν επεδείχθη όμως και από της άλλης πλευράς ο αυτός σεβασμός προς τον θρησκευτικό χαρακτήρα της τελετής» και τελείωνε λέγοντας πως «έγινε απόπειρα κομματικής εκμεταλλεύσεως της νεκρώσιμου ακολουθίας». Παρά το γεγονός της κάλυψης των γεγονότων της επικαιρότητας, δεν έλειψε και η έμμεση κριτική προς το πρόσωπο του Γεωργίου Παπανδρέου από τον *Ελεύθερο Κόσμο*. Χαρακτηριστικά, στις 2 Νοεμβρίου ο *Ελεύθερος Κόσμος* σχολίαζε: «Η λεξιμαγεία τον χαρακτήριζε. Ήτο η δύναμις και το μέγα μειονέκτημα του...Δεν είχε σταθερότητα προσανατολισμού...Ένας ρήτωρ μπορεί να είναι μέτριος πολιτικός...Τον κατείχε η δίψα της εξουσίας». Έτσι, ο καθεστωτικός τύπος παρά το «σεβασμό» προς το πρόσωπο του Γεωργίου Παπανδρέου, κατέληξε να σχολιάζει αρνητικά τόσο την πολιτική κατάσταση προς του πραξικοπήματος όσο και την διαδήλωση κατά την διάρκεια της κηδείας του στις 3 Νοεμβρίου.¹⁷³

Η άσκηση της εξουσίας από τους συνταγματάρχες και η στέρηση των ελευθεριών και των δικαιωμάτων είχε κάνει αίσθηση στο Συμβούλιο της Ευρώπης με αποτέλεσμα τον Ιανουάριο του 1969 να ζητήσει την παραίτηση της Ελλάδος από μέλος του Συμβουλίου. Το στρατιωτικό καθεστώς στην προσπάθεια του να αποτρέψει την αποπομπή της χώρας, παρουσίασε ένα χρονοδιάγραμμα για την αποκατάσταση της συνταγματικής διακυβέρνησης, το οποίο υπέβαλε στο Συμβούλιο της Ευρώπης τον Αύγουστο του 1969. Μερικά από τα σημεία του χρονοδιαγράμματος προέβλεπαν την αποκατάσταση της Ελευθερίας του Τύπου, το τέλος της κατάστασης πολιορκίας, τη σύγκληση εκλεγμένου κοινοβουλίου και τη βαθμιαία έκδοση των «συντακτικών διαταγμάτων» του Συντάγματος του 1968. Το πρώτο «μέτρο φιλελευθεροποίησης» λήφθηκε τον Οκτώβριο του 1969 με την κατάργηση της προληπτικής λογοκρισίας. Ωστόσο, την ίδια περίοδο δημοσιεύτηκε ο νέος νόμος περί Τύπου, ο οποίος περιλάμβανε περιορισμούς, όπως αυτούς που επέβαλαν προηγουμένως οι λογοκριτές.

¹⁷²Στράτος Κωνσταντίνος, *Αντίθεση και Διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-1974*, σ. 47-48.

¹⁷³Στο ίδιο, σ. 49-51.

Μάλιστα, σύμφωνα με τον νέο νόμο οι εφημερίδες έπρεπε να αυτο λογοκρίνονται ενώ οι ποινές κάθε παράβασης ήταν σκληρές. Έτσι, παρά τις «προσπάθειες φιλελευθεροποίησης» του καθεστώτος, μια αναφορά της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων που διέρρευσε στον διεθνή τύπο τον Νοέμβριο του 1969, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην αποπομπή της χώρας εξαιτίας της καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η ψηφοφορία επρόκειτο να πραγματοποιηθεί στις 12 Δεκεμβρίου, στην οποία θα επιβεβαιωνόταν η αποπομπή της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Ωστόσο, το καθεστώς «πρόλαβε» την αποπομπή του και με ανακοίνωση του υπουργού Εξωτερικών δήλωσε ότι η χώρα «αποχωρεί μονίμως του Συμβουλίου».¹⁷⁴

Το θέμα του Συμβουλίου της Ευρώπης καλύφθηκε εκτενώς στον ημερήσιο Τύπο. Στις 6 Δεκεμβρίου ο *Ελεύθερος Κόσμος* έγραφε: «Η Ελλάς κατήγορος εις το Συμβούλιο της Ευρώπης» ενώ η *Νέα Πολιτεία* σημειώνει: «Παράνομαι αι ενέργειαι του Συμβουλίου της Ευρώπης», σχολιάζοντας μάλιστα την κυβέρνηση της Βρετανίας, η οποία είχε ασκήσει κριτική μέσω του πρωθυπουργού Χάρολντ Ουίλσον, λέγοντας πως η Βρετανία ήταν «εχθρός της επανάστασεως εις το εξωτερικόν μαζί με τους εναπομένοντας εις τη χώραν μας ελάχιστους νοσταλγούς της προεπαναστατικής ψευδοδημοκρατίας». Στις 7 Δεκεμβρίου η *Νέα Πολιτεία* κυκλοφορούσε με πρωτοσέλιδο: «Αγγλικάί ωμότητες εις βάρος του Κυπριακού λαού» και με μικρότερα γράμματα κάτω από το τίτλο σημείωνε: «Αυτοί που δήθεν κόπτονται για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων». Έτσι, παρά το γεγονός ότι ο τίτλος δεν αφορούσε άμεσα το Συμβούλιο της Ευρώπης, έμμεσα ασκούσε κριτική στην Βρετανία για την στάση της σε αυτό. Σε ένα δεύτερο όμως άρθρο που πλαισίωνε το πρώτο η *Νέα Πολιτεία* σχολίαζε: «Από την μάχη που θα δοθεί την εβδομάδα αυτή...δεν κινδυνεύει η Ελλάς...ο θεσμός του Συμβουλίου της Ευρώπης κινδυνεύει» και κατέληγε ως εξής: «Οποιαδήποτε και αν είναι η απόφασις, η οποία θα ληφθεί τελικώς, η ηθική νίκη θα ανήκει εις την Ελλάδα...διότι η Ελλάς είναι ιδέα...και αι ιδέαι δεν καταλύονται από νάνους του αναστήματος του κ. Βαν ντερ Στουλ και των ομοίων του».¹⁷⁵ Στο ίδιο μοτίβο συνέχιζε και στις 11 Δεκεμβρίου όπου έγραφε: «Αποτυγχάνουν οι εχθροί της Ελλάδος εις το Συμβούλιο της Ευρώπης. Ούτε απλή πλειοψηφία δεν επιτυγχάνεται κατά της χώρας μας», ενώ σε άλλο σημείο σχολίαζε: «Η Ελλάς δεν θα εδίσταζε να αποχωρήση...καταγγέλουσα την πλήρη εκτροπήν του Οργανισμού» και πως «Τας εκλογάς που ζητάτε θα ηδύνατο ανά πάσαν στιγμήν να τας διενεργήση η Επανάστασις και να τας κερδίση θριαμβευτικώς».

Στις 10 Δεκεμβρίου, ο *Ελεύθερος Κόσμος* έγραφε: «Απώλεσαν νέο έδαφος οι αντίπαλοι της Ελλάδος» ενώ έθετε και ως ενδεχόμενο την αποχώρηση της Ελλάδας λέγοντας: «Κατά την συζήτηση επί του διαδικαστικού διαπιστώθη κακή διάθεσις και κακή πίστις εκ μέρους της πλειοψηφίας των μελών». Στις 11 Δεκεμβρίου έγραφε: «Αποτυγχάνει το σχέδιο των Σκανδιναβικών χωρών. Δεν συγκεντρώνει ούτε απλήν πλειοψηφίαν πλέον εις το Συμβούλιο της Ευρώπης».¹⁷⁶ Στις 12 Δεκεμβρίου η *Νέα Πολιτεία* έγραφε: «Ανυποχώρητος η Ελλάς αποδύεται σήμερον εις την μάχην με την πεποίθησιν ότι δεν είναι κατηγορούμενη αλλά κατήγορος» ενώ συνέχιζε λέγοντας πως «ουδεμία πρότασις, θίγουσα την εθνικήν μας αξιοπρέπειαν, πρόκειται να γίνει δεκτή» και «εάν ληφθί

¹⁷⁴ Λαμπρινός Φώτος, *Χούντα είναι θα περάσει*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2013, σ.155-160.

¹⁷⁵ Στράτος Κωνσταντίνος, *Αντίθεση και Διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-1974*, σ. 51-55.

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 55-56.

παρόμοια απόφασις, η Ελλάς θα αποχωρήσει του Συμβουλίου».¹⁷⁷ Τόσο η *Νέα Πολιτεία* όσο και ο *Ελεύθερος Κόσμος* δημοσίευαν πληροφορίες για το παρελθόν πολλών πολιτικών των χωρών που τασσόταν υπέρ της αποχώρησης της Ελλάδας, όπως της Ολλανδίας, της Σουηδίας, της Δανίας και της Νορβηγίας, σύμφωνα με τις οποίες πολλοί πολιτικοί είχαν συνεργαστεί με τις δυνάμεις κατοχής κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Στις 13 Δεκεμβρίου η *Νέα Πολιτεία* κυκλοφορούσε με τον τίτλο: «Το ΟΧΙ της νέας Ελλάδος» και σημείωνε ότι «η Ελλάς δεν ηδύνατο να ανεχθή την υποκριτικώς συμβιβαστικήν...και ασυμβίβαστον προς την εθνικήν αξιοπρέπεια της» πρόταση του Συμβουλίου.¹⁷⁸ Από την άλλη πλευρά, ο *Ελεύθερος Κόσμος* τόνιζε πως τα γεγονότα αυτά «δεν αποτέλεσαν αιφνιδιασμό...η Ελλάς εγκατέλειψε το Συμβούλιο δια λόγους ουσίας...ουδεμίαν πρόκειται να έχη επίδρασιν επί των εσωτερικών μας πραγμάτων». Παρά το γεγονός πως η προληπτική λογοκρισία είχε λήξει από τον Οκτώβριο του 1969 και οι εφημερίδες μπορούσαν να εκφράσουν «καλοπίστως» την κριτική τους, τόσο η *Νέα Πολιτεία* όσο και ο *Ελεύθερος Κόσμος* παρέμειναν φιλικά προσκείμενα φύλλα, υποστηρίζοντας την θέση του στρατιωτικού καθεστώτος.¹⁷⁹

Ένα άλλο σημαντικό γεγονός στο πλαίσιο των διεθνών σχέσεων της Χούντας αφορούσε τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις κατά το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1971. Κατά την περίοδο αυτή οι σχέσεις των δύο χωρών πέρασαν μια κρίση λόγω των δυσκολιών που αντιμετώπισε η αμερικανική κυβέρνηση στην προσπάθεια της να εξασφαλίσει την συναίνεση του Κογκρέσου για συνέχιση της βοήθειας των ΗΠΑ προς την Ελλάδα. Μάλιστα, τον Οκτώβριο του 1971, λίγο πριν την επίσκεψη του Σπύρου Άγκνιου στην Ελλάδα, ο πρέσβης των ΗΠΑ στην Ελλάδα συναντήθηκε στην Ρώμη με τον Κωνσταντίνο και σε άλλες πόλεις της Ευρώπης με πολιτικούς όπως ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Στις 16 Οκτωβρίου ο ελληνοαμερικανικός Σπύρος Άγκνιου επισκέφτηκε την Ελλάδα για μια εβδομάδα, συμβάλλοντας στην βελτίωση των σχέσεων των δυο χωρών.¹⁸⁰

Η κάλυψη του γεγονότος είχε ξεκινήσει από τις 10 Οκτωβρίου με τον *Ελεύθερο Κόσμο* να γράφει πως ο αντιπρόεδρος των ΗΠΑ «θα ενημερωθεί επί των στόχων της Επανάστασεως», ενώ αναφορά στο γεγονός έκανε και η *Νέα Πολιτεία* με τίτλο: «Η επίσκεψη του κ. Άγκνιου». Στις 15 Οκτωβρίου ο *Ελεύθερος Κόσμος* δημοσίευσε μια δήλωση τέως βουλευτών, η οποία ήταν αντίθετη στην ανακοίνωση των 183, οι οποίοι εξέφραζαν την δυσαρέσκεια τους για την επίσκεψη. Από την άλλη πλευρά, η *Νέα Πολιτεία* έγραφε: «Ενθουσιώδη υποδοχή ετοιμάζει ο αθηναϊκός λαός εις τον κ. Άγκνιου». Την ημέρα της επισκέψεως ο *Ελεύθερος Κόσμος* παρουσίαζε σε μια φωτογραφία τον αντιπρόεδρο των ΗΠΑ, στην λεζάντα της οποίας έγραφε: «Υποδεχόμεθα με αγάπην και χαράν εις Αθήνας τον Αντιπρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών» ενώ το κύριο άρθρο τον είχε τίτλο: «Ο ρόλος της Αμερικής εις τον κόσμον

¹⁷⁷Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, *Νέα Πολιτεία*, *Ανυποχώρητος η Ελλάς αποδύεται σήμερον εις την μάχην*, 12/12/1969.

¹⁷⁸Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, *Νέα Πολιτεία*, *Η Ελλάς απεχώρησε μονίμως του Συμβουλίου της Ευρώπης*, 13/12/1969.

¹⁷⁹Στράτος Κωνσταντίνος, *Αντίθεση και Διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-1974*, σ. 56-59.

¹⁸⁰Στο ίδιο, σ. 60.

και την Ελλάδα». Η *Νέα Πολιτεία* κυκλοφορούσε με τίτλο: «Η Ελλάς υποδέχεται τον κορυφαίο των ομογενών» και η φωτογραφία του είχε λεζάντα με τίτλο: «Σπύρος Άγκνιου Αναγνωστόπουλος, επίσημος επισκέπτης και ευλαβής προσκυνητής». Στο άρθρο της έγραφε πως με «βαθείαν χαράν και συγκίνησην θα υποδεχθή σήμερον σύσσωμος ο αθηναϊκός λαός τον Αντιπρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών», «Ο κ. Άγκνιου εστάθη σθεναρώς αντιμέτωπος εκείνων που επεζήτησαν να χρησιμοποιήσουν την στρατιωτικήν βοήθειαν ως μέσο εκβιασμού κατά της Ελλάδος» και τελείωνε λέγοντας πως η επίσκεψη αποτελεί «ευκαιρία να διαπιστώση τας συνθήκας προόδου, ευημερίας και δημιουργικότητας, υπό τας οποίας εργάζεται και ζη ο ελληνικός λαός» και «θα βεβαιωθή, εξ αμέσου αντιλήψεως πλέον, πόσο κωμικά και πανάθλια ψευδή είναι οι ισχυρισμοί των εχθρών την Ελλάδος περί δήθεν «αυταρχικού» καθεστώτος «καταπιέζοντας τον λαόν».¹⁸¹

Την επόμενη μέρα ο τίτλος της *Νέας Πολιτείας* ήταν: «Θριαμβευτική υποδοχή εις τον Σπύρο Άγκνιου με επισημότητα και πρωτοφανή λαϊκήν συμμετοχήν» ενώ ο *Ελεύθερος Κόσμος* έγραφε στις 19 Οκτωβρίου: «Εγκάρδιαι αι συνομιλίας». Στις 20 Οκτωβρίου τόσο ο *Ελεύθερος Κόσμος* όσο και η *Νέα Πολιτεία* βασίστηκαν σε μια δήλωση του Σπύρου Άγκνιου στην οποία έλεγε: «Αναγνωρίζω και εκτιμώ τα επιτεύγματα της Ελληνική κυβέρνησης». Στο τέλος της επίσκεψης, αφιέρωσαν στιγμιότυπα από την αναχώρηση του Άγκνιου μεταφέροντας τη δήλωση του, σύμφωνα με την οποία «ανανεώθη ο σεβασμός» προς την ελληνική κυβέρνηση. Και στο γεγονός της επίσκεψης του Άγκνιου στην Ελλάδα, τόσο ο *Ελεύθερος Κόσμος* όσο και η *Νέα Πολιτεία* παρέμειναν φιλικά προσκείμενες προς το καθεστώς, μεταφέροντας έτσι τα γεγονότα υπό την σκοπιά του καθεστώτος.¹⁸²

Ωστόσο, οι ρωγμές του καθεστώτος είχαν γίνει αισθητές ήδη από το 1972, με την άνοδο του αντιδικτατορικού κινήματος και κορυφώθηκαν το 1973 με πληθώρα διαδηλώσεων αλλά και αντιστασιακές δράσεις εντός των ενόπλων δυνάμεων. Κορυφαία αντιδικτατορική δράση εντός των ενόπλων δυνάμεων ήταν το Κίνημα στο Ναυτικό, τον Μάιο του 1973. Το κίνημα θα πραγματοποιούταν κατά την διάρκεια μιας άσκησης του ΝΑΤΟ και θα περιλάμβανε την κατάληψη της Σύρου και τον ναυτικό αποκλεισμό του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης. Όμως το σχέδιο, το οποίο θα γινόταν σε συνεργασία με εκπροσώπους του πολιτικού κόσμου έγινε αντιληπτό από το στρατιωτικό καθεστώς και έτσι το κίνημα της 23^{ης} Μαΐου απέτυχε. Μετά την είδηση της αποτυχίας του κινήματος, το αντιτορπλικό «Βέλος» με κυβερνήτη τον Νικόλαο Παππά κατέφυγε στην Ιταλία και το πλήρωμα ζήτησε πολιτικό άσυλο. Τα γεγονότα του Μαΐου δημιούργησαν σημαντικές εξελίξεις καθώς λίγες μέρες αργότερα το Υπουργικό Συμβούλιο ανακοίνωσε την εγκαθίδρυση της Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, την διεξαγωγή δημοψηφίσματος για νέο Σύνταγμα αλλά και προκήρυξη εκλογών έως το τέλος του 1974.¹⁸³

Όπως είναι λογικό, πρώτη είδηση στις 25 Μαΐου ήταν η απόπειρα του κινήματος. Ο *Ελεύθερος Κόσμος* έγραφε: «Κατέρρευσεν απόπειρα ανταρσίας εις το Ναυτικόν, πριν ακόμα προλάβη να εκδηλωθεί». Παρομοίως η *Εστία* έγραφε στην στήλη «Σημερινά»:

¹⁸¹Στο ίδιο, σ. 61-65.

¹⁸²Στο ίδιο, σ. 65-67.

¹⁸³Διαμαντόπουλος Θανάσης, «Αποτυχημένη πολιτικοποίηση και πτώση», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 37, σ. 78-80.

«Οι υποκινηταί της αποτυχούσης ανταρσίας εις τους κόλπους του Πολεμικού Ναυτικού». Ο *Ελεύθερος Κόσμος* ασκούσε έντονη κριτική τόσο στους συμμετέχοντες στο κίνημα όσο και στον βασιλιά Κωνσταντίνο γράφοντας: «Να ακουστή η φωνή του Βασιλέως» και ότι «το σύνολον των αξιωματικών του Ναυτικού είναι αφοσιωμένον εις το καθήκον του έχοντας πλήρη συναίσθησιν της αποστολής των και δεν είναι διατεθειμένοι να γίνουν παίγνια πολιτικάντηδων ή άλλων παραγόντων του παρελθόντος». Μάλιστα κατέληγε στο ότι «δεν έχει ανάγκην το καθεστώς από την βασιλικήν συμπαράστασιν. Ούτε τη ζητεί ούτε τη χρειάζεται» και ότι «ο Λαός περιμένει να ακούσει τη φωνή του βασιλέως. Εάν σιωπήσῃ, νίπτομεν τας χείρας μας».¹⁸⁴

Στις 26 Μαΐου ο *Ελεύθερος Κόσμος* έγραφε: «Ο Βασιλεύς αρνείται να σχολιάσει» ενώ η *Εστία* είχε άρθρο με τίτλο: «Ο φόβος του Νόμου» σημειώνοντας πως «ο φόβος του Νόμου θα απέτρεπε τους υποψηφίους ταραξίας από της εφαρμογής των σχεδίων και θα τους έσωζε και αυτούς από τας ταλαιπωρίας, η οποία δικαίως τους αναμένουν». Στις 27 Μαΐου ο *Ελεύθερος Κόσμος* συνέχιζε λέγοντας: «Ενίψαμεν τας χείρας μας» αναφερόμενος στο άρθρο της προηγούμενης ημέρας, στο οποίο είχε ζητήσει από τον Κωνσταντίνο να πάρει θέση για το κίνημα, και σχολίαζε πως: «Με δημοψήφισμα θα λυθή το θέμα του Βασιλέως» τονίζοντας την ανάγκη ενός δημοψηφίσματος. Η *Εστία*, από την άλλη, η οποία φαίνεται πως ήταν αντίθετη με το κίνημα έγραψε στις 28 Μαΐου: «Ελάχιστους εκ των 270 μελών του πληρώματος ηδυνήθη να παρασύρη ο στασιαστής κυβερνήτης» ενώ σε άρθρο της με τίτλο «Απάτριδες και αχάριστοι» χρησιμοποιούσε λέξεις όπως «προδότηι», για το πλήρωμα και «ο αρπάσας το αντιτορπιλικόν» για τον Νικόλαο Παππά. Τέλος κατέληγε λέγοντας πως «αν μερικοί ομιλούν περί δικτατορίας τούτο ουδόλως μας ενδιαφέρει...αυτήν την δικτατορία του Νόμου και της Τάξεως απαιτεί ο φιλήσυχος Ελληνικός Λαός».¹⁸⁵

Την επόμενη ημέρα οι εφημερίδες ασχολήθηκαν με τις λεπτομέρειες του κινήματος. Ο *Ελεύθερος Κόσμος* έγραφε: «Αποκαλύφθη το σχέδιο των στασιαστών του Ναυτικού» ενώ ο Σάββας Κωνσταντόπουλος σχολίαζε πως «Όλοι οι Έλληνες θέλουν να εκφραστή η βαθιά αποστροφή των δια τα συμβάντα». Από την άλλη πλευρά, η *Εστία* έγραφε: «Τα σχέδια των κινηματιών» αλλά και «Μόνη η Πατρίς» στο οποίο σχολίαζε πως: «η κατάπτυστος υπόθεσις του αντιτορπιλικού...παρουσιάζει μια ακόμη πτυχήν, ήτις επιβάλλεται να μη αφεθή ασχολίαστος...πρόκειται περί του όρκου τον οποίον δίδουν οι μέλλοντες να υπηρετήσουν...ορκίζονται κατά πρώτον λόγον εις την πατρίδα, εις υπεράσπισιν αυτής δε τάσσουν εαυτούς και όχι του Βασιλέως, η προς τον οποίον πίστις αποτελεί, δευτερεύον ζήτημα». Η κάλυψη των γεγονότων του κινήματος ήταν διαφορετική σε εφημερίδες όπως η *Βραδινή*, η οποία ασκούσε κριτική τόσο προς το καθεστώς όσο και προς το φιλοκαθεστωτικό τύπο. Αντιθέτως, τόσο η *Εστία* όσο και ο *Ελεύθερος Κόσμος* ακολούθησαν την φιλοκαθεστωτική γραμμή ταυτίζοντας την πολιτική τους με αυτή του καθεστώτος.¹⁸⁶

Λίγες μέρες μετά το κίνημα στο Ναυτικό, ο Γεώργιος Παπαδόπουλος ανακοίνωσε την διεξαγωγή δημοψηφίσματος για το νέο Σύνταγμα στις 29 Ιουλίου.¹⁸⁷ Με αυτό θα

¹⁸⁴ Στράτος Κωνσταντίνος, *Αντίθεση και Διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-1974*, σ. 68-70.

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 71-75.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 76-77.

¹⁸⁷ Καλτσώνης Δημήτρης, *Ελληνική συνταγματική ιστορία. Τόμος II: 1941-2001*, σ. 128-130.

εγκαθιδρυόταν και επίσημα η προεδρική κοινοβουλευτική δημοκρατία με πρόεδρο τον Γεώργιο Παπαδόπουλο για οκτώ χρονιά και θα προκηρύσσονταν εκλογές για το 1974. Το δημοψήφισμα υπερψηφίστηκε με ποσοστό 78,4% σε συνθήκες οι οποίες ήταν ανάλογες με αυτές του 1968. Ωστόσο μέχρι την ημέρα του δημοψηφίσματος οι αντιδράσεις ήταν πολλές. Από την μια πλευρά, ο Κωνσταντίνος κατήγγειλε την διαδικασία του δημοψηφίσματος από το Λονδίνο, ενώ αρνητικοί ήταν και οι Κωνσταντίνος Καραμανλής, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Γεώργιος Μαύρος και Ανδρέας Παπανδρέου. Από την άλλη πλευρά, ποικίλες ήταν και οι αντιδράσεις στον Τύπο. Πιο συγκεκριμένα, ο καθεστωτικός τύπος, όπως ο *Ελεύθερος Κόσμος* και η *Εστία*, τάσσονταν υπέρ του ΝΑΙ ενώ άλλες όπως η *Βραδινή* και το *Βήμα* υπέρ του ΟΧΙ.

Η κάλυψη του δημοψηφίσματος είχε ξεκινήσει από τις αρχές Ιουλίου στον Τύπο. Ένα από τα πρώτα θέματα που εμφανίστηκαν στο Τύπο αφορούσαν τις δηλώσεις του Σπύρου Μαρκεζίνη, ο οποίος είχε ανακοινώσει πως θα ψήφιζε ΝΑΙ με επιφυλάξεις. Στις 24 Ιουλίου ο *Ελεύθερος Κόσμος* έγραφε: «Σεβόμεθα την αποψίν του Σπύρου Μαρκεζίνη, αλλά δεν την αποδεχόμεθα...δεν μας πείθει» ενώ συνέχισε λέγοντας πως «η επικυρώσις της καταργήσεως της Βασιλείας, η έγκρισις των βασικών θεσμών του νέου δημοκρατικού συστήματος και η ανακήρυξις του κ. Γεωργίου Παπαδόπουλου ως Προέδρου της Δημοκρατίας, προτού ακόμα η Δημοκρατία αυτή ευρέθη εν πλήρει λειτουργία, αποτελούν τρία στοιχεία οργανικώς συνδεδεμένα μεταξύ των και μη δυνάμενα να διαχωριστούν». Από την άλλη πλευρά, η *Εστία* έγραφε «Ναι μεν, αλλά» δείχνοντας την υποστήριξη της στον Σπύρο Μαρκεζίνη και σχολιάζοντας πως «ακόμα...και οι καλόπιστοι αυτοί ψηφοφόροι αναγκάζονται, μετά την ανάγνωσιν της επιχειρηματολογίας του κ. Μαρκεζίνη, να παραιτηθούν των επιφυλάξεων των και να ομολογήσουν εις εαυτούς ότι προτιμούν να ψηφίσουν ΝΑΙ».¹⁸⁸

Στις 26 Ιουλίου το πρωτοσέλιδο του *Ελεύθερου Κόσμου* περιλάμβανε τρεις βεβαιότητες. Η πρώτη ήταν ότι «εθεωρεί το επαναστατικόν καθεστώς ως προσωρινόν», η δεύτερη ότι «στόχος του ήτο να εγκαθίδρυσιν δημοκρατικού συστήματος» και η τρίτη ότι «θα ήρχιζεν εγκαίρως την μετάβασιν από το έκτατον καθεστώς προς το δημοκρατικό σύστημα». Το άρθρο κατέληγε λέγοντας πως «η Επανάστασις της 1^{ης} Ιουνίου 1973 ετερμάτισε την Επανάστασιν της 21^{ης} Απριλίου 1967. Τώρα μας δίδεται η ευχέρεια να καταργήσωμεν με την ψήφο μας και την Επανάστασιν της 1^{ης} Ιουνίου». Στις 27 Ιουλίου ο *Ελεύθερος Κόσμος* έκανε έκκληση για το ΝΑΙ και σημείωνε πως με το δημοψήφισμα «αρχίζει εις την Ελλάδα μέγας πειραματισμός» γιατί «θα δοκιμασθή εις την πράξιν εάν δυνάμεθα να έχωμεν δημοκρατίαν».¹⁸⁹

Την τελευταία μέρα πριν το δημοψήφισμα, ο *Ελεύθερος Κόσμος* έγραφε: «Το ΝΑΙ θέτει τέρμα εις τας εκτάκτους εξουσίας. Το ΟΧΙ θα επιβραδύνη την διαδικασία μεταβιβάσεως των εξουσιών εις τον λαόν». Παρομοίως η *Εστία* ασκούσε κριτική στους πολιτικούς που τάσσονταν υπέρ του ΟΧΙ. Έτσι, την επομένη του δημοψηφίσματος ο *Ελεύθερος Κόσμος* έκανε γνωστό το αποτέλεσμα γράφοντας: «Εθιράμβευσε το ΝΑΙ» σχολιάζοντας αφενός πως «το αποτέλεσμα του αψόγως διενεργηθέντος δημοψηφίσματος υπερέβη και τας πλέον αισιόδοξους προβλέψεις» και αφετέρου πως «η Ελλάς πορεύεται πλέον δια της λαϊκής θελήσεως προς την πλήρην δημοκρατίαν».

¹⁸⁸ Στράτος Κωνσταντίνος, *Αντίθεση και Διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-1974*, σ. 77-80.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 81-82.

Από την άλλη πλευρά, η *Εστία* κυκλοφορούσε με τίτλο «Αφύπνισις» και συνέχιζε λέγοντας πως το παρελθόν συνεχίζεται «υπό το νέον καθεστώς της Δημοκρατίας ως να μη συνέβη τίποτα άλλο πέραν της ανακηρύξεως της Δημοκρατίας και της δια συντριπτικής πλειοψηφίας, καθαιρέσεως του ανώριμου βασιλίσκου, ο οποίος εθεωρεί τον ελληνικόν λαό...κτῆμα του».

Στις 2 Αυγούστου ο *Ελεύθερος Κόσμος* έγραφε πως «η αναγνώρισις του νέου πολιτεύματος ανοίγει την θύραν της ενεργού πολιτικής ζωής εις όλους» ενώ η *Εστία* ασκούσε κριτική στους πολιτικούς που υποστηρίζουν το ΟΧΙ λέγοντας πως «το ποσοστόν του 78,4% είναι η πλέον εντυπωσιακή έξαρσις αυτοκυριαρχίας της εθνικής σκεπτόμενης Ελλάδος, όπως προχωρήσει εις το μέλλον υπό την διηνεκώς υψωμένην σημαία της Επανάστασεως της 21^{ης} Απριλίου».¹⁹⁰ Τόσο ο *Ελεύθερος Κόσμος* όσο και η *Εστία* παρέμειναν προσκείμενες προς το καθεστώς και τάχθηκαν υπέρ του ΝΑΙ στο δημοψήφισμα του Ιουλίου. Από την μια πλευρά, ο *Ελεύθερος Κόσμος* υποστήριζε τον Γεώργιο Παπαδόπουλου και τον νέο ρόλο του χωρίς επιφυλάξεις, ενώ από την άλλη πλευρά η *Εστία* ασκούσε κριτική στους παλαιούς πολιτικούς και τασσόταν υπέρ του ΝΑΙ, παρακινώντας την κυβέρνηση να προχωρήσει στην ολοκλήρωση της Επανάστασης.

Μέσα στον Αύγουστο εφαρμόστηκαν με προεδρικά διατάγματα μέτρα που αφορούσαν την λήξη του στρατιωτικού νόμου, την κατάργηση των στρατοδικείων και την αμνηστία των «πολιτικών εγκλημάτων» που είχαν διαπραχθεί μετά την 21^η Απριλίου. Ακόμα ξεκίνησαν συνομιλίες με τον Σπύρο Μαρκεζίνη για το ενδεχόμενο σχηματισμού νέας κυβέρνησης. Την 1^η Οκτωβρίου ανακοινώθηκε ο διορισμός του Σπύρου Μαρκεζίνη και η κυβέρνηση ορκίσθηκε λίγες μέρες αργότερα. Ο νέος πρωθυπουργός διαμήνυσε την διεξαγωγή εκλογών στο προσεχές διάστημα ενώ ο Γεώργιος Παπαδόπουλος διατήρησε την αποκλειστική αρμοδιότητα ως πρόεδρος για την άμυνα, τις εξωτερικές σχέσεις και τη δημόσια τάξη.¹⁹¹

Αμέσως μετά την ανακοίνωση του διορισμού του Σπύρου Μαρκεζίνη, στις 2 Οκτωβρίου ο *Ελεύθερος Κόσμος* έγραφε: «Ανετέθη η εντολή. Η ορκωμοσία την Δευτέρα». Από την άλλη πλευρά η *Εστία* παρουσίαζε τον διορισμό του Μαρκεζίνη ως εξής: «Εντολή in extremis» έγραφε, ενώ σχολίαζε πως ήταν «η μόνη λύσις, η οποία απέμεινεν εις την Χώραν» και πως «ο αναλαβών την εντολήν...το μόνον πρόσωπο, το οποίον εγγυάται την επιτυχίαν της λύσεως αυτής». Μάλιστα η *Εστία* σχολίαζε πως «Πολλά δεινά θα είχε αποφύγει η Ελλάς, εάν προσφεύγαμεν ενωρίτερον εις τους ικανούς ανθρώπους και όχι εις τους ανίκανους» ασκώντας κριτική για τα δεινά του πολιτικού παρελθόντος.¹⁹²

Στις 3 Οκτωβρίου ο *Ελεύθερος Κόσμος* έγραφε: «Ενεκρίθη το πρόγραμμα υπό του κ. Γεωργίου Παπαδοπούλου» και σχολίαζε πως «Από της 29^{ης} Ιουλίου 1973 ο δημόσιος βίος εισήλθεν εις νέαν φάσιν» και πως «η μεταβατική αυτή περίοδος τερματίζεται εντός του 1974», ενώ κατέληγε λέγοντας πως «το γεγονός θα έπρεπε να χειροκροτηθή εξ

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 83-89.

¹⁹¹ Διαμαντόπουλος Θανάσης, «Αποτυχημένη πολιτικοποίηση και πτώση», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 37, σ. 81-82.

¹⁹² Στράτος Κωνσταντίνος, *Αντίθεση και Διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-1974*, σ. 89-91.

όλων των πλευρών». Η *Εστία*, από την άλλη πλευρά, μπήκε στο στόχαστρο του *Βήματος* και της *Βραδινής* σχετικά με τις προηγούμενες δημοσιεύσεις της. Έτσι, την επόμενη μέρα η *Εστία* τόνιζε πως: «είναι καταφανής η προσπάθεια ωρισμένων αριστερών εφημερίδων να υποτιμήσουν την σημασία της αναθέσεως της πρωθυπουργίας εις τον Σπύρο Μαρκεζίνη». Μάλιστα έθετε το ερώτημα: «Που είδον λοιπόν την στέρησιν των εξουσιών του Πρωθυπουργού;» και απαντούσε: «Που αλλού παρά εις την κακοπιστίαν των».¹⁹³

Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνταν και ο *Ελεύθερος Κόσμος* στις 5 Οκτωβρίου ο οποίος έγραφε: «Αποσύρεται η 21^η Απριλίου» υποστηρίζοντας πως «λήγει και τυπικώς η Επανάστασις» και «το πολιτικό σκηνικό της Ελλάδας αλλάζει ριζικώς». Ακόμα, σχολίαζε πως «Αποσυρόμενοι οι δημόσιοι άνδρες της Επανάστασεως, καθιερώνουν παράδειγμα προς μίμησιν εις τας νέας γενεάς των δημοσίων ανδρών». Στις 7 Οκτωβρίου ο *Ελεύθερος Κόσμος* παρουσίαζε σε ένα άρθρο την προσωπικότητα του Σπύρου Μαρκεζίνη και τα ονόματα των υπουργών ενώ στις 9 Οκτωβρίου κυκλοφορούσε με τίτλο: «Ταχύτητα αδιάβληται εκλογαί». Ακόμα σε άρθρο του με τίτλο «Καθαρός ορίζων» σχολίαζε πως «Δημοκρατίαν δεν είχαμεν σχεδόν ποτέ εις την Ελλάδα» και συνέχιζε λέγοντας: «Να αποκτήσωμεν κάποτε δημοκρατίαν ήτο το όνειρο μας...θα πρόκειται περί τραγωδίας, αν, προσφερόμενην ώραν, την αποκρούσωμεν». Με αυτόν τον τρόπο τόσο ο *Ελεύθερος Κόσμος* όσο και η *Εστία* έδειχναν την ικανοποίησή τους για την επιλογή αυτή του καθεστώτος υποστηρίζοντας αφενός την καθεστωτική γραμμή και αντικρούοντας αφετέρου τις εφημερίδες που διατύπωναν την αντίθεση τους σε αυτό.¹⁹⁴

Όπως είναι λογικό, τα μετρά φιλελευθεροποίησης που έλαβε το καθεστώς το καλοκαίρι του 1973 είχαν σαν αποτέλεσμα την εντατικοποίηση των ήδη ενισχυμένων αντιδικτατορικών εκδηλώσεων. Αποκορύφωμα αυτών υπήρξε η εξέγερση του Πολυτεχνείου της 17^η Νοεμβρίου 1973. Η διαμαρτυρία των φοιτητών που είχαν συγκεντρωθεί στο Πολυτεχνείο από τις 14 Νοεμβρίου καταπνίγηκε με βία από το καθεστώς, κοστίζοντας την ζωή σε δεκάδες και τραυματίζοντας ακόμα περισσότερους.

Ο *Ελεύθερος Κόσμος* έγραφε στις 16 Νοεμβρίου: «Συνεχίζεται η αναταραχή με καθαρώς πολιτικά συνθήματα εις το Πολυτεχνείον» ενώ την επόμενη ημέρα κυκλοφορούσε με πρωτοσέλιδο: «Αιματηραί μάχαι στο κέντρο των Αθηνών. Άγνωστός ο αριθμός των νεκρών – τραυματιών. Διαδηλωταί έβαλλον με πυροβόλα όπλα κατά των αστυνομικών, οδοφράγματα, πυρκαγιά και καταστροφαι αυτοκινήτων». Έτσι, ο *Ελεύθερος Κόσμος* τόνιζε πως οι διαδηλωτές είχαν χρησιμοποιήσει βία κατά της αστυνομίας και έδινε βάση στις ζημιές που είχαν προκληθεί. Παρομοίως, η *Εστία* έγραφε: «Επέμβασις του στρατού ανέκοψε την καταστροφικήν μανίαν των αναρχικών» και σχολίαζε πως «επρόκειτο περί μιας επιμελώς προπαρασκευασθείσα στασιαστικής ενέργειας, ισοδυναμούσης με απόπειραν καταλύσεως του έννομου κράτους». Μάλιστα, κατηγορούσε ως αυτουργούς τους παλαιούς πολιτικούς λέγοντας πως «οι κ. Κανελλόπουλος και Μαύρος κύριοι

¹⁹³Στο ίδιο, σ. 92.

¹⁹⁴Στο ίδιο, σ. 93-96.

υπεύθυνοι δια τα χθεςινά επεισόδιά» και κατέληγε ότι «κάτι δεν πηγαίνει καλά εις τον τόπο αυτόν».¹⁹⁵

Στις 18 Νοεμβρίου ο *Ελεύθερος Κόσμος* είχε ως θέμα την κήρυξη της κατάστασης πολιορκίας. Με τίτλο: «Ας παρακολουθή και ας σκέπτεται» σχολίαζε τα εξής: «Εχύθη αίμα...Γιατί; Μήπως επειδή είχε καταργηθή ο στρατιωτικός νόμος;...Μήπως επειδή εχορηγήθη γενική αμνηστία;». Ακόμα, σημείωνε πως «η σημειωθείσα ανταρσία δεν έχει δικαιολογητικόν λόγον...Διατί λοιπόν επελέγη η παρούσα στιγμή προς διασάλευσιν της δημοσίας τάξεως...Ας παρακολουθή ο Λαός με ηυξημένην προσοχήν τα εκτυλισσόμενα...και ας συναγάγη...συμπεράσματα» και κατέληγε πως «Τα κόμματα, ουραγοί των εξτρεμιστών, υπόσχονται και φέρουν εις την Ελλάδα την αιματοχυσίαν και τον εμφύλιο πόλεμο». Παρομοίως η *Εστία* με τίτλο «Οι κύριοι ένοχοι» έκανε λόγο για «ενεργητικήν προστασίαν του Στρατιωτικού νόμου» και τόνιζε πως ήταν «η μόνη λύσιν από το επικίνδυνον αδιέξοδόν, εις το οποίον έφερε την χώραν...η ασυνείδητος...στάσις μερικών παλαιοκομματικών ηγετών».

Στις 20 Νοεμβρίου η *Εστία* με τίτλο «Εθνικόν Έγκλημα» κατηγορούσε την παλαιά πολιτική ηγεσία ενώ και ο *Ελεύθερος Κόσμος* με τίτλο «Διαπιστώσεις και Συμπεράσματα» απηύθυνε ένα «κατηγορώ» προς τα παλαιά πολιτικά κόμματα. Έτσι, σε αντίθεση με άλλες εφημερίδες, όπως η *Βραδινή*, που υποστήριζαν τους φοιτητές και εξέφραζαν την διαφωνία τους με το καθεστώς πριν την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου, ο *Ελεύθερος Κόσμος* και η *Εστία* αντιμετώπισαν με έκπληξη τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, κατηγορώντας για αυτά τον παλαιό πολιτικό κόσμο.¹⁹⁶

Λίγες μέρες μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, ο Σπύρος Μαρκεζίνης τόνιζε πως ο στρατιωτικός νόμος δεν θα έπρεπε να παραταθεί πέραν του μηνός ενώ ανακοινώθηκε πως οι εκλογές που είχε εξαγγείλει θα διεξαγόταν στο άμεσο μέλλον. Ωστόσο, οι δηλώσεις αυτές δεν έβρισκαν σύμφωνα κάποια μέλη του καθεστώτος ενώ ορισμένοι από αυτούς συνωμοτούσαν προκειμένου να αποτραπούν οι εκλογές που είχαν εξαγγελθεί, εν αγνοία της κυβέρνησης και του Γεωργίου Παπαδοπούλου. Έτσι, στις 25 Νοεμβρίου το πραξικόπημα του ταξίαρχου Δημήτρη Ιωαννίδη ήταν γεγονός.¹⁹⁷

Οι εφημερίδες μετέφεραν την είδηση του πραξικοπήματος στις 26 Νοεμβρίου, ο σχολιασμός όμως ήταν περιορισμένος εξαιτίας των νέων μέτρων λογοκρισίας που είχαν παρθεί. Η *Εστία* έγραφε με τίτλο «Το εθνικό συμφέρον» ότι «μια τοιαύτη εξέλιξις αποτελεί την μόνη διέξοδο εκ μίας ενδεχόμενης...επανόδου εις την προ της 21^{ης} Απριλίου εποχήν...και ημείς...κατ' επανάληψιν εκυρήξαμεν την αντίθεσιν μας δια το άκαιρον κλείσιμον της...21^{ης} Απριλίου, διότι διαβλέπαμεν ότι το συμφέρον του Έθνους επέβαλλε την συνέχισή της». Μάλιστα κατέληξε λέγοντας πως «Μέλημα της προκύψασης εκ της νέας επεμβάσεως...καταστάσεως επιβάλλεται να είναι η μέριμνα όπως το κράτος του Νόμου εφαρμοσθή με όλην την ισχύν του».¹⁹⁸

¹⁹⁵Στο ίδιο, σ. 96-100.

¹⁹⁶Στο ίδιο, σ. 101-103.

¹⁹⁷*Δικτατορία 1967-1974. Η έντυπη αντίσταση, Η έκθεση ντοκουμέντων. Τα πρακτικά της Ημερίδας, Μορφωτικό Ίδρυμα Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας Θράκης, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 48.*

¹⁹⁸Στράτος Κωνσταντίνος, *Αντίθεση και Διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-1974*, σ. 105-106.

Στις 27 Νοεμβρίου ο *Ελεύθερος Κόσμος* κυκλοφορούσε με τίτλο: «Περί τίνος πρόκειται» στο οποίο υποστήριζε τη νέα κατάσταση παραθέτοντας «ορισμένες βασικές αλήθειες» και τα «συγκεκριμένα αίτια» που επέβαλλαν αυτή την αλλαγή. Πιο συγκεκριμένα, έγραφε πως «Ο δημόσιος βίος είχε περιέλθει εις το αδιέξοδον», «Η χώρα ενεθύμιζε...τας παραμονάς της 21^{ης} Απριλίου», «Αι δυνάμεις εκαλούντο να αντιμετωπίσουν...την αναρχίαν», «Η...άσκησις της εξουσίας είχε επηρεάσει την κρίσιν σημαντικών φορέων αυτής» και πως «ο Λαός επεδέχθη την επέμβασιν...με ανακούφισιν...Είναι πράξις υπέρ του συνόλου». Παρομοίως, η *Εστία* σχολίαζε σε άρθρο της πως «Δεδομένου λοιπόν ότι, ως διακηρύσσεται, η επέμβασις εγένετο προς την σωτηρίαν της Πατρίδος, αποτελεί καθήκον όπως όλοι οι Έλληνες βοηθήσουν». Παρά το γεγονός πως και οι δύο εφημερίδες παρέμειναν φιλικά προσκείμενες προς το νέο καθεστώς, ακολούθησαν η μια διαφορετική γραμμή από την άλλη. Από την μια πλευρά, η *Εστία* υποστήριζε αυθόρμητα την νέα κατάσταση, κάνοντας λόγο για επιστροφή στις ιδέες της 21^{ης} Απριλίου, ενώ από την άλλη πλευρά ο *Ελεύθερος Κόσμος* παρά την υποστήριξη του στην νέα κατάσταση, εμφανίστηκε κάπως αποξενωμένος από την πρώτη εξαετία κάνοντας λόγο για λάθη του προηγούμενου καθεστώτος που είχαν οδηγήσει την χώρα σε αδιέξοδο.¹⁹⁹

Ωστόσο, παρά την υποστήριξη προς την νέα κατάσταση, το μέλλον της κρίθηκε πρόωρα. Το καλοκαίρι του 1974, τόσο οι ελληνοκυπριακές όσο και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις είχαν οξυνθεί σε σημαντικό βαθμό. Στις 15 Ιουλίου ο Πρόεδρος της Κύπρου Αρχιεπίσκοπος Μακάριος ανετράπη με πραξικόπημα που είχε υποστηρίξει το ελληνικό καθεστώς. Ακολούθησε η μονομερής επέμβαση της Τουρκίας στην Κύπρο στις 20 Ιουλίου, η οποία δεν μπόρεσε να ανατραπεί από το ΟΗΕ. Το καθεστώς Ιωαννίδη υπό τον πρόεδρο Φαίδωνα Γκιζίκη βρισκόταν σε μεγάλη κρίση και σύγχυση, συγκαλώντας σε σύσκεψη στις 23 Ιουλίου τους πολιτικούς ηγέτες της προδικτατορικής περιόδου. Σε αυτή αποφασίστηκε η επάνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή, ο οποίος έφτασε στην Αθήνα τα ξημερώματα τις 24^{ης} Ιουλίου από το Παρίσι και ορκίστηκε αμέσως πρωθυπουργός. Αυτό ήταν και το τέλος της πολύπαθους επταετούς δικτατορίας στην Ελλάδα.²⁰⁰

Στις 24 Ιουλίου ο *Ελεύθερος Κόσμος* κυκλοφορούσε με τίτλο: «Ηλθε ο Καραμανλής. Αι ευχαί και ελπίδες του Έθνους τον συνοδεύουν» ενώ το κύριο άρθρο με υπογραφή του Σάββα Κωνσταντόπουλου σχολίαζε πως «δεν επιτρέπεται να λησμονούμεν ότι ευρισκόμεθα εν επιστρατεύσει...υπερβολαί και ακρότητας δυνατόν να διαταράξουν την προσπάθειαν ομαλοποιήσεως των πολιτικών μας πραγμάτων».

Τηρώντας διαφορετική από την έως τότε στάση της σημείωσε: «Κατά την δικήν μας γνώμην, μετά το Νοέμβριο του 1973 είχε ωριμάσει πλέον ως μοναδική διέξοδος η περίπτωση Καραμανλή». Από την άλλη πλευρά, η *Εστία* έγραφε στα «Σημερινά»: «Ο κ. Κ. Καραμανλής ωρκίσθη την πρωίαν ως νέος πρωθυπουργός της Ελλάδος». Με θέμα «Πίστιν εις την παρτίδα» η *Εστία* σχολίαζε πως «Εις την ζωήν ενός έθνους έρχονται στιγμαί, κατά τας οποίας αυτή η ύπαρξις του, τίθεται υπό δεινήν δοκιμασίαν...Εκείνο το οποίο προέχει...είναι η σωτηρία της Πατρίδος». Ακόμα, σημείωνε πως «Ενώπιον του απειλητικώς διαφαινόμενου κρημνού η στρατιωτική ηγεσία...απεφάσισεν όπως

¹⁹⁹Στο ίδιο, σ. 107-109.

²⁰⁰Διαμαντόπουλος Θανάσης, «Το Καθεστώς Ιωαννίδη», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 37, σ. 84-85.

παραδότη την διακυβέρνησιν εις χείρας πολιτικής ηγεσίας» και πως «ημείς...οφείλομεν όπως παράσχωμεν: Πίστη» και τελείωνε λέγοντας πως «Υπέρτατος νόμος η σωτηρία της Πατρίδος».²⁰¹

Το ενδιαφέρον στην κάλυψη της είδησης της επιστροφής του Καραμανλή και του τέλους της δικτατορίας είναι έντονο σχετικά με την στάση τόσο του *Ελεύθερου Κόσμου* όσο και της *Εστίας*. Οι εφημερίδες αυτές παρά το γεγονός πως ήταν φιλικά προσκείμενες προς το καθεστώς της δικτατορίας, παρουσίασαν με ενθουσιασμό την είδηση της αποκατάστασης της δημοκρατίας, για λόγους που είναι άγνωστοι μέχρι και σήμερα. Αυτό το γεγονός εγείρει ερωτήματα σχετικά με την στάση των δύο εφημερίδων που αφορούν τόσο τους λόγους για τους οποίους ακολούθησαν αυτή την πολιτική κατά την επταετία όσο και μετά το τέλος αυτής.

²⁰¹Στράτος Κωνσταντίνος, *Αντίθεση και Διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-1974*, σ. 112-115.

Συμπεράσματα.

Η επταετής δικτατορία άλλαξε σημαντικά τα δεδομένα τόσο στην πολιτική όσο και στην κοινωνική ζωή της χώρας. Στο διάστημα αυτό πολλοί πολιτικοί φυλακίστηκαν ή διέφυγαν στο εξωτερικό πραγματοποιώντας από εκεί τον αντιδικτατορικό τους αγώνα. Χιλιάδες πολίτες βασανίστηκαν άγρια από τα όργανα του στρατιωτικού καθεστώτος, φυλακίστηκαν ή εξορίστηκαν. Οι ατομικές ελευθερίες και πολλά από τα ατομικά δικαιώματα αποτελούσαν παρελθόν ενώ ο περιορισμός τους ήταν πια γεγονός. Έτσι, η δημοκρατία μπήκε στον πάγο την 21^η Απριλίου συμπαρασύροντας οτιδήποτε είχε σχέση με αυτή.

Από τα παραπάνω δεν θα μπορούσε να λείπει ο έλεγχος του Τύπου, προκειμένου οι ειδήσεις να φιλτράρονται και οτιδήποτε δεν ήταν αρεστό προς το καθεστώς να απορρίπτεται. Από την πρώτη στιγμή της εκδήλωσης του στρατιωτικού καθεστώτος, συστάθηκε η Επιτροπή Λογοκρισίας η οποία επιτηρούσε όχι μόνο την δημοσιογραφία αλλά και άλλους τομείς, όπως για παράδειγμα την τέχνη. Όσοι από τους παραπάνω παραβίαζαν τους όρους σύμφωνα με τους οποίους έπρεπε να συμβαδίζουν, πλήρωναν βαριά το τίμημα με βασανισμούς, φυλακίσεις ή εξορίες.

Ωστόσο, παρά τις αν μη τι άλλο δύσκολες συνθήκες που αποτελούσαν την νέα πραγματικότητα στην Ελλάδα, ο αντιδικτατορικός χώρος δεν άργησε να αντιδράσει. Σχεδόν από την αρχή της δικτατορίας, αντιδικτατορικές οργανώσεις έκαναν την εμφάνιση τους τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Οι οργανώσεις αυτές, όπως ο Ρήγας Φεραίος, η ΚΝΕ και η Αντι-ΕΦΕΕ που παρουσιάστηκαν στην παραπάνω εργασία, εξέδιδαν αντιδικτατορικά έντυπα, τα οποία στο σύνολο τους μαζί με έντυπα άλλων οργανώσεων αποτέλεσαν τον παράνομο αντιδικτατορικό τύπο της εποχής. Τα έντυπα αυτά διανέμονταν χέρι με χέρι κυρίως στον πανεπιστημιακό χώρο μέσα στις αποτρεπτικές συνθήκες που επέτασσε η καθημερινότητα της εποχής. Στόχος των εντύπων αυτών ήταν αφενός να ανυψώσουν το ηθικό του φοιτητικού και εργατικού χώρου αλλά και να τον ενημερώσουν σχετικά με τα γεγονότα της επικαιρότητας και αφετέρου να συγκροτήσουν και να οργανώσουν τον αντιδικτατορικό χώρο προκειμένου ο αντιδικτατορικός αγώνας να τελεσφορήσει και να βάλει τέλος στο δικτατορικό καθεστώς.

Η δράση των νεολαιίστικων αντιδικτατορικών οργανώσεων όπως ο Ρήγας Φεραίος, η ΚΝΕ, και η Αντι-ΕΦΕΕ υπήρξε καταλυτική στην ανάπτυξη αντιστάσεων απέναντι στο αυταρχικό καθεστώς της 21ης Απριλίου, ιδίως στον χώρο της νεολαίας και της εκπαίδευσης. Παρά το κλίμα βίας, καταστολής και παρακολούθησης, τα μέλη των οργανώσεων αυτών κατάφεραν να οργανώσουν πυρήνες πολιτικής δράσης, να διακινήσουν παράνομα έντυπα και να διαμορφώσουν έναν ιδεολογικό αντίλογο στην επίσημη ρητορική της Χούντας.

Έτσι, ο παράνομος τύπος λειτούργησε ως μέσο ενημέρωσης και ανάλυσης της πολιτικής κατάστασης, με σκοπό να αποδομήσει την προπαγάνδα της Χούντας. Ακόμα, λειτούργησε ως εργαλείο πολιτικοποίησης των νέων, των φοιτητών και των εργαζομένων ενώ τέλος αποτέλεσε πράξη αντίστασης, αφού η συγγραφή, η ανατύπωση και η διακίνηση παράνομου εντύπου μπορούσε να οδηγήσει σε συλλήψεις, βασανιστήρια και βαριές καταδίκες.

Ο Θούριος, ο Οδηγητής και η Πανσπουδαστική παρά το γεγονός πως συνδέθηκαν με την Αριστερά στην Ελλάδα την περίοδο της δικτατορίας, εμφάνιζαν κάποιες διαφορές μεταξύ τους. Ο Θούριος ήταν το παράνομο έντυπο της φοιτητικής οργάνωσης Ρήγας Φεραίος, που ανήκε στο ΚΚΕ Εσωτερικού και κυκλοφόρησε παράνομα από το 1968 έως το 1970, και πάλι από το 1973 έως τη Μεταπολίτευση. Εκφράζοντας την ανανεωτική Αριστερά, διαφοροποιούνταν από τον "ορθόδοξο" κομμουνισμό του ΚΚΕ, επικεντρωνόταν στην αντιδικτατορική δράση, τα πολιτικά γεγονότα και την κινητοποίηση των φοιτητών.

Ο Οδηγητής ήταν το περιοδικό της ΚΝΕ, νεολαίας του ΚΚΕ. Αντιπροσώπευε τον ορθόδοξο κομμουνισμό, τις πολιτικές θέσεις του κόμματος και τη διαπαιδαγώγηση της νεολαίας με κομματικούς όρους. Στα έντυπα του υπήρχαν οι θέσεις του ΚΚΕ για πολιτικές εξελίξεις, καθώς και η κάλυψη φοιτητικών και εργατικών αγώνων, με σκοπό την εντατικοποίηση του αντιδικτατορικού αγώνα. Από την άλλη, η Πανσπουδαστική και η Αντι-ΕΦΕΕ αποτέλεσε έκφραση της κομμουνιστικής φοιτητικής παράταξης στους συλλόγους, προσανατολισμένη κυρίως στα προβλήματα της φοιτητικής ζωής, στα αιτήματα για την παιδεία και στην οργάνωση αγώνων μέσα στις σχολές.

Από την άλλη πλευρά, με την εκδήλωση του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου οι συνθήκες ήταν διαφορετικές και για τον ημερήσιο Τύπο της εποχής. Κάποιες εφημερίδες διέκοψαν την κυκλοφορία τους, όπως η εφημερίδα της *Καθημερινής*, ενώ άλλες συνέχισαν την έκδοση τους υπό τη σκιά της λογοκρισίας. Μερικές από αυτές ήταν η *Βραδινή* και το *Βήμα*, οι οποίες υπό το καθεστώς της λογοκρισίας κράτησαν μια ουδέτερη στάση, αλλά μετά την άρση της πολιτικής λογοκρισίας το 1969 και με την «φιλελευθεροποίηση» των επόμενων χρόνων, δεν έχασαν την ευκαιρία να ασκήσουν την κριτική τους προς το καθεστώς και τον καθεστωτικό Τύπο, αλλά και να ταχθούν ενάντια στο δικτατορικό καθεστώς. Από την άλλη πλευρά, εφημερίδες όπως και ο *Ελεύθερος Κόσμος*, η *Νέα Πολιτεία* και η *Εστία*, για τις οποίες έγινε λόγος στην εν λόγω εργασία, αποτέλεσαν τον καθεστωτικό Τύπο της εποχής, υποστηρίζοντας τον στρατιωτικό καθεστώς και προωθώντας συστηματικά την προπαγάνδα του.

Οι εφημερίδες αυτές οι οποίες ταυτίστηκαν με το καθεστώς γνώρισαν μια πτωτική πορεία στις πωλήσεις τους σε σχέση με αυτές που εκδήλωσαν την αντίθεση τους προς αυτό. Η *Νέα Πολιτεία* μάλιστα διέκοψε την κυκλοφορία της κατά την διάρκεια της επταετίας και συγκεκριμένα το 1972. Αντίθετα ο *Ελεύθερος Κόσμος* και η *Εστία* συνέχισαν την κυκλοφορία και μετά την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος. Τέλος, αξιοσημείωτο αποτελεί το γεγονός της μεταστροφής των δύο τελευταίων, οι οποίες υποδέχθηκαν με ενθουσιασμό και αισιοδοξία τον ερχομό του Κωνσταντίνου Καραμανλή και την έναρξη της Μεταπολίτευσης, παρά το γεγονός ότι κατά την διάρκεια της επταετίας είχαν υποστηρίξει το καθεστώς. Το παραπάνω εγείρει ερωτήματα τόσο ως προς τους λόγους της στάσης τους κατά την διάρκεια της επταετίας όσο και της στάσης τους κατά το τέλος αυτής. Ήταν τα εθνικά προβλήματα που είχαν οξυνθεί από το τέλος του 1973 και κατά την διάρκεια του 1974; Ο φόβος των επιπτώσεων αν ακολούθησαν την αντικαθεστωτική γραμμή ή η μείωση της κυκλοφορίας τους;

Όλα τα παραπάνω στοιχεία καθώς και τα ερωτήματα που προκύπτουν από αυτά, συνθέτουν το πάζλ της σκοτεινής επταετίας 1967-1974 κατά την οποία η Ελλάδα γνώρισε την μακροβιότερη δικτατορία στην ιστορία της. Ο ερχομός του Κωνσταντίνου

Καραμανλή την 24^η Ιουλίου 1974 σηματοδότησε το τέλος της επταετίας αυτής και το ξεκίνημα ενός νέου κεφαλαίου στην ελληνική ιστορία, αυτό της Μεταπολίτευσης.

Παράρτημα Φωτογραφιών.

Εικόνα 1. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής σε προεκλογική συγκέντρωση το 1958.

Εικόνα 2. Ο Νόμος 4000 του Κωνσταντίνου Καραμανλή για την αντιμετώπιση των "αναιδών νέων".

Εικόνα 3. Ο Γεώργιος Παπανδρέου σε συγκέντρωση του κόμματος κατά τη διάρκεια του Ανένδοτου Αγώνα.

Εικόνα 4. Ο γάμος της Πριγκίπισσας Σοφίας τον Μάιο του 1962.

Εικόνα 5. Το κίνημα του 1-1-4.

Εικόνα 6. Η Μπέτυ Αμπατιέλου.

Εικόνα 7. Η μαραθώνια πορεία ειρήνης του Γρηγόρη Λαμπράκη.

Εικόνα 8. Ο Γεώργιος Παπανδρέου στις εκλογές του 1964.

Εικόνα 9. Οι διαδηλώσεις κατά την διάρκεια των Ιουλιανών του 1965.

Εικόνα 10. Ο δολοφονημένος κατά την διάρκεια των Ιουλιανών Σωτήρης Πέτρουλας.

Εικόνα 11. Η κυβέρνηση των Αποστατών με πρωθυπουργό τον Γεώργιο Αθανασιάδη Νόβα.

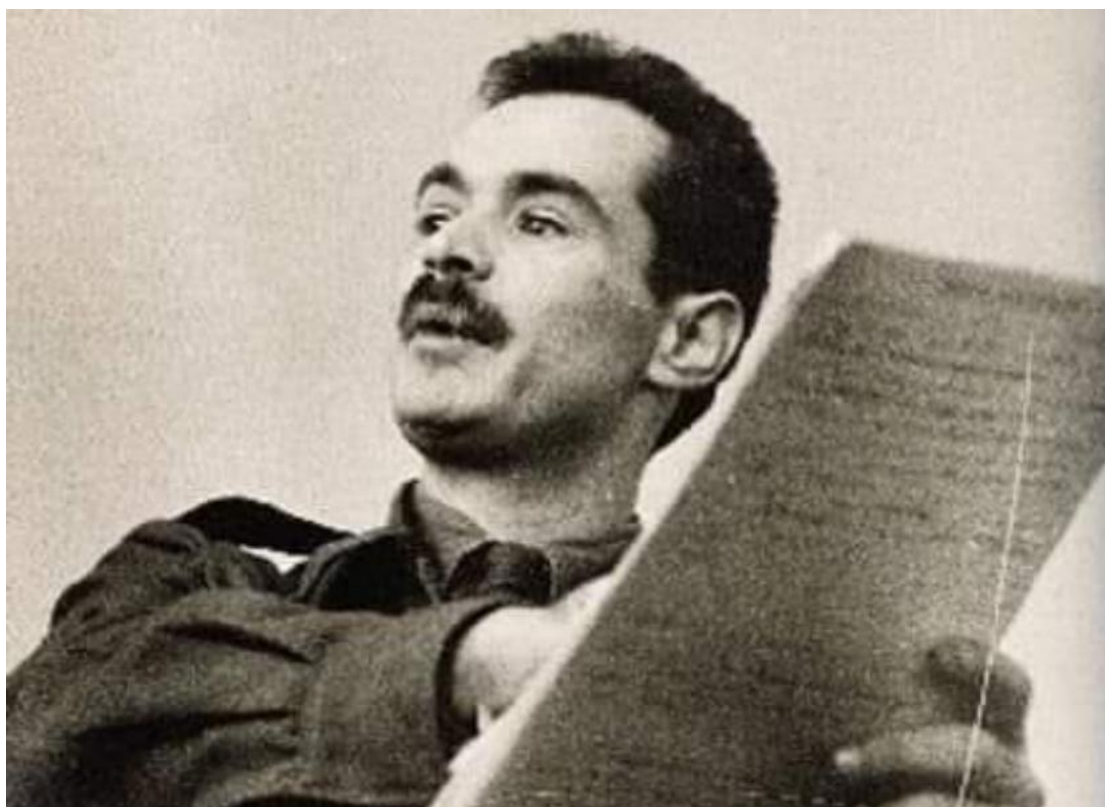
Εικόνα 12. Η τριανδρία των συνταγματαρχών της χούντας.

Εικόνα 13. Η "επαναστατική κυβέρνηση" με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Κόλλια.

Εικόνα 14. Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος στο δημοψήφισμα για το επικείμενο Σύνταγμα του 1968.

Εικόνα 15. Αλέκος Παναγούλης: Ο παραλίγο δολοφόνος του Γεωργίου Παπαδοπούλου.

Εικόνα 16. Η κηδεία του Γεωργίου Παπανδρέου στις 3/11/1968.

Εικόνα 17. Ο Σάκης Καράγιωργας: Καθηγητής και πρωτοστάτης της Δημοκρατικής Άμυνας.

Εικόνα 18. Η επίσκεψη του Σπύρου Άγκνιου τον Οκτώβριο του 1971.

Εικόνα 19. Η κατάληψη της Νομικής Σχολής τον Φεβρουάριο του 1973.

Εικόνα 20. Το Κίνημα στο Ναυτικό τον Μάιο του 1973.

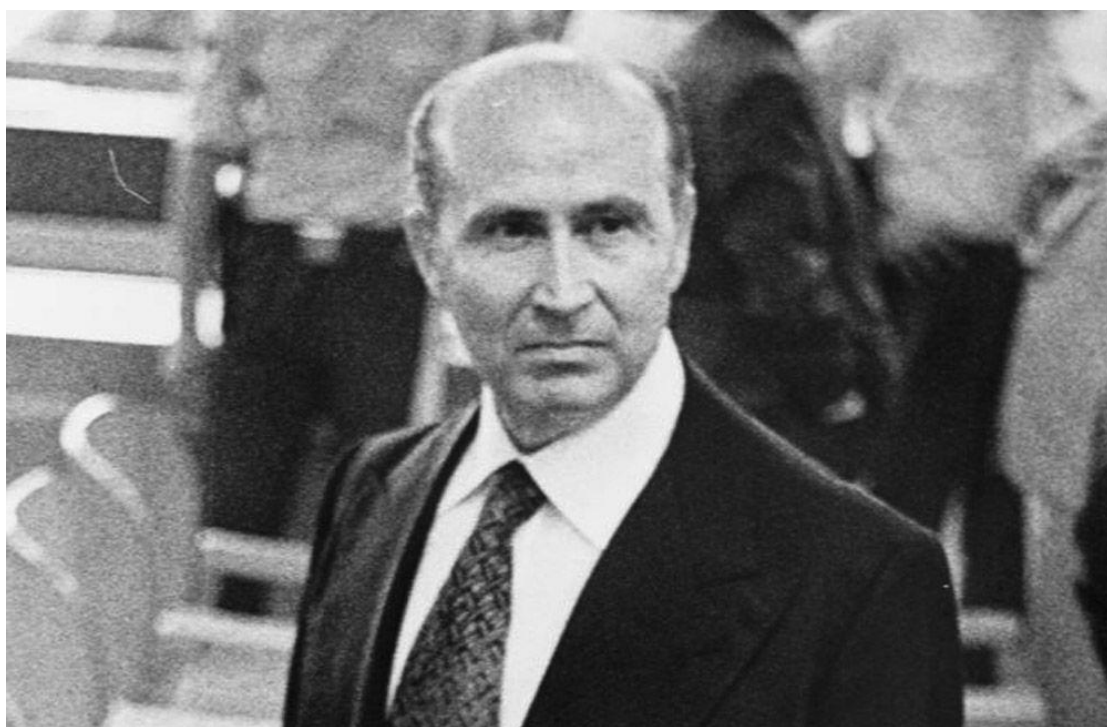
Εικόνα 21. Ο Σπύρος Μουστακλής: Ο αξιωματικός που βασανίστηκε άγρια από τα όργανα της χούντας.

Εικόνα 22. Το "Πείραμα Μαркеζίνη".

Εικόνα 23. Το τανκ κατά την εξέγερση του Πολυτεχνείου.

Εικόνα 24. Ο δικτάτορας Δημήτρης Ιωαννίδης.

Εικόνα 25. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής κατά την άφιξη του από το Παρίσι στις 24 Ιουλίου 1974.

Βιβλιογραφία

- Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
- Αρχείο Παράνομου Αντιστασιακού Εντύπου 1967-1974*, Έκδοση ΚΚΕ Εσωτερικού, Αθήνα 1980.
- Βαληνάκης Γιάννης Γ., *Εισαγωγή στην ελληνική εξωτερική πολιτική 1949-1988*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1989.
- Βάλντεν Σωτήρης, *Δικτατορία και Αντίσταση 1967-1974*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2018.
- Βλαχόπουλος Σπύρος κ.ά., *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών. Ανατομία μιας επταετίας*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018.
- Βόγλης Πολυμέρης, *Δυναμική Αντίσταση. Υποκειμενικότητα, πολιτική βία και αντιδικτατορικός αγώνας 1967-1974*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2022.
- Γυάρος 1947-1952/ 1955-1961/ 1967-1974. Θανατονήσι και Κάστρο Αγώνα*, Υπηρεσία αρχείου της ΚΕ του ΚΚΕ, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2019.
- Διαμαντόπουλος Θανάσης κ.α., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 37*, Εκδόσεις Παραπολιτικά Α.Ε, Αθήνα 2015.
- Δικτατορία 1967-1974. Η έντυπη αντίσταση, Η έκθεση ντοκουμέντων. Τα πρακτικά της Ημερίδας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας Θράκης, Θεσσαλονίκη 2010.
- Ζίγδης Ιωάννης, *Προτίμησα τη φυλακή*, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1977.
- Καλλιβρετάκης Λεωνίδας, *Μεσογείων 14-18, Η Υποδιεύθυνση Γενικής Ασφάλειας Αθηνών στα χρόνια της δικτατορίας 1971-1974*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2019.
- Καλτσώνης Δημήτρης, *Ελληνική συνταγματική ιστορία. Τόμος II: 1941-2001*, Εκδόσεις Ξιφαράς, Αθήνα 2010.
- Καραμανωλάκης Βαγγέλης κ.α., *Έξι στιγμές του 20ου αιώνα: Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, ειδική έκδοση για την εφημερίδα «Τα Νέα», 2010.
- Κατσάπης Κώστας, *Το Πρόβλημα Νεολαία, Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Εκδόσεις Απρόβλεπτες, Αθήνα 2013.
- Κορνέτης Κωστής, *Τα παιδιά της δικτατορίας*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2015.
- Λαμπρινός Φώτος, *Χούντα είναι θα περάσει*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2013.
- Μαυρίκου Ουρανία, *Η λογοκρισία στον ελληνικό τύπο (1936-1974): Δικτατορίες και «ελεγχόμενη δημοκρατία»*, Διπλωματική Εργασία στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος του Τμήματος Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2018.
- Μητροφάνης Γιώργος κ.α., *Ιστορία Νέου Ελληνισμού, Τόμος 9ος*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004.

- Μπουτζουβή Αλέκα κ.α., *Η ελληνική νεολαία στον 20^ο αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2010.
- Νικολακόπουλος Ηλίας κ.α., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος 36, Εκδόσεις Παραπολιτικά Α.Ε, Αθήνα 2015.
- Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Εκδοτικός Οίκος Λιβάνη, Αθήνα 2006.
- Παπαχελάς Αλέξης, *Ένα σκοτεινό δωμάτιο 1967-1974*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2021.
- Ριζάς Σωτήρης, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, Εκδόσεις Ιδεολόγιο, Αθήνα 2008.
- Σακελλαρόπουλος Σπύρος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος. 1949-1967 Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς την δικτατορία*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 1998.
- Σαμίου Δήμητρα, *Η εταιρεία μελέτης ελληνικών προβλημάτων και η ιδιαίτερη συμβολή της στον αντιδικτατορικό αγώνα 1970-1972*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2017.
- Σεφεριάδης Σεραφείμ κ.α., *Η «σύντομη» δεκαετία του 60*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2008.
- Σκοτεινή Επταετία 1967-1974: η δικτατορία των συνταγματαρχών, έντυπο της ομώνυμης έκθεσης του ιδρύματος της Βουλής, 2016.
- Στράτος Κωνσταντίνος, *Αντίθεση και Διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-1974*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1995.
- Υφαντόπουλος Αργύρης, *Η κομμουνιστική ανανέωση και το αντιδικτατορικό κίνημα (1972-1973). Η διαχείριση της μνήμης*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010.
- Φύλιας Βασίλης κ.α., *Η αντίσταση κατά της απριλιανής δικτατορίας και το πάντειον πανεπιστήμιο*, Εκδόσεις Λειμών, Αθήνα 2019.
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2010.
- Χαιρετάκης Μανώλης, *Τηλεόραση και Διαφήμιση. Η ελληνική περίπτωση*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1997.
- Thomas W. Gallant, *Νεότερη Ελλάδα*, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2017.

Περιοδικά

- Υφαντόπουλος Αργύρης, *Το ΚΚΕ Εσωτερικού και ο «Ρήγας Φεραίος» στο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα. Μαρτυρίες και ιδεολογική διαχείριση της μνήμης*, Περιοδικό «Δοκιμές», Τεύχος 13-14, 2005.

Ιστοτόποι – Διαδικτυακές Πηγες

-Διαμαντής Γιάννης Θ., Μητρόπουλος Κώστας – *Η χούντα και το σκίτσο του, που προκάλεσε πάταγο*, in.gr, <https://www.in.gr/2021/11/19/istoriko-arxeio/kostas-mitropoulos-xounta-kai-skitso-tou-pou-prokalese-patago/>

-Κανδηλάπτης Δημήτρης, *Οι σχέσεις της ελληνικής χούντας με τις ΗΠΑ, Όμιλος Διεθνών & Ευρωπαϊκών Θεμάτων*, <https://odeth.eu/%CE%BF%CE%B9-%CF%83%CF%87%CE%AD%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CF%87%CE%BF%CF%8D%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%B9/>

-ΚΟΜΕΠ, *Από την ΟΚΝΕ στη ΚΝΕ. Σύντομο χρονικό των νεολαιίστικων οργανώσεων του ΚΚΕ*, Συντακτική Επιτροπή της ΚΟΜΕΠ, <https://www.komep.gr/m-article/8070fc65-f42b-11e9-95d7-3ed1504937da/>

-Μηχανή του Χρόνου, *Από την Δημοκρατία στη Χούντα της 21^{ης} Απριλίου*, ΕΡΤ, 2011-2012, <https://www.youtube.com/watch?v=UQcrKplNJTM>

-Μηχανή του Χρόνου, «Είμαι η βασίλισσα της Ελλάδας και με κυνηγούν! Σας παρακαλώ, αφήστε με να μπω». Ο πανικός της Φρειδερίκης μετά το χαστούκι από την Αμπατιέλου, <https://www.mixanitouxronou.gr/ime-i-vasilissa-tis-elladas-ke-me-kinigoun-sas-parakalo-afiste-me-na-bo-o-panikos-tis-friderikis-meta-to-chastouki-apo-tin-ampatielou/>

-Μηχανή του Χρόνου, *Ηλεκτροσόκ, φάλαγγα, σεξουαλική κακοποίηση και σοδομισμοί. Τα τρομερά βασανιστήρια από τους «υπερασπιστές της Πατρίδας»*, <https://www.mixanitouxronou.gr/ta-vasanistiria-tis-choyntas/>

-Μηχανή του Χρόνου, *Η λογοκρισία στη χούντα*, ΕΡΤ 2009, https://www.youtube.com/watch?v=70_HHUWwbRQ

-Μηχανή του Χρόνου, *Η τάρατσα της οδού Μπουμπουλίνας*, ΕΡΤ 2010, <https://www.youtube.com/watch?v=V5K5o0o2-6s>

-Μηχανή του Χρόνου, *Όταν ο Ωνάσης έστειλε επιταγή για την προίκα της πριγκίπισσας Σοφίας, ως ανώνυμος δωρητής. Η απάντηση του Καραμανλή. Το σύνθημα «Προίκα στην παιδεία και όχι στη Σοφία»*, <https://www.mixanitouxronou.gr/otan-o-onasis-esteile-epitagi-gia-tin-proika-tis-prigkipissas-sofias-os-anonymos-doritis-i-apantisi-toy-karamanli/>

-Μηχανή του Χρόνου, *Πως «άνοιξε» η εξορία της Γυάρου του 1967. Οι αεροφωτογραφίες που κατήγγειλαν το καθεστώς και οι αστακοί...του Παττακού*, <https://www.mixanitouxronou.gr/pos-quot-anoixe-quot-i-exoria-tis-gyaroy-to-1967->

[oi-aerofotografies-poy-katiggeilan-to-kathestos-kai-oi-astakoi-toy-pattakoy-vinteo/#goog_rewarded](#)

-Μηχανή του Χρόνου, *Το κολαστήριο της χούντας των απριλιανών – Η Γυάρος*, EPT 2010, https://www.youtube.com/watch?v=N_F5kqnAyBc

-Χαλβατζής Αλέκος, ΚΟΜΕΠ, *35 Χρόνια Οδηγητής*, <https://www.komep.gr/m-article/9d2bca1c-ff2b-11e9-95d7-3ed1504937da/>

-El.Wikipedia.org, Γεώργιος Γεωργαλάς
[https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CE%B5%CF%8E%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CE%93%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B3%CE%B1%CE%BB%CE%AC%CF%82_\(%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%83%CE%B9%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%AC%CF%86%CE%BF%CF%82\)](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CE%B5%CF%8E%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CE%93%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B3%CE%B1%CE%BB%CE%AC%CF%82_(%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%83%CE%B9%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%AC%CF%86%CE%BF%CF%82))

-El.Wikipedia.org, Ευρωπαϊκό Πρωτάθλημα Στίβου 1969,
https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CF%85%CF%81%CF%89%CF%80%CE%B1%CF%8A%CE%BA%CF%8C_%CE%A0%CF%81%CF%89%CF%84%CE%AC%CE%B8%CE%BB%CE%B7%CE%BC%CE%B1_%CE%A3%CF%84%CE%AF%CE%B2%CE%BF%CF%85_1969

-El.Wikipedia.org, Σώμα Ελλήνων Αλκίμων,
https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CF%8E%CE%BC%CE%B1_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AE%CE%BD%CF%89%CE%BD_%CE%91%CE%BB%CE%BA%CE%AF%CE%BC%CF%89%CE%BD

-Katioua.gr, *Δημήτρης Τσιάρας. Ο πρώτος γραμματέας της ΚΝΕ*, 21/5/2018,
<https://www.katioua.gr/istoria/prosopa-istoria/dimitris-tsiaras-o-protos-grammateas-tis-kne/>

-Katioua.gr, *Πως η ανάγκη έγινε ιστορία – Η ίδρυση και τα πρώτα χρόνια της ΚΝΕ*, 15/9/2018,
<https://www.katioua.gr/afieromata-istoria/100-chronia-kke-50-chronia-kne/pos-anagki-egine-istoria-idrysi-kai-ta-prota-chronia-tis-kne/>

-Kathimerini.gr, *Μια ξεχασμένη φωνή της Δεξιάς*, Γιάννης Κολοβός, 16/11/2003,
<https://www.kathimerini.gr/culture/167931/mia-xechasmeni-foni-tis-dexias/>

-Polignosi.com, *Κύρος Κύρος*, <https://www.polignosi.com/cgi-bin/hweb?-A=44839&-V=limmata>

Εφημερίδες

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Θούριος*, Σεπτέμβριος 1968,
<https://askiarchives.eu/show/60736>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Θούριος*, Οκτώβριος 1968,
<https://askiarchives.eu/show/60738>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Θούριος*, Φεβρουάριος 1969,
<https://askiarchives.eu/show/60749>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Θούριος*, Ιούλιος 1969,
<https://askiarchives.eu/show/60757>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Θούριος*, Δεκέμβριος 1969,
<https://askiarchives.eu/show/60771>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Θούριος*, Απρίλιος 1970,
<https://askiarchives.eu/show/60781>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής*, Σεπτέμβριος 1968,
<https://askiarchives.eu/show/62938>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής*, Απρίλιος 1969,
<https://askiarchives.eu/show/56068>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής*, Αύγουστος 1969,
<https://askiarchives.eu/show/56084>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής*, Ιούνιος 1970,
<https://askiarchives.eu/show/56100>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής*, Σεπτέμβριος 1972,
<https://askiarchives.eu/show/62966>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής*, Φεβρουάριος 1973,
<https://askiarchives.eu/show/56112>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής*, Μάρτιος 1973,
<https://askiarchives.eu/show/63005>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής*, Μάιος 1973,
<https://askiarchives.eu/show/63013>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής*, Ιούλιος 1973,
<https://askiarchives.eu/show/63025>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής*, Νοέμβριος 1973, <https://askiarchives.eu/show/63213>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Οδηγητής*, Απρίλιος 1974, <https://askiarchives.eu/show/63315>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Πανσπουδαστική*, Οκτώβριος 1972, <https://askiarchives.eu/show/55988>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Πανσπουδαστική*, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1972, <https://askiarchives.eu/show/73671>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Πανσπουδαστική*, Ιανουάριος 1973, <https://askiarchives.eu/show/55994>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Πανσπουδαστική*, Φεβρουάριος 1973, <https://askiarchives.eu/show/56000>

-Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Πανσπουδαστική*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1974, <https://askiarchives.eu/show/56020>

-Δημόσιος Κατάλογος Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, *Εστία*, 25/4/1967.

-Δημόσιος Κατάλογος Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, *Εστία*, 13/12/1967.

-Δημόσιος Κατάλογος Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, *Εστία*, 14/12/1967.

-Δημόσιος Κατάλογος Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, *Νέα Πολιτεία*, 30/10/68.

-Δημόσιος Κατάλογος Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, *Νέα Πολιτεία*, 2/11/1968.

-Δημόσιος Κατάλογος Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, *Νέα Πολιτεία*, 12/12/1969.

-Δημόσιος Κατάλογος Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, *Νέα Πολιτεία*, 13/12/1969.

Φωτογραφίες.

1. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής σε προεκλογική συγκέντρωση το 1958, <https://www.kathimerini.gr/society/794942/oi-ekloges-toy-1958/>
2. Ο Νόμος 4000 του Κωνσταντίνου Καραμανλή για την αντιμετώπιση των "αναιδών νέων", <https://ellas2.wordpress.com/2019/03/09/%CE%BD%CF%8C%CE%BC%CE%BF%CF%82-4000-%CF%84%CE%B5%CE%BD%CF%84%CF%85%CE%BC%CF%80%CE%BF%CF%8A%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82/>
3. Ο Γεώργιος Παπανδρέου σε συγκέντρωση του κόμματος κατά τη διάρκεια του Ανένδοτου Αγώνα, <https://www.kathimerini.gr/k/100yk/1031683/kiryxi-toy-anendotoy/>
4. Ο γάμος της Πριγκίπισσας Σοφίας τον Μάιο του 1962, <https://www.tlife.gr/eidhseis-nea/sofia-xouan-karlos-o-xlidatos-vasilikos-gamos-to-1962-i-proika-kai-oi-antidraseis-fotografies/450867/>
5. Το κίνημα του 1-1-4, <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=1870169>
6. Η Μπέτυ Αμπατιέλου, <https://www.ionikienotita.gr/?p=35321>
7. Η μαραθώνια πορεία ειρήνης του Γρηγόρη Λαμπράκη, <https://www.newsbeast.gr/greece/arthro/12278120/san-simera-21-apriliou-o-grigoris-labrakis-xekina-marathonia-poreia-gia-tin-eirini-kai-grafei-istoria>
8. Ο Γεώργιος Παπανδρέου στις εκλογές του 1964, <https://www.ert.gr/ert-arxeio/voyleytikes-ekloges-16-fevroyariou-1964/>
9. Οι διαδηλώσεις κατά την διάρκεια των Ιουλιανών του 1965, <https://www.ertnews.gr/dimosio-vima/arthrografia/i-koinoniki-ekrixi-toy-1965-ta-iouliana/>
10. Ο δολοφονημένος κατά την διάρκεια των Ιουλιανών Σωτήρης Πέτρουλας, <https://www.sansimera.gr/biographies/884>
11. Η κυβέρνηση των Αποστατών με πρωθυπουργό τον Γεώργιο Αθανασιάδη Νόβα, <https://xanthinews.gr/2011/07/23/%CE%BF-%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%84%CE%AD%CF%87%CE%BD%CE%B7%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BF-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82-%CE%B3%CE%B5%CF%8E%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%82/>
12. Η τριανδρία των συνταγματαρχών της χούντας, <https://www.tovima.gr/2023/04/21/istoriko-arxeio/21i-apriliou-1967-martyries-gia-tis-syntaraktikes-protres-ores-tou-praksikopimatos/>
13. Η "επαναστατική κυβέρνηση" με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Κόλλια, https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CF%85%CE%B2%CE%AD%CF%81%CE%BD%CE%B7%CF%83%CE%B7_%CE%9A%CF%89%CE%BD%CF%83%CF%84%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AF%CE%BD%CE%BF%CF%85_%CE%9A%CF%8C%CE%BB%CE%BB%CE%B9%CE%B1_1967
14. Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος στο δημονρήφισμα για το επικείμενο Σύνταγμα του 1968, <https://www.kathimerini.gr/k/100yk/1044619/dimopsifisma-gia-to-syntagma-tis-diktatorias/>

15. Αλέκος Παναγούλης: Ο παραλίγο δολοφόνος του Γεωργίου Παπαδοπούλου, <https://www.noupou.gr/noupou-history/o-glifadiotis-alekos-panagoulis/>
16. Η κηδεία του Γεωργίου Παπανδρέου στις 3/11/1968, <https://www.mixanitouxronou.gr/to-film-ntokoumento-apo-tin-kidia-tou-georgiou-papandreou-pou-metatrapike-se-laiki-diadilosi-kata-tis-diktatorias-i-sintagmatarches-den-epetrepsan-na-provlithi-oute-ena-plano-ke-logokrinan-ola-ta-dim/>
17. Ο Σάκης Καράγιωργας: Καθηγητής και πρωτοστάτης της Δημοκρατικής Άμυνας, <https://www.ilialive.gr/politika/310741/san-simera-17-aygoystoy-1985-pethainei-o-sakis-karagiorgas>
18. Η επίσκεψη του Σπύρου Άγκνιου τον Οκτώβριο του 1971, <https://www.kathimerini.gr/society/1006943/i-episkepsi-agkniou-stin-ellada/>
19. Η κατάληψη της Νομικής Σχολής τον Φεβρουάριο του 1973, <https://www.protothema.gr/greece/article/1342105/i-katalipsi-tis-nomikis-sholis-to-1973-i-proti-megali-foititiki-adidrasi-pou-odigise-stin-exegersi-tou-polutehneiou/>
20. Το Κίνημα στο Ναυτικό τον Μάιο του 1973, <https://www.kathimerini.gr/society/1035873/to-kinima-toy-polemikoy-naytikoy/>
21. Ο Σπύρος Μουστακλής: Ο αξιωματικός που βασανίστηκε άγρια από τα όργανα της χούντας, <https://e-mesara.gr/spyros-moystaklis-einai-enas-iroas-poy-agonisthike-gia-ti-dimokratia-me-praxeis-2/>
22. Το "Πείραμα Μαρκεζίνη", <https://www.kathimerini.gr/istoria/562656703/san-simera-8-oktovrioy-1973-to-peirama-markezini/>
23. Το τανκ κατά την εξέγερση του Πολυτεχνείου, <https://www.kathimerini.gr/society/561583657/polytechneio-1973-i-exegersi-ton-foititon-stis-17-noemvri/>
24. Ο δικτάτορας Δημήτρης Ιωαννίδης, <https://www.mixanitouxronou.gr/tag/dimitris-ioannidis/>
25. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής κατά την άφιξη του από το Παρίσι στις 24 Ιουλίου 1974, <https://epiloges.tv/24-ioylioy-1974-h-nychta-poy-irthe-o-karamanlis-2/>